੮. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧. ਭਾਈ ਨੱਥੂ ਜੀ
	੨. ਭਾਈ ਸੁਖਾਨੰਦ ਜੀ
	੩. ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਜੀ
੯. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧. ਭਾਈ ਸੁਖਾਨੰਦ ਜੀ
	੨. ਭਾਈ ਨੱਥੂ ਜੀ
੧੦. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ	੧. ਭਾਈ ਸੱਦੂ ਜੀ
	੨. ਭਾਈ ਮੱਦੂ ਜੀ

ਵਾਰ

ਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪਉੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਦੀ ਹੈ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ॥

ਸਲੋਕ ਮਃ ੩॥ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਆਇਆ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਲਾ ੪ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਮਃ ੩ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਸਲੋਕ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਅੱਗੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।

ਵਾਰ : ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ 'ਢਾਢੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕਾਈ ਧੁਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਬੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਗਾਇਨ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤੀਜੇ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਢੱਡ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੱਡ ਉਪਰ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਬੋਲ ਗੇ, ਤਿਟ, ਤਾ, ਗੇਤਾ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵੇਲੇ ਉਤਪੰਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ (ਅੰਗ ੧੩੭) 'ਤੇ :-

ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਤਥਾ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧
ਮਲਕ ਮਰੀਦ ਤੁਕਾ ਜਦਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ॥

ਉਕਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ੯ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਘਰੁ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ ੯ ਧੁਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੯ ਧੁਨੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ੯ ਧੁਨਾਂ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਨਵੀਨ ਖੋਜਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਦੇ (ਪੰਨਾ ੩੫੫) 'ਤੇ ਧੁਨੀ ਪਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਥੱਲੇ ੯ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮਾਝ ਰਾਗੁ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ੯ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਧੰਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਪ੍ਰਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਨੱਥਾ ਤੇ ਅਬਦੁਲ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਬਾਰੀ ਢਾਡੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮੰਚ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ।

☆☆☆

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਖੋਜਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ੩੬ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ੬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ੧੫ ਭਗਤ, ੧੧ ਭੱਟ, ੪ ਗੁਰਸਿਖ ਮੰਨਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਨਵੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤਿੰਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੰਨਕੇ ਬਾਕੀ ਉਪਰਲੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ੩੫ ਸਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਨਿਰਣਾ ੧੧ ਤੇ ੧੭ ਭੱਟਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤੇ ਚਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ੫੧ ਸਤਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ—

ਭੱਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ੧੭ ਹਨ- ੧. ਕਲਜ, ੨. ਕਲ੍ਹਸਹਾਰ, ੩. ਟਲਜ ੪. ਜਾਲਪ ੫. ਜਲਜ ੬. ਕੀਰਤ, ੭ ਸਲਜ ੮. ਭਲਜ ੯. ਨਲਜ ੧੦. ਭਿਖਾ ੧੧. ਜਲ ੧੨. ਦਾਸ, ੧੩. ਗਯੰਦ, ੧੪. ਸੇਵਕ, ੧੫. ਮਥੁਰਾ, ੧੬. ਬਲਜ, ੧੭. ਹਰਬੰਸ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਲਪ, ਜਲਜ ਤੇ ਜਲ (ਜਲਨ) ਇਕੋ ਭੱਟ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲ੍ਹਸਹਾਰ ਅਤੇ ਕਲਜ ਭੀ ਇਕੋ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ।

ਦਾਸ ਨੇ ਬੜੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮਿਲਣ, ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ :

'ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਸੰਤੋਖ' ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟ ਉਹਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਦ੍ਵੀਸਰ ਨੇ ੧੦੭੨ ਈ: ਦੇ ਲਗਪਗ ਕਨੌਜ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੋਲਬ ਸੂਤਰ, ਮੁਕਤਾ ਵਿਚਾਰ ਭਾਸ਼ਯ ਆਦਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਕਵੀ ਜੀ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਹਿੰਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਭਟਿਲ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਕਾਪੀ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੬੬੯ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਸਰ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ

ਜਿਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੱਟ ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਭੱਟ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਭਿਖਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਨ। ਇਹ ਇੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਲਜ, ਹਰਬੰਸ ਤੇ ਮਥਰਾ ਜੀ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੰਡਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭੱਟ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ : ਕਲਜ, ਕਲ੍ਹਸਹਾਰ, ਜਲਨ ਅਤੇ ਨਲ—ਰਿਗਵੇਦ। ਟਲਜ, ਸਲਜ, ਜਲਜ ਅਤੇ ਭਲ—ਯਜੁਰ। ਕੀਰਤ, ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਆਦਿ-ਅਥਰਬਣ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਲਾ ਸਮਾਂ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਟਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਤਸੰਗ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭੱਟ, ਭਿਖੇ ਸਮੇਤ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਆਗੂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਟਕਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਿਖੇ ਨੇ ਹੱਥ-ਜੋੜ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ :

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ॥
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ॥
ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ॥
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ॥
ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ॥
ਗੁਰੁ ਦਯਿ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ॥੨॥੨੦॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੫-੯੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ ੭੬।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ—

ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅੰਦਰ ਪੰਨਾ ੪੧੯ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-

੧. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ, ੨. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ, ੩. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ੪. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ੫. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ, ੬. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੭. ਧੁਨਾਂ ਨੌਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀਆਂ, ਕਬੀਰ ੮, ਫਰੀਦ ੯, ਨਾਮਦੇਵ ੧੦, ਧੰਨਾ ੧੧, ਸਧਨਾ ੧੨, ਸੈਣ ੧੩, ਪੀਪਾ ੧੪, ਰਵਿਦਾਸ ੧੫, ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ ੧੬, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ੧੭, ਸੂਰਦਾਸ ੧੮, ਬੇਣੀ ੧੯, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ੨੦, ਜੈਦੇਵ ੨੧, ਰਾਮਾਨੰਦ ੨੨, ਏਹ ਭਗਤ ਤੇ ੧੭ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ ੩੯, ਸੱਤਾ ੪੦, ਬਲਵੰਡ ੪੧, ਜਮਾਲ ੪੩, ਪਤੰਗ ੪੪, ਸੰਮਨ ੪੫, ਮੂਸਨ ੪੬, ਈਸ਼ਰ ੪੭, ਗੋਰਖ ੪੮, ਭਰਥਰੀ ੪੯, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ੫੦, ਆਲਮ ੫੧ । ਇਨ੍ਹਾਂ ੫੧ ਸਤਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

☆☆☆

ਗ੍ਰੰਥੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਸੱਚ ਦੇ ਸੂਰਜ, ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਤੰਬੂ ਕਨਾਤਾਂ ਲਗਵਾ ਕੇ ਜਗਤ ਜੀਆਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਲੌਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ, ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸਫਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖਵਾਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ੧੬੬੧ ਬਿ: ਭਾਦਰੋਂ ਵਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਰਾਹੀਂ ਬੀੜ ਦੀ ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਵਾਉਣ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਮਤ ੧੬੬੧ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੀਅਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਨਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕਰੈਂ।
ਟਹਿਲ ਗ੍ਰਿੰਥ ਕੀ ਕੌਨ ਸੁ ਧਰੈਂ।
ਬੇਦੀ ਤੇਹਣ ਭੱਲੇ ਬੰਸ।
ਸੋਢੀ ਜੇ ਕੁਲ ਕੇ ਅਵਤੰਸ਼॥ ੨੪॥
ਨਿਜ ਕੁਲ ਕੋ ਇਨ ਕੋ ਹੰਕਾਰਾ।
ਕਰਿ ਨ ਸਕਹਿਗੇ ਸੇਵ ਉਦਾਰਾ।
ਇਹ ਸੇਵਕ ਕੀ ਵਸਤ ਸਦੀਵਾ।
ਨਿਰਹੰਕਾਰ ਜਿਨਹੁੰ ਮਨ ਨੀਵਾ॥ ੨੫॥

(ਰਾਸ ੩, ਅੰਸੂ ੫੦)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਉਪਰ ਜਾ ਟਿਕੀ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ :-

ਸੇਵਾ ਬਿਖੈ ਨਿਪੁਨ ਜੋ ਹੋਇ।

ਕਰੀਅਹਿ ਇਹਾਂ ਸਥਾਪਨਿ ਸੋਇ।
ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਕੋ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਨਿ।
ਅਸ ਬੁੱਢਾ ਬਿਚ ਸੇਵ ਪ੍ਰਬੀਨ॥ ੨੮॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ :

'ਬੁੱਢਾ! ਨਿਜ ਸਿਰ ਪਰ ਧਰਿ ਗ੍ਰਿੰਥ।
ਆਗੇ ਚਲਹੁ ਸੁਧਾਸਰ ਪੰਥ।
ਮਾਨਿ ਬਾਕ ਲੇ ਭਯੋ ਅਗਾਰੇ।
ਚਮਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਰ ਧਾਰੇ॥ ੨੯॥
ਸੰਖ ਅਨਿਕ ਲਘੁ ਦੁੰਦਭਿ ਬਾਜੇ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਊਚ ਸੁਰ ਗਾਜੇ।
ਸੁੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦ।
ਸੰਗ ਚਲਿਤ ਹੁਇ ਸ਼ੋਭ ਬਿਲੰਦ॥ ੩੦॥
ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਮਹਿਂ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੇ।
ਰਾਗੀ ਰਾਗ ਕਰਤਿ ਸੁਰ ਊਚੇ।
ਮੰਜੀ ਸਹਤ ਗ੍ਰਿੰਥ ਤਹਿਂ ਥਾਪਿ।
ਬੈਠੇ ਨਿਕਟ ਗੁਰੂ ਤਬਿ ਆਪਿ॥ ੩੧॥
ਵਾਰ ਭੋਗ ਕੋ ਸੁਨਿ ਮਨ ਲਾਈ।
ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਪੁਨ ਗਿਰਾ ਅਲਾਈ:
'ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਖੋਲਹੁ ਗ੍ਰਿੰਥ।
ਲੇਹੁ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਨਹਿ ਸਭਿ ਪੰਥ'॥ ੩੨॥
ਸੁਨਿ ਗੁਰ ਬਚਨ ਰੁਚਿਰ ਮਨ ਲਾਯਕ।
ਸੱਤ ਬਾਕ ਮੁਖ ਜਲਜ ਅਲਾਇਕ।
ਅਦਬ ਸੰਗ ਤਬਿ ਗ੍ਰਿੰਥ ਸੁ ਖੋਲ੍ਹਾ।
ਲੇ ਅਵਾਜ਼ ਬੁੱਢਾ ਮੁਖ ਬੋਲਾ॥ ੩੩॥

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫ ॥
ਸੰਤਾ ਕੇ ਕਾਰਜਿ ਆਪਿ ਖਲੋਇਆ,
ਹਰਿ ਕੰਮੁ ਕਰਾਵਣਿ ਆਇਆ ਰਾਮ॥

(ਪੰਨਾ ੭੮੩)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ੧੬੬੧ ਬਿ: ਦੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੂਖਮ ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ—

'ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫੦੬ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕਥੂ ਨੰਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁੱਘਾ ਜੀ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੌਰਾਂ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਪਿੰਡ ਕੱਥੂ ਨੰਗਲ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਰਛ ਥੱਲੇ ਬੈਠੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰਦਾਨਾ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲ ਚਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਖਿੱਚਿਆ ਆਇਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮਹਾਰਾਜ ! ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਬਖ਼ਸ਼ੋ, ਕੋਈ ਰਾਹ ਦੱਸੋ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਮਰਣ ਕੱਟਿਆ ਜਾਵੇ।"

"ਹੇ ਬਾਲਕ!" ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਏਸੇ ਉਮਰ ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਬੁੱਧ ਕਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ?" "ਮਹਾਰਾਜ !" ਬਾਲਕ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਮੁਗ਼ਲ ਆਣ ਉਤਰੇ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਵੱਢ ਲਈਆਂ ਨਾਲੇ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇ ਡੱਡਰੀਆਂ। ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਡਾਢਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਜਮਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕਿਸ ਨੇ ਫੜਨਾ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਜੈਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗੀ।" ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੂੜੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਦੀ : ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ੧੫੮੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਅਚਲ (ਬਟਾਲੇ) ਦੇ ਸਮਰਾਹ ਗੋਤ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਮਾਤਾ ਮਿਰੋਯਾਂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਸੰਤਾਨ : ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

੧. ੧੫੮੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੁਧਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

੨. ੧੫੮੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਭਿਖਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

੩. ੧੫੯੦ ਬਿ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਹਿਮੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

੪. ੧੫੯੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਾਣ ਪਾਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ— ਬੁਢਾ ਬੁੱਢਾ ਇਕ ਮਨ ਧਿਆਵੈ। ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਭੇਜੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਰਮਦਾਸ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ! ਇਸਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮੇਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ।''

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ੧੪ ਮੱਘਰ, ਸੰਮਤ ੧੬੮੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਰਮਦਾਸ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੱਕ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਵਣ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ—

1. ਗ੍ਰੰਥੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੈ) ਭਾਵ ਉਹ ਗੁਰਸਿੱਖ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ, ਮਹਾਂਵਾਕ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੁਖਾਸਣ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ, 'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰ

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਦਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਹੀ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਅਤੇ ਹਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਰਸ ਤੇ ਆਪਾ ਗਵਾ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬੋਧ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਪੁਨਤਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, (ਦੋਵੇਂ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਤੇ ਪਾ: ੧੦, ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਮੱਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਨਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਟਕਸਾਲੀ ਕਥਾਕਾਰ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਹੋਵੇ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇ।

ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਬਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਧਾਰਨੀ, ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ, ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ, ਰਹਰਾਸਿ ਤੇ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮੀ, ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪਕ ਤੇ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋਵੇ। ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਤਿਆਗ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ। ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਰੱਤਿਆ ਹੋਵੇ।

ਗਾਥਾ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ—

੨. ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਜੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

੩. ਇਕ ਰਿਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਵੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

(ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ ੧੨੯)

੪. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਜਾਣ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਂਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਮੇਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਆ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨੇ, ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੌਰਵ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ ੧੦੬) ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਮਹਾਨ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਸੰਨ ੧੬੯੬ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

੫. ਇਸ ਲਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਕੌਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਕੌਲ ਰਾਇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਢਿਲਵਾਂ ਕਲਾਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਵਿਚ ਆ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਢਿਲਵਾਂ ਕਲਾਂ ਸੋਢੀ ਕੌਲ ਰਾਇ ਪਾਸ ਗਏ ਸਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਹਿਤ।

੬. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਈ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਤੇ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਝਗੜਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਨਿਬੇੜਿਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾਇਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟ ਕੇ ਬੁਢਾਜੌੜ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧. ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
	੨. ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਜੀ
	੩. ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ
	੪. ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀ
੩. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧. ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀ
੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀ
੫. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀ
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧.ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀ
	੨. ਭਾਈ ਹਰਿਨਾਰਾਇਣ ਜੀ
	੩. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਦਮ ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ੧੭੩੪ ਈ: ਤੋਂ ੧੭੪੭ ਈ: ਤੱਕ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ੧੭੪੭ ਈ: ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੭੫੮ ਈ: ਤੇ ੧੭੬੦ ਈ: ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਲੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਨਾਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਦੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੭੩੪ ਤੋਂ ੧੭੬੪ ਈ: ਤੱਕ ਲਗਪਗ ਪੂਰੇ ਤੀਹ ਸਾਲ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁਪ ਹੈ।

੭. ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਦਾਸ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਹੇ, ਨਾਲ ਹੀ

ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਹ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਤੋਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਗਰ 'ਤੇ ਮਾਇਆ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੮. ਭਾਈ ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਇਹ ਬੜੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਇਹੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਸ਼ੌਰੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ।

੯. ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ : ਭਾਈ ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਖਾਂ ਚਲ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਸਾਖ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚਾਹੇ ਗੋਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸਾਖ ਸੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਚਲੀ। ਤੀਜੀ ਸਾਖ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਆਈ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਉਣ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਜਦ ੧੯੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਲੋਕਲ ਕਮੇਟੀ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਨਵੇਂ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਜਾਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਮ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ, ਮਕਾਨ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪਲਾਟ ਆਦਿ ਚੁਕ-ਅਚੁੱਕ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਵਜੋਂ ਮਾਹਵਾਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ।

ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਯੁਕਤੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ—

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਖ਼ਾਲੀ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਮੰਗੇ। ਕਮੇਟੀ ਅੱਗੋਂ ਸਰਕੂਲਰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਹ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਥਾ ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਘੜ ਹੋਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਤੇ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਕੂਲਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਿਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਸੀ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਈਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬੋਰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਅੱਵਲ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕਮੇਟੀ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮਤੇ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਹਿੱਤ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੀਯਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਛਾਪਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਮੁੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਹਿੱਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੀਯਤ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸੁਬ੍ਹਾ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਤੇ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿਰੋਪਾਉ ਅਤੇ ਸਿਹਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੀ ਉਚੱਤਾ ਬਾਰੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਟਕਸਾਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਡੇਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਸਤਾਰਾਂ, ਤੇ ਸਿਹਰੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਵੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਤਰਫੋਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਗੋਲਕ ਲਈ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਰਦਾਸੀਆ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ, ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਬਿਆ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਚੌਰ ਪਕੜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਤਾਬਿਆ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਰਸਮ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਵਾਕ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਆਮ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੰਤ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੇਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਉਂ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਸੰਪੂਰਨ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ" ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਤਬਾਦਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਬੱਜਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ ੧੩੪, ੧੩੫ 'ਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਦਵੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਉਮਰ ੪੦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਘਟੋ ਘਟ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੨੫ ਈ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-

੧. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ

੨. ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ

੩. ਭਾਈ ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ

੪. ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

੧੦. ਭਾਈ ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ, ਇਹ ਭਾਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਹੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ।

੧੧. ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਇਹ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸੰਨ ੧੮੪੭ ਨੂੰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੁੱਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਊ ਹਤਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ।

੧੨. ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ, ਭਾਈ ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

੧੩. ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਥਾਪਿਆ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

੧੪. ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ। ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ। ਇਹ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

੧੫. ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਵਾਕ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਠੀ ਚੋਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਬੱਘੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਾਰ ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

੧੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਜਦ ੧੯੨੫ ਈਃ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਦੋ ਹੋਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਇਹ ਚਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਕਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰਸ ਸੀ। ੧੯੩੭ ਈਃ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਕੇਵਲ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬਤੌਰ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਤਾਪ

ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ।

੧੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੯੩੭ ਈਃ ਵਿਚ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵੀ ਇੰਚਾਰਜ ਰਹੇ। ੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੦ ਈਃ ਨੂੰ ਆਪ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਸਜੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰੋਪਾਉ ਤੇ ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ : ''ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵੱਜੋਂ ੧-੧੦-੪੦ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।'' ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ੧੯੨੬ ਈਃ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ੧੯੨੭ ਈਃ ਵਿਚ ਇਹ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੁਕ ਉਚਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਸੋਧ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਬੁੰਗਿਆਂ ਤੱਕ ਗੂੰਜਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੪੩ ਈਃ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੬੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਫ਼ਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ।

੧੯. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਨਰੇਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਨਰੇਰੀਅਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਗਏ

ਸਾਧੂ-ਅਭਿਆਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਦਿਨ ਢਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਬੁੰਗਾ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਮਹੰਤ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਅਖ਼ੀਰ ੧੧ ਜੂਨ ੧੯੮੨ ਈ: ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ।

੨੦. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜਥੇਦਾਰ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਪਿਤਾ ਸ: ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਘਣੀਏਂ ਕੇ ਤਹਿਸੀਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ੧੮੯੩ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ੧੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬਰਮਾ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲੀਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ। ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ੧੯੧੭ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੌਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ੧੪ ਸਿੱਖ ਰਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਿਸਰ, ਤੁਰਕੀ ਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਮਾਂਦਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ੧੯੨੧ ਈ: ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ੂਨੀ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਜਾਗਿਆ। ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਚੋਂ ਨਾਵਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਆ ਗਏ। ੧੯੪੦ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੂਰੇ ੨੨ ਸਾਲ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ੨੩-੫-੫੫ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੨੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਚੱਕਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ (ਆਜ਼ਾਦ

ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਬਟਾਬਾਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਤੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਕਤਾ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਰਾਹੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਮੇਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਏ। ੧੯੪੮ ਈ: ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੯੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀਂ 'ਤੇ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੈਕਚਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕੇ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੰਤ, ਮਹੰਤ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

੨੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਵੈਦਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਪ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ੧੯੫੨ ਈ: ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਪੋਸਟ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਉੱਚੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਏ ਹੋਏ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੀ ਕਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

੨੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ: ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਕੌਰ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੱਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ। ਫਿਰ ਮੁਰਾਲੇ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਰਲ ਪਾਠ ਸੰਥਾ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲੀ ਮਾੜੀ ਵਿਖੇ ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਪਾਸੋਂ ਭਾਸ਼ਾ

ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਰਾਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਡੇਰਾ ਸੱਤੋਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਵੀਚਾਰੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਵੀਚਾਰੀ। ਫਿਰ ਨਗਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ੧੯੪੪ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਰੀਲੀ ਤੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪ ਗੁ: ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦਿਨ ਢਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੩ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੨ ਤੋਂ ਮਈ ੧੯੬੩ ਈ: ਤੱਕ ਆਪ ਬਤੌਰ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

੨੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮਾਤਾ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਰਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਕੇ, ਥਾਣਾ ਬਾਘਾ ਪੁਰਾਣਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਮਾਤਾਂ (ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਮਿਡਲ) ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਗਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਥਿਆ ਨਾਲ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵਿਚਰ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਭਾਵਰਸਾਂਮ੍ਰਿਤ, ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ ਮਾਲਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਬੋਧ-ਚੰਦਰ ਨਾਟਕ, ਵੈਰਾਗ ਸ਼ੱਤਕ ਆਦਿ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਛੰਦ ਰਤਨਾਵਲੀ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਤੇ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੈਦਕ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਰਤੰਡ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਥੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ੧੯੫੮ ਈ: ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ

ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਨਿਭਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਸਨ, ਉਥੇ ਕਲਮ ਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਧਨੀ ਸਨ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਮ ਅਰਥ ਕੋਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਟਿਪਨੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੨੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ'—

ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਆਸ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੨ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਿਊਣ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ 'ਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਣੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਆਦਿ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਚਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ ਮਾਲਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ੱਤਕ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ। ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਗ੍ਰੰਥ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਕਈ ਕਥਾ ਸੁਣੀਆਂ, ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਰਵਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਜਥੇ 'ਚ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਜਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ 'ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਤ ਫ਼ਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਹਿਤ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੩ ਈ: ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਆਪ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹੇ।

੨੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ'—

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਦਸੌਂਧੀ ਮੱਲ ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ੧੯੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਓਨਲੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਦੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਰਹੇ। ਉਪਰੰਤ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅੜਿੱਚਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੭੪ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੨੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਭਾਮੜੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ੧੯੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ, ਨਾਮ ਰਸੀਏ, ਗਿਆਨੀ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੭੪ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਨੀਯਤ ਹੋਏ ਤੇ ੨੭ ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੬ ਈ: ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਗਏ।

੨੮. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਸ: ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨੨ ਫਰਵਰੀ ੧੯੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਤਨਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਭਰਾਤਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਰਤਨਗੜ੍ਹ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੋਢਲ ਸਿੰਘ ਅਸਮਾਨਪੁਰ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਬੀਰੋਵਾਲ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਚਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ। ੧੯੩੮ ਈ: ਵਿਚ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰੇ

ਤੇ ਕਾਪੀਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ੨-੩-੭੪ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜੁਲਾਈ ੧੯੮੦ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੧ ਈ: ਤੱਕ ਆਪ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।

੨੯. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਈਸ਼ਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੨੧ ਵੈਸਾਖ (ਮੁ: ੯ ਅਪ੍ਰੈਲ) ੧੯੩੮ ਈ: ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਪੁਣਛ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਥਾ ਸਹਿਤ ਪਾਠ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪੁਣਛੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ੧੯੫੫ ਤੇ ੧੯੫੬ ਈ: ਦੌਰਾਨ ਦੋ-ਸਾਲਾ ਕੋਰਸ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੇਮਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੀਯਤ ਹੋ ਕੇ ਮੋਗੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧ ਮਈ, ੧੯੭੬ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ੧੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੩ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

੩੦. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਪਿਤਾ ਗਿਆਨੀ ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਤੇਜ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ੧-੯-੪੨ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ। ੧੯੪੭ ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਬੇਗੋਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਭੁਲੱਥ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਡਰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕੀਤੀ, ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮਸਕੀਨ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ, ਕਥਾ, ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਸਿੱਖਿਆ।

੧੯੭੦ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੭੩ ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਰਲ ਟਾਊਨ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਥਾ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਪਰੰਤ ਵਿਚਰ ਕੇ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਮਿਤੀ ੪-੫-੮੫ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਨਿਯਕੁਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਨਰਮ, ਸੰਕੋਚੀ, ਮਿਲਣਸਾਰ, ਮਿੱਠ-ਬੋਲੇ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਨਿਰ-ਹੰਕਾਰ, ਵਿਦਵਾਨ, ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ, ਉਥੇ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਲਗ ਪੱਗ ਦਰਜਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਘਰੋਗੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ੧੯੮੭ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਆਪ ਵਿਚਰ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

੩੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮੁੱਖ-ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੭ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਖੱਖ ਵਿਖੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰਾਲੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੱਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀ। ੧੯੭੦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਫੇਰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੩ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪਿਛੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੩੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ' —

ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ। ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ (ਮਹਿਤਾ) ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਾ-ਕਥਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸੂਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ੧੯੮੧ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੱਜੋਂ ਹੋਈ। ਆਪ ਜੀ ੬ ਮਾਰਚ ੧੯੮੭ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਪਿੰਡ ਸੰਗਰਾਇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਵਿਚਰਕੇ ਕਥਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

੩੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਪਿਤਾ ਸ: ਉੱਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਪਿੰਡ ਜਟਾਣਾ ਨੀਵਾਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ੨੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੯ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਲਖਨਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਾ ਕਰਕੇ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ੧੯੫੬ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਪਾਸ ਹੋਏ। ੧੯੫੬ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੫੯ ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੫੯ ਤੋਂ ੧੯੬੪ ਈ: ਤੱਕ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਪ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ੧੯੬੬ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੩੦ ਮਈ ੧੯੮੮ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪ

ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

੩੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲਾਲਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੫ ਮਈ ੧੯੩੮ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਦਿਆ ੧੯੫੬ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਨਗਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਰਥ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਥਿਆ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਬਣ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਕਥਾ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਗਏ। ੧੯੫੮ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਦ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਸੁਬ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਏ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੬੫ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ੧੯੬੫ ਈ: ਤੋਂ ੧੦-੮-੮੮ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ੨੩ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮਾਂ ਆਪ ਇਸੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ੧੦ ਅਗਸਤ ੧੯੮੮ ਈ: ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ੫ ਮਹੀਨੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਡਿਊਟੀ ਬੜੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

੩੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਾਚਕ—

ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮਿਤੀ ੨੯ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੮ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ੩੧-੧-੧੯੮੯ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ।

੩੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗ੍ਰੰਥੀ'—

ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਚੰਨਣ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੯੯ ਮੁ: ੧੫ ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੁੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ੧੯੬੦ ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਥੇ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਥਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਸੰਥਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਥਾ, ਕਥਾ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ੨੯-੧੧-੮੯ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੧੯੨੫ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੦੦੨ ਤੱਕ ਦੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੮. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੯. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੦. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜਥੇਦਾਰ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੮. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੧੯. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੦. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੩੬ ਦਾ ਜੋ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਨ ੨੦੦੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਤੀ ੧੧-੧੧-੨੦੦੭ ਤੱਕ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ

੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ

੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜਥੇਦਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਵੇਦਾਂਤੀ) ਗ੍ਰੰਥੀ

੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ

੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਕਥਾ ਵਾਚਕ)

੩੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ'—

ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ ੧੯੪੨ ਈ: ਜਨਮ ਨਗਰ, ਰਾਜਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ, ਦੋ ਭਰਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ। ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਦੱਦਾਹੂਰ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਜਥੇ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਰਿਸ਼ਤੇ ਚੋਂ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ 'ਭਿੰਡਰਾਂ' ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਨ। ੧੪ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜਥੇ 'ਚ ਆ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਜਥੇ 'ਚ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ। ੧੯੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਹਿੰਦ ਬਦਲ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਉਥੇ ਵੀ ਦੋ ਸਾਲ ਰਹੇ। ੧੯੬੮ ਈ: ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਣ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ 'ਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ। ੧੯੭੮ ਈ: ਅਗਸਤ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ੧੯੮੮ ਨੂੰ ਆਪ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ, ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੌਰਾਨ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ

ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਮੰਗਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਾਨੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

੩੮. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੯੪੦ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠੀ, ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸੁਘੜ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ੧੭ ਮਈ ੧੯੯੯ ਈ: ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪੰਥਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤਤਪਰ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੰਥਕ ਰੁਝੇਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

੩੯. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਬਾਜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਕਤਸਰ, ਪਿਤਾ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਰਬਚਨ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਸੁਘੜਤਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

੪੦. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ੧੫-੧-੧੯੬੩ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਭਿਖੀਵਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ ੧੯੮੭ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੯੯੯ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਵਤਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਯੋਗਤਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੰਨ ੨੦੦੧ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

੪੧. ਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ੧-੪-੧੯੫੫ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਤ੍ਰਾਜੋ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਰਨਾਲ੍ਹਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਦਾਸ ਮਲ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਨ ੧੯੭੯ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਵਲੋ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਆਲਗਮੀਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਤਲਵੰਡੀ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੰਨ ੨੦੦੧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੪੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ—

ਗਿਆਨੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ੧੦-੪-੧੯੫੮ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਕਾਲੋ ਮਾਜਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਸੰਨ ੧੯੭੮ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਿਤੀ ੧੫ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੨੦੦੧ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਨਾ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਾ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਸ੍ਰ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਬਡੂੰਗਰ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੪੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਕਥਾਵਾਚਕ—

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭੂਰੇ ਕੋਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸੰਨ 1948 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ ਮਹਿਤਾ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋ: ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

☆☆☆

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਥਾਪਿਆ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਨਿਭਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਉਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ। ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਕਰੇ, ਚਾਹੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਭਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਕਰੇ। ਆਉ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਅੰਦਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵਟਾਲੇ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ ੪੩੧ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗੁ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ।

ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੧ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ ॥
ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ ॥ ੧ ॥

(ਅੰਗ ੭੨੩)

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ-

ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਅਲਹ ਅਗਮ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ॥ ਛੋਡਿ ਖਿਆਲ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਧੰਧੇ॥

ਹੋਇ ਪੈ ਖਾਕ ਫਕੀਰ ਮੁਸਾਫਰੁ ਇਹੁ ਦਰਵੇਸੁ ਕਬੂਲੁ ਦਰਾ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੦੮੩)

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ੫੧ ਮੋਹਰਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ।

ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ- "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤਖਤ ਰਾਜ ਸੁਖਰਾਸਿ॥ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਿ ਕਹਾ ਸੁਣੋ ਗੁਰਦਾਸ॥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪਾਠ ਕਰਾਵੋ॥ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਹਿਤਿ ਰੀਤ ਠਹਰਾਵੋ॥" ਇਹ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਮਿਤ ਪਾਠ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰੋ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ "ਲੈ ਨਿਦੇਸ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ। ਗ੍ਰਿੰਥ ਭੋਗ ਪਾਯੋ ਸੁਖਰਾਸਿ।" ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ- "ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪਾਠ ਧਰਾਯੋ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਰਤ ਸੁਖ ਪਾਯੋ।"

"ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਫੁਰਮਾਯੋ। ਭਾਈ ਭੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪਾਯੋ।

ਕ੍ਰਿਪਾਸਿੰਧ ਗੁਰ ਤਬਿ ਇਹ ਕੀਨੀ। ਸਾਹਿਬ ਭਾਨੇ ਕੋ ਪਗਿ ਦੀਨੀ।"

ਭਾਈ ਬਿਧੀਚੰਦ ਜੀ ਵੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਧੀਚੰਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਿਧੀਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ-

"ਦਯਾਸਿੰਧ ਆਗਯਾ ਕਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਭੋਗ।

ਬਿਧੀਏ ਪਾਯੋ ਹਰਖ ਸੌਂ ਭਾਈ ਕੇ ਹਿਤਿ ਜੋਗ।

ਬਾਬਾ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਲਾਵਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਕਲ ਧਰਮ ਮੈ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ', ਅੰਦਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੋ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਚੌਥੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਗੁਰਸਿਖ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁਪ ਹੈ। ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੇ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ੪੮ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਾਏ ਸਨ, ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠੀ, ਗਿਆਨੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਅਨੰਤ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਨਿਤਨੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ-ਪਿੰਡਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ।

☆☆☆

ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਰਕੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਦਾਸੀਏ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਮੇਵੜਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਸਮੇਂ (ਮੇਵੜੇ) ਅਰਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਦਾਸੀਏ ਦਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਪਰ ਚੌਰ ਕਰਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਕੀਰਤੀਆ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਅਰਦਾਸੀਆ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁਪ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਮੌਕੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਤੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

੧੯੨੫ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭-੫-੧੯੮੯ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

੧੯੨੫ ਈ:	ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ। ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਰਦਾਸੀਏ)
੧੯੪੦ ਈ:	ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਦਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ।
੧੯੪੨ ਈ:	ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਦਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ। ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸੀਆ।
੧੯੪੯ ਈ:	,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,
੧੯੫੫ ਈ:	ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਦਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ।
੧੯੬੪ ਈ:	ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ।
੧੯੬੫ ਈ:	ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ।
੧੯੭੦ ਈ:	ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ।
੧੯੭੨ ਈ:	ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ।
੧੯੭੪ ਈ:	ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ।

੧੯੭੮ ਈ: ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ।

੧੯੮੦ ਈ: ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ।

੧੯੮੩ ਈ: ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ।

੧੯੮੮ ਈ: ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ।

੧੭ ਮਈ ੧੯੮੯ ਈ: ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ।

(ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ)

☆☆☆

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ੧੯੫੦ ਈ: ਤੋਂ ੧੭-੫-੧੯੮੯ ਤੱਕ ਦੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	
ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ
ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰੀਆ)	ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

੧੯੨੫ ਤੋਂ ੧੯੮੯ ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਆ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਆ ਇਹ ਵੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਿਤੀ ੧੪-੧੧-੨੦੦੭ ਤੱਕ ਜੋ ਅਰਦਾਸੀਏ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਹੁਣ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਸਿੰਘ

੧. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੁਖ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ।

੨. ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਭਿੰਡਰਾਂ) ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਢਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਡਿਊਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ।

੩. ਭਾਈ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ।

੪. ਭਾਈ ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ।

੫. ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸੀਆ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ।

੬. ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਰਾਂਸ, ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸੀਏ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

੭. ਭਾਈ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ, ਇਹ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਕਠਨ ਪਾਠਾਂ ਦੇ

ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਹਿਤ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲਗੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਹਨ, ਪਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਡਿਊਟੀ ਔਨ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਸੰਥਿਆ ਕਰਾਉਣ ਹਿੱਤ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਿਤੀ ੧੩-੧੧-੨੦੦੭ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਅਰਦਾਸੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-

੧. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ ਅਰਦਾਸੀਏ।

੨. ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ।

੩. ਭਾਈ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ।

੪. ਭਾਈ ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ।

੫. ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ।

੬. ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ। (ਫਰਾਂਸ)

੭. ਭਾਈ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਦਾਸੀਏ।

☆☆☆

ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਮ

ਮਿਤੀ ੧੩-੧੧-੨੦੦੭ ਨੂੰ ਇਹ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ—

੧. ਭਾਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ (ਭਿੰਡਰਾਂ) ਮਹਿਤਾ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਸੇਵਾਦਾਰ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਫੇਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਇਹ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਹਨ।

੨. ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

੩. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

੪. ਭਾਈ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਨੇਡਾ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

੫. ਭਾਈ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਹਨ।

੬. ਭਾਈ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੭. ਭਾਈ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ (ਬਰਨਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ), ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥੀ

ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਇਕੋਟ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਰਾਇਕੋਟ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ ਤੋਂ ਮਿਤੀ ੭-੯-੨੦੦੬ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਤੀ ੧੩-੧੧-੨੦੦੭ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-

੧. ਭਾਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੨. ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੩. ਭਾਈ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੪. ਭਾਈ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੫. ਭਾਈ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੬. ਭਾਈ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

੭. ਭਾਈ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੌਰ ਬਰਦਾਰ

ਇਹ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੁਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ :-

ਜਥੇਦਾਰ ਰਾਗੀ	ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ	ਜੋੜੀ ਵਾਲਾ
੧. ਭਾ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ
੨. ਭਾ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੩. ਭਾ: ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ
੪. ਭਾ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ
੫. ਭਾ: ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
੬. ਭਾ: ਗੁਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ

੭. ਭਾ: ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
੮. ਭਾ: ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਕੰਵਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ
੯. ਭਾ:ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਕੰਵਲ ਸਿੰਘ
੧੦. ਭਾ: ਓਂਕਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਭਾਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ
੧੧. ਭਾ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
੧੨. ਭਾ: ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ
੧੩. ਭਾ: ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ
੧੪. ਭਾ:ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਬਿਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ
੧੫. ਭਾ: ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਰਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
੧੬. ਭਾ: ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ
੧੭. ਭਾ: ਹਰਮੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ
੧੮. ਭਾ: ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ
੧੯. ਭਾ: ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
੨੦. ਭਾ: ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੨੧. ਭਾ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੨੨. ਭਾ: ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ
੨੩. ਭਾ:ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਮਿੰਦਰਬੀਰ ਸਿੰਘ
੨੪. ਭਾ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ
੨੫. ਭਾ: ਤਾਰਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ
੨੬. ਭਾ: ਵਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਲਵਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੨੭. ਭਾ:ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਾਰੋਂ	ਭਾ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਸਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

੨੮. ਭਾ:ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ
੨੯. ਭਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ	ਭਾ:ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ
੩੦. ਭਾ: ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ		ਭਾ: ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
੩੧. ਭਾ: ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੩੨. ਭਾ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
੩੩. ਭਾ: ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ		ਭਾ: ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ
੩੪. ਭਾ: ਹਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਓਂਕਾਰ ਸਿੰਘ
੩੫. ਭਾ: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਮਰਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
੩੬. ਭਾ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
੩੭. ਭਾ: ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਪਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਛੁਟੀ
੩੮. ਭਾ: ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
੩੯.	ਭਾ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁੜਬਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ

ਭਾ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਵਾਲਾ ਵਾਧੂ

੪੦. ਭਾ: ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ
੪੧. ਭਾ: ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
੪੨. ਭਾ: ਤਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾ: ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਲਿਸਟ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇੰਚਾਰਜ ਰਾਗੀਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ।

ਟੀਕਾਕਾਰੀ

ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਮਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨਾ ਪਰਮ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। 'ਟੀਕਾ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦਾ ਬੋਧ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਾਕ-ਸਾਧਨ ਟੀਕ੍ਰਯਤੇ ਗਮ੍ਯਤੇ ਬੁਧ੍ਯਤੇ ਵਾ ਅਨਯਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਕ 'ਟੀਕਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਸਿਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੮੭੧)। ਸੁਘੜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ— ੧. ਪਿੰਜਕਾ, ੨. ਅਪਿੰਜਕਾ, ੩. ਅਵਤਰਨ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ, ੪. ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ, ੫. ਨਿਗਦ ਵਖਿਯਾਨ, ੬. ਭਾਸ਼ਯ, ੭. ਵਾਰਤਕ, ੮. ਉਤਪਤਿ, ਇਹ ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਟੀਕਾ-ਹਰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਤੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਟੀਕਾ ਆਖੀਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ-ਪਿੰਜਕਾ-ਜਿਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਦੂਜਾ-ਅਪਿੰਜਕਾ-ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਸਰੂਪ 'ਪ੍ਰਜਾਯ' (ਪਦ ਅਰਥ) ਆਖੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

ਪਹਿਲਾ-ਅਵਤਰਨ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ-ਉਥਾਨਕਾ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅਰਥ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅਰਥ ਉਥਾਨਕਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

ਦੂਜਾ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਮ ਮੂਲ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਟੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਠਨ ਪਦ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਕਹਿ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਭਾਵ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਤੀਜਾ-ਨਿਗਦ ਵਖਿਆਨ-ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਲਿਖ ਕੇ ਪਦ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਭਾਵ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਨਿਗਦ ਵਖਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥਾ-ਭਾਸ਼ਜ-ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਕਠਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਜ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ-ਵਾਰਤਕ-ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਹੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਕਹਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੇਵਾਂ-ਉਤਪੱਤਿ-ਜਿਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਕਤੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਉਤਪੱਤਿ ਟੀਕਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤਫ਼ਸੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੱਤਵਾਂ-ਟੀਕਾ ਮਾਤ-ਉਹ ਟੀਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪਦ ਛੇਦ ਆਦਿਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਠਵਾਂ-ਟਿੱਪਣੀ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਬੜਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਛੇ ਨੁਕਤੇ ਹਨ ੧. ਪਦ-ਛੇਦ, ੨. ਪਦਾਰਥੋਕਤ, ੩. ਵਿਗ੍ਰਹ, ੪. ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ, ੫. ਆਖੇਪ, ੬. ਸਮਾਧਾਨ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਪਹਿਲਾ-ਪਦ-ਛੇਦ-ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਦਾ ਨਾਮ ਪਦ-ਛੇਦ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ "ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ" ਆਦਿ।

ਦੂਜਾ-ਪਦਾਰਥੋਕਤ-ਮੂਲ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਲਿਖਣਾ ਅਰਥ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਪਾਠ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉੱਨਾ ਪਾਠ ਉਪਰੋਂ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲੈਣ ਨੂੰ 'ਅਧਿਜਾਹਾਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜਾ-ਵਿਗ੍ਰਹ ਦਾ- ਆਦਿ ਮੇਲ ਦੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖਣਾ ਜਿਵੇਂ-ਗਤਿ ਆਦਿ ਹਨ। ਨਾਮ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਸਤਿਨਾਮ ਕਹੀਦਾ ਹੈ ਏਥੇ 'ਜਿਸ ਦਾ' ਮੇਲ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਗ੍ਰਹ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥਾ-ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ-ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਪ ਰੂਪ ਯੋਜਨਾ ਕਰਨੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਨ੍ਹੈ ਕਰਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ (ਕਵਿਤਾ) ਦੀ ਨਸਰ (ਵਾਰਤਕ) ਬਣਾਉਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ-ਆਖੇਪ-ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਅਰਥ ਵਿਚ ਆਸ਼ੰਕਾ ਕਰਨੀ।

ਛੇਵਾਂ-ਸਮਾਧਾਨ-ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਯੋਗ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣਾ।

☆☆☆

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਗੁਰਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਲਗੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵੈਰਾਗ ਕਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ–

"ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਦੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਛੁਟ ਪਵੇ। ਫੇਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਏਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਜਾਪ ਕਰਨ ਕਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਗਯਾਨ ਵਧਦਾ ਹੈ।

(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)

(ਪੰਨਾ ੩੧੬)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਅਪੜਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਦੀਵਾ ਬਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ" ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਦੀਵੇ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੋਰ ਥਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ "ਦੀਵਾ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ" ਅਤੇ ਅੰਧੇਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥ 'ਅਗਿਆਨਿ ਅੰਧੇਰੈ ਸੂਝਸਿ ਨਾਹੀ' ਤੁਕ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ "ਬਾਬੀਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੈ ਬੋਲਿਆ" 'ਚ ਆਏ ਬਾਬੀਹਾ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਹਜ਼ੂਰ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਬਾਬੀਹਾ ਏਹੁ ਜਗਤੁ ਹੈ" ਆਦਿ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਸਾਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਅਰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਆਰੰਭ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਕਬਿੱਤ ਸ੍ਵੈਯਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਲ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਧੁਰੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਅਰਥ ਭੇਦ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੬੪੫ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਥਾਲੈ ਵਿਚਿ ਤੈ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਹਰਿ ਭੋਜਨੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਮਨੁ ਤ੍ਰਿਪਤੀਐ ਪਾਈਐ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ॥
ਇਹੁ ਭੋਜਨੁ ਅਲਭੁ ਹੈ ਸੰਤਹੁ ਲਭੈ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ॥

(ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੬੪੫)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੧੪੨੯ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ–

ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ॥
ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਚੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ॥
ਏਹ ਵਸਤੁ ਤਜੀ ਨਹ ਜਾਈ ਨਿਤ ਨਿਤੁ ਰਖੁ ਉਰਿ ਧਾਰੋ॥
ਤਮ ਸੰਸਾਰੁ ਚਰਨ ਲਗ ਤਰੀਐ ਸਭੁ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰੋ॥੧॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੯)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਮੁੰਦਾਵਣੀ (ਗੁਝੀ ਗੱਲ) ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ।

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹਿਤ—

ਇਕ ਵੇਰ ਸੰਗਤ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, 'ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਕੀ ਹੈ?'

ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :

ਪਵਿੱਤਰ ਉਪਦੇਸ਼—

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ,
ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ,
ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ ਨਾਵੈ॥
ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ
ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥
ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ,
ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਜੋ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ,
ਸੋ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ॥
ਜਿਸ ਨੋ ਦਇਆਲੁ ਹੋਵੈ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ,
ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਵੈ॥
ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ,
ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ: ੪, ਅੰਗ ੩੦੫)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿੱਤ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਇ.....ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਝੋ ਟੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਪਿਛਲ ਰਾਤੀਂ ਜਾਗਣਾ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਏ।
ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੁ ਨਿਵ ਚਲਣੁ ਹਥਹੁ ਦੇ ਕੈ ਭਲਾ ਮਨਾਏ।
ਥੋੜਾ ਸਵਣਾ ਖਾਵਣਾ ਥੋੜਾ ਬੋਲਨੁ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ।
ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਕਰੈ ਵਡਾ ਹੋਇ ਨਾ ਆਪੁ ਗਣਾਏ।....
ਆਸਾ ਵਿਚਿ ਨਿਰਾਸੁ ਵਲਾਏ॥ ੧੫॥

(ਵਾਰ ੨੮-੧੫)

ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਖਣਾ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਸਿਖੈ॥
ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਗੁਰਬਾਨੀ ਸੁਣਿ ਸਮਝੈ ਲਿਖੈ॥
ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਮਰਣੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੰਤੁ ਕੌਲੂ ਰਸੁ ਇਖੈ॥
ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨੁ ਚੰਦਨ ਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਬਿਰਿਖੈ॥
ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਬੁਝਣਾ ਬੁਝਿ ਅਬੁਝਿ ਹੋਵੈ ਲੈ ਭਿਖੈ॥
ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸੁਣਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਸਰਿਖੈ॥
ਵਰਤਮਾਨੁ ਲੰਘਿ ਭੂਤ ਭਵਿਖੈ॥ ੫॥

(ਵਾਰ ੨੮-੫)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ-

ਮਨ ਹਠ ਬੁਧੀ ਕੇਤੀਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ॥
ਕੇਤੇ ਬੰਧਨ ਜੀਅ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥
ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ, ਮ: ੧੧ ਅਸਟ. (੧੪), ਪੰਨਾ ੬੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਲਖ ਲਖ ਹੋਮ ਜਗ ਨਈਵੇਦ ਕਰੋੜੀ।
ਵਰਤ ਨੇਮ ਸੰਜਮ ਘਣੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਲਖ ਤੰਦੁ ਮਰੋੜੀ।
ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸੰਜੋਗ ਲਖ ਪੁੰਨ ਦਾਨੁ ਉਪਕਾਰ ਨ ਓੜੀ।
ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਰੇਵਣੇ ਵਰ ਸਰਾਪ ਲਖ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜੀ।
ਦਰਸਨ ਵਰਨ ਅਵਰਨ ਲਖ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਬੰਦਨ ਤੋੜੀ।
ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਲਖ ਜੋਗ ਭੋਗ ਲਖ ਝਾੜਿ ਪਛੋੜੀ।
ਸਚਹੁ ਉਰੇ ਸਭ ਕਿਹੁ ਲੱਖ ਸਿਆਣਪ ਸੱਭਾ ਥੋੜੀ।
ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਅਚਾਰੁ ਚਮੋੜੀ॥ ੧੯॥

(ਵਾਰ ੧੮-੧੯)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਲੋਕ ਹੈ :

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥
ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ॥

(ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਪਉਣੁ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਹੈ
ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।
ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਕਰਿ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥਿ ਨਿਵਾਣਿ ਚਲਾਇਆ।
ਧਰਤੀ ਮਾਤ ਮਹਤੁ ਕਰਿ
ਓਤਿ ਪੋਤਿ ਸੰਜੋਗੁ ਬਣਾਇਆ।
ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਰਾਤਿ ਦਿਹੁ
ਬਾਲ ਸੁਭਾਇ ਜਗਤੁ ਖਿਲਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ੬-੫)

ਸਲੋਕ ਮ: ੧

ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ॥
ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ ਚੂਕਾ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਮ: ੪, ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ, ਧਰਮ ਆਚਾਰ ਤੋਂ ਖੋਖਲੀ ਦੱਸ ਕੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਲਟਾ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰੀ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਇਆ ਮੁਰਦਾਰੁ ਗੁਸਾਈ।
ਰਾਜੇ ਪਾਪੁ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।
ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨੁ ਕੂੜ ਕੁਸਤੁ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਈ।
ਚੇਲੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇਦੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤੁ ਬਿਧਿ ਭਾਈ।
ਸੇਵਕ ਬੈਠਨਿ ਘਰਾਂ ਵਿਚਿ ਗੁਰਿ ਉਠਿ ਘਰੀਂ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ।

ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਈ।
ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮਿ ਹਿਤੁ ਭਾਵੈ ਆਇ ਕਿਥਾਊਂ ਜਾਈ।
ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸਿ ਜਗਿ ਮਾਂਹੀ॥ ੩੦॥

(ਵਾਰ ੧, ੩੦)

ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੇਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਰੁਕਨਦੀਨ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੋ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ੩੩ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ-

ਪੁਛਨਿ ਫੋਲਿ ਕਿਤਾਬ ਨੋ ਹਿੰਦੂ ਵਡਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੋਈ?
ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆ ਸੁਭਿ ਅਮਲਾ ਬਾਝਹੁ ਦੋਨੋ ਰੋਈ।

(ਵਾਰ ੧-੩੩)

ਪੁਰਾਣਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਧ੍ਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ-

ਧ੍ਰੂ ਹਸਦਾ ਘਰਿ ਆਇਆ ਕਰਿ ਪਿਆਰੁ ਪਿਉ ਕੁਛੜਿ ਲੀਤਾ।
ਬਾਹਹੁ ਪਕੜਿ ਉਠਾਲਿਆ ਮਨ ਵਿਚਿ ਰੋਸੁ ਮਤ੍ਰੇਈ ਕੀਤਾ।
ਡੁਬਡੁਲਿਕਾ ਮਾਂ ਪੁਛੈ ਤੂ ਸਾਵਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੀਤਾ।
ਸਾਵਾਣੀ ਹਾਂ ਜਨਮ ਦੀ ਨਾਮੁ ਨ ਭਗਤੀ ਕਰਮਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹੀਤਾ।
ਕਿਸੁ ਉਦਮ ਤੇ ਰਾਜੁ ਮਿਲੈ ਸਤ੍ਰੂ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਵਨਿ ਮੀਤਾ?
ਪਰਮੇਸਰੁ ਆਰਾਧੀਐ ਜਿਦੂ ਹੋਈਐ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤਾ।

(ਵਾਰ ੧੦-੧)

ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੧੧੫੪, ੧੧੬੫ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਤੱਤ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਘਰ ਹਰਣਾਖਸ ਦੈਤ ਦੇ ਕਲਰਿ ਕਵਲੁ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ।

ਪੜ੍ਹਨ ਪਠਾਇਆ ਚਾਟਸਾਲ ਪਾਂਧੇ ਚਿਤਿ ਹੋਆ ਅਹਿਲਾਦੁ।
ਸਿਮਰੈ ਮਨ ਵਿਚਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗਾਵੈ ਸਬਦੁ ਅਨਾਹਦੁ ਨਾਦੁ।....
ਜਲ ਅਗਨੀ ਵਿਚਿ ਘਤਿਆ ਜਲੈ ਨ ਡੁਬੈ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ।
ਕਢਿ ਖੜਗੁ ਸਦਿ ਪੁਛਿਆ ਕਉਣੁ ਸੁ ਤੇਰਾ ਹੈ ਉਸਤਾਦੁ।
ਥੰਮ੍ਹੁ ਪਾੜਿ ਪਰਗਟਿਆ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਅਨਾਦਿ।

(ਵਾਰ ੧੦-੨)

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸਨ।

ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਥਾਨਕਾ ਲਾ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ 'ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ॥
ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਥੰਮ੍ਹਿਓ ਪਾਸਾਰਾ॥ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ॥ ੧॥

(ਸੂਹੀ ਮ: ੫, ਅੰਗ ੭੩੬)

ਬਾਜੀਗਰ ਜਿਮ ਬਾਜੀ ਪਾਵਹਿ॥
ਅਨਿਕ ਰੂਪ ਕਰਿ ਸਾਂਗ ਦਿਖਾਵਹਿ॥
ਕਿਰਿਆ ਕਰਾਵਤਿ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਾ॥
ਫਿਰਹਿ ਲਹਹਿ ਬਡ ਬਾਂਧਿ ਅਖਾਰਾ॥
ਇਕ ਬਾਜੀਗਰ ਤਿਨ ਮਹਿ ਸਾਚਾ॥
ਬਾਜੀ ਸਭਿ ਮਿਥਿਆ ਕਚ ਪਾਚਾ॥
ਸਗਰੀ ਪੁਤਰੀ ਪੁਰਖ ਅਧੀਨ॥

ਨਾਚਹਿ ਜਕਾ ਨਚਾਵਨੁ ਕੀਨੁ॥
ਕਿਸਹਿ ਪਲਾਵਹਿ ਕਿਸਹਿ ਤਿਜਾਵਹਿ॥
ਕੋ ਸੋਗੀ ਕੋ ਹਰਖੁ ਉਪਾਵਹਿ॥
ਜਬਹਿ ਸੰਕੋਚਹਿ ਸਕਲ ਪਸਾਰਾ॥
ਰਹੈ ਇਕਾਕੀ ਕਰਨੇ ਹਾਰਾ॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ਦੂਜੀ, ਅੰਸੂ ੩੫, ਪੰਨਾ ੧੭੯੬)

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਤੀਸਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਅਰਥ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਵੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਚਤਰਭੁਜ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਨਕ ਪਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੌਰਵ ਗਾਥਾ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੦੪ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਲਾ ੭ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਨਕ ਪਦ ਤੇ ਮਹਲਾ ੭ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਪਣੇ ਦੀ ਬਦਬੋ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਨਾਨਕ ਪਦ ਤੇ ਮਹਲਾ ੭ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਗੂੜ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੂੜ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਛੰਤ ਮਹਲਾ ੧

ਆਵਹੁ ਮੀਤ ਪਿਆਰੇ॥ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ ਨਾਰੇ॥
ਸਚੁ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ ਤਾ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਹੁ ਸੋਹਿਲੜਾ ਜੁਗ ਚਾਰੇ॥
ਅਪਨੈ ਘਰਿ ਆਇਆ, ਥਾਨ ਸੁਹਾਇਆ, ਕਾਰਜ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰੇ॥
ਗਿਆਨ ਮਹਾ ਰਸ ਨੇਤ੍ਰੀ ਅੰਜਨੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਰੂਪੁ ਦਿਖਾਇਆ॥

ਸਖੀ ਮਿਲਹੁ ਰਸਿ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨੁ ਆਇਆ॥

(ਅੰਗ ੭੬੪)

ਦਾ ਪਰਮਾਰਥੀ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

"ਹੇ ਸੰਤ ਜਨਹੁ ਏਹਿ ਜਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਜਸ ਕੀਰਤ ਮੰਗਲ ਹੈ
ਸਿ ਤੁਮਿ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਆਪਸ ਏਹੁ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹੁ
ਜਿਤ ਏਸੁ ਜੀਅ ਕਾ ਭਲਾ ਹੋਇ॥.....ਪਰਮੇਸਰ ਜਸੁ ਗਾਵਹੁਗੇ

ਤਬ ਤੁਮ ਉਪਰਿ ਪਰਮੇਸਰ ਦਇਆਲ ਹੋਇਗਾ। ਚਾਰੇ ਜੁਗ ਇਸ ਦੀ ਸਿਮਰਨਿ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਇਐ ਉਧਾਰੁ ਹੈ। ਹੇ ਬੀਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕੇ ਲੋਕਹੁ।.....ਏਹੁ ਜਿ ਜੀਉ ਹੈ ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨਿ ਭਰਮਣ ਤੇ ਰਹੈ ਗਾ......ਜਿਤਨੇ ਕਾਰਜ ਹੈ ਤਿਤਨੇ ਏਸੁ ਸਬਦੁ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਰਿ ਸਵਰਹਿ ਗੈ ਏਹੁ ਸਿਮਰਨ ਮਤੁ ਛੋਡਹੁ॥ ਅੱਗੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ–

ਨੈਨੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਨਹੀ ਤਨੁ ਹੀਨਾ
ਜਰਿ ਜੀਤਿਆ ਸਿਰਿ ਕਾਲੋ॥
ਰੂਪੁ ਰੰਗੁ ਰਹਸੁ ਨਹੀ ਸਾਚਾ
ਕਿਉ ਛੋਡੈ ਜਗ ਜਾਲੋ॥੧॥
ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਰਿ ਜਪਿ ਜਨਮੁ ਗਇਓ॥
ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਕਬਹੁ ਨ ਛੂਟਸਿ
ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਭਇਓ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਅੰਗ ੧੧੨੫)

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਮਾਰਥੀ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜਿ

"ਸੁਨਿਹੋ ਪੁਰਖਹੁ ਰਾਮ ਜਨਹੁ ਜੀ,
ਤਨ ਮਹਿ ਜਿ ਏਸ ਕੈ ਕਾਮੁ ਹੈ,
ਅਰ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ, ਅਰੁ ਲੋਭ ਹੈ,
ਅਰ ਮੋਹੁ ਹੈ ਅਰੁ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ,
ਅਰੁ ਮਮਤਾ ਮਾਇਆ ਹੈ,
ਸਿ ਇਹ ਕਠਨ ਪੀਰ (ਦਰਦ)

ਕਾਈ ਨਹੀ ਜਾਤੀ। ਇਸ ਪੀਰ ਕਰਿ ਕਰਿ
ਏਸੁ ਜੀਅ ਕਉ ਜਗੁ ਅਰੁ ਜਮੁ ਆਇ ਆਗਹਿ ਗੇ।
ਤਿਸ ਪੀਰ ਕਾ ਦਾਰੂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਹੈ।
ਜੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਸਿਮਰੈ, ਤਉ ਏਹੁ ਉਧਰੈ।

ਅੱਗੇ ਹੁਣ ਕੁਝ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਏਕ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਏਕਸ ਕਾ ਬਿਸਥਾਰ
ਏਕਸ ਆਗੈ ਕੀਜੀਐ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਮਸਕਾਰ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੨੧੯)

ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਸੇਵੀ ਭਲਾ ਜੇਕਰ ਵੇਖੈ ਸੋਇ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਵਾਨ, ਪੰਨਾ ੬੩)

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਿਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਇਸ ਮਗਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਅਸਰ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਦ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੂਕ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਧੰਨ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਤਿ।
ਰਾਮਦਾਸ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਖਹੁ ਪਤਿ।

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੨੧੯)

ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਸੁਆਸ ਸੁਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਾਹੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੀਜੀਐ।

(ਜਨਮਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੪੨੬)

ਨਾਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਜਪਨਾ ਇਕੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਨਕ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਲੌਂਟ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ।

ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਡੀ, ਮੋਹਿ ਨ ਜਾਨੀ ਏਕ
ਪਾਪੀ ਮੁਗਧ ਪਤਿਤ ਬਡਾ, ਦਾਸ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਟੇਕ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੨)

ਸਚ ਨਾਮ ਅਰਾਧੀਐ ਸਚੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤਿਨ ਜਨਹ ਕਉ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਇ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੧੫੯)

ਸਤਿਸੰਗਤ : ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਗਤਿ 'ਚ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਸੰਗਤ ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਤਨ ਸੰਤਨ ਦਾ ਸੰਗ ਦੇਹਿ ਜਹਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਜਪਾਹਿ।

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੮੫)

ਵੇਦਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵ, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜਪ-ਤਪ ਇਸ ਕਲਯੁਗ ਅੰਦਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਜੁਗ ਅੰਦਰ ਤਾਂ

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਭੇਖ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਤੀਰਥ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਉਂਦੇ, ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜੀਵ ਨੇ ਉਸ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਕਮਾਣਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਹਠ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨਿਗਹ ਕਰੇ ਪੂਰਬਿ ਕਰੇ ਤੀਰਥਿ ਦਾਨੁ॥
ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਹੋਮ ਜਗ ਕੋਟ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ॥
ਸੁਨਹੁ ਸੰਤਹੁ ਤੁਮ ਚੀਤ ਲਾਇ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਭਾਵੈ ਭਗਵਾਨ
ਦਾਸ ਨਾਨਕ ਜਿਹ ਘਟਿ ਭਗਤਿ ਹੈ ਤਾ ਕੋ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੧੨੩)

''ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ, ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸ ਮਾਹਿ॥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਵੈ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਗ੍ਰਸਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਗਿਆਨਤਾ-ਵੱਸ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਆਪ ਵੀ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡੋਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੀਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਹਨ :

ਹਉਮੈ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਹੈ ਕਢਹੁ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਧੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਇਓ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਦੂਜੀ ਦੁਬਿਧਾ ਖੋਇ॥

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੇਹਰਬਾਨ, ਪੰਨਾ ੪੦੪)

ਅਗਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅੱਗੇ ਪਾਵਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ :

ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਸੰਸਾਰਾ॥ ਸਾਚਾ ਖੇਲੁ ਤੁਮ੍ਾਰਾ॥
ਸਚੁ ਖੇਲੁ ਤੁਮ੍ਾਰਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਕਉਣੁ ਬੁਝਾਏ॥
ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸਿਆਣੇ ਕੇਤੇ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਵਣੁ ਕਹਾਏ॥
ਕਾਲੁ ਬਿਕਾਲੁ ਭਏ ਦੇਵਾਨੇ ਮਨੁ ਰਾਖਿਆ ਗੁਰਿ ਠਾਏ॥
ਨਾਨਕ ਅਵਗਣ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ ਗੁਣ ਸੰਗਮਿ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਏ॥

(ਅੰਗ ੭੬੪)

ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਅਖਵਾਏ ਹਨ :

"ਸੁਣ ਹੋ ਭਾਈ ਤੁਸੀ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਰਾਮ ਕਹਾ ਹੈ। ਸਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਹੀ ਰਾਮ ਹੈ, ਤੁਮਿ ਅਵਰੁ ਰਾਮੁ ਕਵਣੁ ਕਹਤੇ ਹੋ ਸੰਸਾਰ ਕੈ ਬਿਖੈ ਸੁ ਉਹ ਅਗਮ ਆਗਾਧਿ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹ ਅਗਾਧਿ ਪੁਰਖ ਪਾਈਐ ਸਿ ਆਤਮੈ ਤੇ ਪਾਈਐ ਏਸੁ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਕੀ ਸੋਈ ਮਿਤਿ ਜਾਣੈ ਜਿਸ ਕਉ ਆਪਿ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਬੁਝਾਏ॥"

ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰ—

ਸਿਧ ਬੁਧ ਨਾਥ ਸਿਆਣੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਰਮੇਸਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਦਾ ਵੀ ਬਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਸ ਬਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਦਿਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਐਸਾ ਦਿਵਾਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਐਸਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਸੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੋਢੀ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੰਕਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੀ, ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਗੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਉੜੀ ਹੈ-

"ਆਪੀਨ੍ਹੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ, ਆਪੀਨ੍ਹੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥
ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ॥

(ਅੰਗ ੪੬੩)

ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪ ਵੀ ਢਾਢੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਵੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਲਗ ਸਕਣ। ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਬੈਰਾਗ' ਕਿਹਾ। ਇਹੀ ਜੋਗ ਹੈ, ਸਹਿਜ

ਮਾਰਗ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਰਗ ਅੰਦਰ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਸਿਰਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ਭਾਵ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਚਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਿਧਿ ਗੋਸਟ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਤੇ ਕੰਵਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ।

ਜਾਪ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੰਤ੍ਰ ਤਾਂ ਨਰਕ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦਾ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਨੀਸਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਹੈ।

ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ

'ਪੰਥ ਵਧਾਵਣਾ' ਧਰਮ ਸਾਲ ਬੰਨਣੀ ਸਤਿ ਕਰਣਾ ਅਰ ਕਰਵਾਣਾ।

ਪੰਥ ਹੈ- ਦਿਆ ਧਰਮ ਸੰਤੋਖ ਸੀਲ ਕਮਾਵਣਾ, ਇਹੋ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਓਅੰਕਾਰ, ਪਟੀ ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ। ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਲੇਖਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੋਢੀ ਚਤਰਭੁਜ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋਢੀ ਚਤਰਭੁਜ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਇਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ' ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਅਰਥ ਚਤੁਰਭੁਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :

ਜਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ॥ ਤਾ ਹਉਮੈ ਵਿਚਹੁ ਮਾਰੀ॥
ਸੋ ਸੇਵਕਿ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ॥ ਜੋ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਬੀਚਾਰੀ॥ ੧॥
ਸੋ ਹਰਿ ਜਨੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ॥ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਗਤ ਕਰੇ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ਲਾਜ ਛੋਡਿ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਵੈ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਅੰਗ ੮੭੯)

ਪਰਮਾਰਥ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਕਿ-

ਸੁਨਿ ਹੋ ਪੁਰਖਾ, ਜਬ ਪਰਮੇਸਰੁ ਕਿਰਪਾਲ ਹੋਇ

ਇਸਿ ਜਨ ਕਉ ਤਬ ਪਹਿਲੇ ਏਸ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ 'ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੈ :

ਛਾਦਨੁ ਭੋਜਨੁ ਮਾਗਤੁ ਭਾਗੈ॥
ਖੁਧਿਆ ਦੁਸਟ ਜਲੈ ਦੁਖੁ ਆਗੈ॥

(ਅੰਗ ੮੭੯)

ਪਰਮਾਰਥ ਹੈ-ਸੁਨਹੁ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੇ ਲੋਕਹੁ ਜਿ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਹੋਇ ਅਰ ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕਉ ਮਾਗਤਾ ਫਿਰੈ....ਆਗੈ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਤਰਭੁਜ ਜੀ ਨੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਜੀ ਪੜ੍ਹ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਅਨੰਦ ਘਣ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਸੁਆਮੀ ਅਨੰਦ ਘਣ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਟੀਕਾਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਤਾਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਦਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਸੁਆਮੀ ਅਨੰਦ ਘਣ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੁਆਮੀ ਅਨੰਦਘਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਜਪੁਜੀ' ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

''ਤਾਂ ਤੇ ਅਰਥ ਦ੍ਵਾਰਾ ਤੋਂ ਜਪੁਜੀ ਏਨਾ ਹੀ ਸਿਧ ਹੋਤਾ ਹੈ ਅਰ ਹਮਾਰੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਵਾਰਾ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਇਸੀ ਕਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੈਸੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਹਮਾਰੀ ਹੈ ਐਸੀ ਔਰ ਕਿਸੀ ਕੀ ਭੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਕਾਹੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੇ ਮੁਖਾਰਵਿੰਦ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਕੀਤਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕੇ ਮੁਖ ਕਮਲ ਤੇ ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਪਦਮ ਤੇ ਬਾਬਾ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਤੇ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਕੀਤਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆਈ ਦੇਹਰੇ ਜੀ ਮੋ ਸਰਬ ਸਾਹਿਬ ਜਾਦਿਓ ਮੋ ਪੂਛ ਦੇਖੋ ਜਪੁਜੀ ਇਸੀ ਕੋ ਕਹਿਤੇ ਹੈ।''

ਆਨੰਦੁ ਆਨੰਦੁ ਸਭੁ ਕੋ ਕਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਜਾਣਿਆ॥

ਜਾਣਿਆ ਆਨੰਦ ਸਦਾ ਗੁਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਪਿਆਰਿਆ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਿਲਵਿਖ ਕਟੇ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ॥
ਅੰਦਰਹੁ ਜਿਨ ਕਾ ਮੋਹ ਤੁਟਾ ਤਿਨ ਸਬਦੁ ਸਚੈ ਸਵਾਰਿਆ॥
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਏਹੁ ਆਨੰਦੁ ਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ॥

(ਅੰਗ ੯੧੭)

ਇਸ ਪਉੜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੰਦ ਘਣ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਛੋ ਸੁਖ ਅਨੰਦ।

ਅਨੰਦੁ ਅਨੰਦ ਤਾਂ ਸਭ ਕੋਈ ਕਹਿਤਾ ਹੈ
ਜਬ ਤਕਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਚਨੋ ਪਰ ਚਲੇਗਾ ਨਹੀ
ਤਬ ਤਕ ਅਨੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਨਹੀ
ਜਿਨੋ ਨੇ ਅਨੇਕ ਜਨਮੋ ਵਿਖੇ ਤੇਰਾ ਅਰਾਧਨ
ਕੀਤਾ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤਿਨ ਪਰ ਹੀ ਤੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਤਾ ਹੈ....
ਤਿਨਕੇ ਹੀ ਤੂੰ ਕਿਲਬਖ ਕਾਟਤਾ ਹੈ
ਤਿਨਕੋ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਦੇਤਾ ਹੈ ਤਿਨ ਕੋ ਸਰਬ
ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਤਾ ਹੈ
ਅੰਤਰਹਕਰਣ ਤੇ ਜਿਨਕਾ ਜਗਤ ਪਦਾਰਥੋ ਵਿਖੇ ਮੂੰਹ ਤੂਟਾ
ਦ੍ਰਸਟਿ ਆਵਤਾ ਹੈ ਤਿਨਕੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਕੋ ਗੁਰੋਂ ਕੇ ਸ਼ਬਦ
ਨੇ ਹੀ ਸਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ਇਹੀ ਅਨੰਦ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਅਨੰਦਘਨ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੧. ਜਪੁਜੀ- ੧੨੪ ਪੰਨੇ	੧੮੫੨ ਬਿਕਰਮੀ
੨. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ	੧੮੫੬ ਬਿਕਰਮੀ
੩. ਓਅੰਕਾਰ	,, ,,
੪. ਆਰਤੀ-੨੩ਪੰਨੇ	੧੮੫੩ ਬਿਕਰਮੀ
੫. ਸਿਧ ਗੋਸਟ-੫੪ ਪੰਨੇ	੧੮੫੭ ਬਿਕਰਮੀ

੬. ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ-੩੪ ਪੰਨੇ   ੧੮੫੯ ਬਿਕਰਮੀ

ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨਰੋਤਮ) ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—

ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿੱਚੋ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰ ਸਿਮਰਥ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਣਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਟਿਪਨੀ ਮੋਖਸ਼ ਪੰਥ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੱਲੀ-ਕੱਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਹਨ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ—

ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਣ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੰਗਤੀ "ਕਰਤੇ ਕੀ ਮਿਤ ਕਰਤਾ ਜਾਣੈ 'ਕੈ' ਜਾਣੈ ਗੁਰੁ ਸੂਰਾ॥ ਦੇ ਥਾਂ 'ਕੇ' ਜਾਣੈ ਗੁਰ ਸੂਰਾ। ਗ਼ਲਤ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਿੰਘਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਗ਼ਲਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਤੈਂ ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗ਼ਲਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉ। ਤਾਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਵੇਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਸਿਖਾਵਾਂਗੇ। ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੇਵ ਆਏ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ ਹੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਤੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਸਿਖਾਉ ਤਾਂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜੋ ਧੀਰ ਮੱਲੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸ ਸੀ, ਲੈਣ ਭੇਜਿਆ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ ਜੇ ਆਪ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਤਾਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਹ ਕਿਉਂ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਾ ਲੈਣ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਸ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਪ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੰਠੋਂ ਉਚਾਰਣ ਲੱਗੇ। ਐਸੀ ਅਗੰਮੀ ਕਲਮ ਚਲੀ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ' ਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਿੰਨੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਾਇਆ

ਕਰਦੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਉਤਨੀ ਦੇ ਹੀ ੪੮ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ੯ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ੧੭੬੩ ਬਿਕਰਮੀ ੨੩ ਸਾਵਣ ਤਕ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੇਤ, "੧ੴ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ' ਤੱਕ, ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਲਗ-ਮਾਤਰ ਤਕ ਦਾ ਭੀ ਫਰਕ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਉਸ ਵਿਚ 'ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਗਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੋਗ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ ਤੇ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। '੧ੴ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ" ਤੱਕ ਇਕੋ ਲਿਖਾਰੀ, ਇਕੋ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ, ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਨਾਮ, 'ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ' ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਜੋ ਏਥੇ ਬੈਲ-ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜੋ ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਕਲਮਾਂ ਬਚੀਆਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਜਿਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸੁਟੀਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਣਸਰ ਰੱਖਿਆ।

ਯਥਾ-

ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਗਟ ਹਮਾਰੀ ਕਾਸ਼ੀ॥
ਪੜ ਹੈ ਇਹਾਂ ਢੋਰ ਮਤਰਾਸੀ॥
ਲੇਖਨ ਗੁਨੀ ਕੁਵਿਦ ਗਿਆਨੀ॥
ਬੁਧਿ ਸਿੰਧੁ ਹਸ਼ੈ ਹੈ ਇਤ ਹਾਨੀ॥

ਦੋਹਿਰਾ॥

ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਰਨ ਕਲਮ ਘੜ
ਦੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹਮ ਡਾਰ॥
ਸਿਖ ਸਿਖਾ ਪੜੈਂਗੇ॥
ਹਮਰੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ॥

ਤਥਾ–

ਸਤਿਗੁਰ ਬੈਠ ਸੁ ਦਮਦਮੈ
ਲਿਖਨ ਘੜ ਸੁਟ ਦੇ॥
ਹਮਾਰੀ ਕਾਸ਼ੀਂ ਯਹ ਭਈ,
ਆਇ ਮੂਰਖ ਇਹਾਂ ਪੜ੍ਹੈ॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੮੮)

'ਸੁਨ ਕੇ ਤੁਮ ਤਾਂਹੀ ਕੇ ਬੈਨਣ ਕੋ,
ਦਮਦਮਾ ਸੋ ਮਾਲਵੇ ਬੀਚ ਸਵਾਰੋ॥
ਢਿਗ ਤਾਹੀ ਤਲਵੰਡੀ ਕੋ ਕਾਸ਼ੀ ਰਚੋਂ,
ਜਾ ਬੈਲ ਪੜ੍ਹੈ ਹੋਇ ਬੁਧਿ ਉਧਾਰੋ॥
ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਉਚਾਰਨ ਕਰੋਂ ਤਹਾਂ ਬੈਠ ਕੇ,
ਬੀੜ ਸੋਉ ਜਗ ਮਾਹਿ ਬਿਥਾਰੋ॥
ਅਖਰ ਏਕ ਕੋ ਭੇਦ ਧਰੋਂ ਨਹਿ,
ਮਮ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸੰਮ੍ਰਥ ਬਿਚਾਰੋਂ॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬)

ਹੁਣ ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਕਤ ਸੰਕਲਪ ਭੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਤਾਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਉਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਰਚ ਲੈਣ। ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਫੁਰਸਤ ਪਾ ਕੇ ਹੁਣ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਰੀਤ ਥਾਪੀ, ਕਿ ਇਕ ਪਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਚਾਰਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਜਗਤ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ੪੮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪਾ ਕੇ,

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਬਿਦੇਹ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਦੇਹ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਅੱਖਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਹਨ, ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਫਲੇ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਟਿਆ ਜਾਵੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰ ਵੀ ਵਖਰਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹੋਗੇ।

ਯਥਾ॥

ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਨੌ ਦਿਨੈ ਤਲਵੰਡੀ ਰਖੈ ਮੁਕਾਮ॥
ਡੇਰਾ ਤੋਰਾ ਰੁਖ ਦਖਣ ਛਡ ਤੁਰਕਨ ਬਡ ਥਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)

ਫੇਰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ 'ਟਕਸਾਲ' ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ 'ਟਕਸਾਲ' ਚਲਾਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ 'ਟਕਸਾਲਾਂ' ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੀਨੇ-ਬਸੀਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਣ ਸਿੰਘ ਬਿਸਮੈਂ ਹੋ ਆਗਿਆ ਕੋ ਸੀਸ ਧਰ,
ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਮਨ ਤਨ ਰੰਗ ਭੀਨ ਹੈ॥
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਜਾਇ ਕਰ,
ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਰਹੈ,
ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਬਚਲ ਕੀਨ ਹੈ॥
ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਿੰਘ ਲਾਖੋਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਸੇ ਜੰਗ ਕਰੈ,
ਨਾਮੁ ਆਪ ਜਪੈ ਤੇ ਜਪਾਵੈ ਮਸਕੀਨ ਹੈ॥ ੧੪੦॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਮ–

੧. ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

(ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਿੰਡ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ)

੨. ਗਿਆਨੀ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ

੩. ਗਿਆਨੀ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

੪. ਗਿਆਨੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

(ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੋਢੀ)

੫. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

(ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਤੋਂ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਖੀ)

੬. ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਜੀ (ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ)

੭. ਗਿਆਨੀ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਮਹਿਮਾ ਸਰਜਾ ਦੇ ਬਰਾੜ)

੮. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਤੋਂ)

੯. ਭਾਈ ਪਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

੧੦. ਭਾਈ ਛਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਦੀਨੇ ਵਾਲੇ)

੧੧. ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਜੀਂਦ)

੧੨. ਭਾਈ ਭੀਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਬਠਿੰਡਾ)

੧੩. ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ)

੧੪. ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੰਗਰੇਟੇ)

੧੫. ਭਾਈ ਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੰਗਰੇਟੇ)

੧੬. ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਧਰਮ ਕੋਟ)

੧੭. ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਮੀਰਾਂ ਕੋਟ)

੧੮. ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਦਿੱਲੀ)

੧੯. ਭਾਈ ਜਗਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅੰਬਾਲਾ)

੨੦. ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ)

੨੧. ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

੨੨. ਭਾਈ ਬਿਸ਼ੰਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਉਜੈਨ ਪੁਰੀ)

੨੩. ਭਾਈ ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਉਜੈਨ)

੨੪. ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕਵਿਰਾਜ' ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਾਹੀ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ

੨੫. ਭਾਈ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਾਲੇ)

੨੬. ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਚੌਰਦਾਰ)

੨੭. ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਾਮਪੁਰ)

੨੮. ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨਾਭਾ)

੨੯. ਭਾਈ ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਐਤੀਆਣਾ)

੩੦. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ)

੩੧. ਭਾਈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੋਪੜ)

੩੨. ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਬੋਪਾਰਾਏ ਕੋਟ)

੩੩. ਭਾਈ ਅਕਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅਖਾੜਾ)

੩੪. ਭਾਈ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)

੩੫. ਭਾਈ ਦਇਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ)

੩੬. ਭਾਈ ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸੋਢੀ' (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ)

੩੭. ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਤਰਨਤਾਰਨ)

੩੮. ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ)

੩੯. ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ)

੪੦. ਭਾਈ ਅਚੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ)

੪੧. ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਸਵਾਈ ਜੈ ਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ)

੪੨. ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ)

੪੩. ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ)

੪੪. ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ)

੪੫. ਭਾਈ ਕਨੱਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਤਖਤੂਪੁਰਾ)

੪੬. ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ

੪੭. ਭਾਈ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਫੂਲ ਵੰਸ)

੪੮. ਭਾਈ ਮਲਿਆਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸੰਤੋਖੀ'

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਕੈਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਹੈ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੈਸਾ। ਦਇਆ, ਹਲੀਮੀ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰੋਪਕਾਰ, ਜਤ-ਸਤ, ਸਿਦਕ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਲੇਰੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਗੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਐਸੇ ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੈਬੋਵਾਲ ਦੁਲਟ ਜੱਟ ਚੌਧਰੀ ਕਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸੁਨਾਮ ਪਾਸ ਕੈਥੋਵਾਲ ਹੁਣ ਥੇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਮਨੀਆਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ ੧੫੦ ਅਤੇ ਖੂਨ ਸ਼ਹੀਦਾ ਦਾ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ ੬੭, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀਏ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਕਾਲੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖਾਤਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ੧੬੭੫ ਈ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਠੀਕਰਾ ਭੰਨਿਆ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤਿੰਨੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ (ਦਿਆਲਾ ਜੀ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ੨੯ ਮਾਰਚ ੧੬੯੧ ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਰਬਾਰੇ-ਦੀਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਭੰਗਾਣੀ, ਨਦੌਣ, ਗੁਲੇਰ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਲੜੇ ਗਏ

ਹਰੇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪ ਕੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ 'ਦੀਵਾਨ' ਤੇ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵੀ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡਣ, ਸਮੇਂ ਆਪ ਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਚਾਰ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਘੌਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਔਖਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਟੀ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਹਰਸੇ (ਹਰਿ ਸਹਾਏ) ਤੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੇ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੱਲ ਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਇਆ ਸੀ।

ਉਧਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ 'ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਬੰਦਈ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸਦਕਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੭੨੩ ਈ: ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੭੨੩ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਦਮਨਚੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ੧੭੩੩ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ ਮੌਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠ ਹੋ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੇਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ 'ਮੂੰਹ ਮੇਂ ਰਾਮ-ਰਾਮ, ਬਗਲ ਮੇਂ ਛੁਰੀ' ਦੇ ਅਖਾਣ ਮੁਤਾਬਕ ਹਕੂਮਤ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਠ ਮੌਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭਿਣਕ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਨਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਫਾਈ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ-ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾ ਕੇ ਰੁਪਈਆ ਤਾਰਨ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲੱਖੂ (ਲਖਪਤ ਰਾਏ) ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਕੱਠ ਫੇਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਜਜ਼ੀਆ (ਟੈਕਸ) ਜਮਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਜੁਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਰਜ਼ਾਕ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ, ਨਿਧੜਕ ਆਗੂ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਥਾਵਾਚਕ, ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਖੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਖਾਸ ਚੌਂਕ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਸਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ 'ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ

ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ 'ਟਕਸਾਲ' ਚਲਾਈ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਹੂਵਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੬੮੨ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭਗਤਾ ਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਊਣੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਆਪ ਜੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ, ਨੇਜ਼ਾ ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਆਚਰਣ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੭੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਬ੍ਹੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇਣੋ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਵਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਲਮਾਂ, ਸਿਆਹੀ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਨੌਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਇਹ ਬੀੜ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ''ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ'' ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪੜੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਏ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਬਿਆ ਚੌਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਹਰਿ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ,

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਅਤੁੱਟ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਦੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ ੧੭੦੮ ਤੋਂ ੧੭੧੫ ਈ: ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ) ਦੀ ਹਰ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਜਦ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਬੰਦਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਝਗੜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿਉ।" ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਕ ਪਰਚੀ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ॥ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ॥ ਲਿਖ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਤੇ "ਫਤਹ ਦਰਸ਼ਨ" ਲਿਖ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰਿ ਕੀ ਪਉੜੀ ਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ॥ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ॥ ਵਾਲੀ ਪਰਚੀ ਉਪਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੰਦਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਇਆ।

੧੭੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫਿਰ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਉਤਾਰੇ ਕੀਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ

ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	(ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ)
ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ	(ਬਿਹਾਰ)
ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	(ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ)
ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੰਦੇੜ	(ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ)

ਵਿਖੇ ਭੇਜਣਾ ਕੀਤੇ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਸਿਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ।

ਜਿਥੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵੀ ਧਨੀ ਸਨ। ੧੭੨੫ ਈ: ਤੋਂ ੧੭੩੪ ਈ: ਤਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਆਦਿ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਵਾਬੀ ਦੀ ਖ਼ਿਲਅੱਤ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਬੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ', ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀਆ, ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਪੰਜ ਭੁਝੰਗੀਅਨ ਚਰਨੀ ਛੁਹਾਇ॥
ਧਰੌਂ ਸੀਸ ਮੈਹ ਪਵਿਤਰ ਕਰਾਇ॥

ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਚਖੰਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੭੩੪ ਈ: ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਤਰਨਾ ਦਲ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੱਥੇ ਬਣਾਏ। ਤਰਨਾ ਦਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੈਦਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ

ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਨਾ ਦਲ ਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜੋ ਇਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋਈ, ਇਸ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੱਨਈਆ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੀਰੂ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗੁਰਸਿਖ ਜਰਨੈਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਵਲੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ।

"ਸੀਸ ਸੁਧਾਸਰ ਹੇਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੇ ਹਮ ਜਾਇ
ਕਰ ਅਦਰਾਸਾ ਟੁਰ ਪਏ, ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਤਹਿ ਗਜਾਇ॥'

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿਖ ਯੋਧੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਪੁਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨਿਆ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਸਜਾਏ, ਦੋ ਧਾਰਾ ਖੰਡਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜਿਆ, ਨਗਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚੋਟਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਦੇਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸਾਡੀ ਸਾਰੇ ਨਾਚੀਜ਼ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਖੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਧਾਰੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਖ਼ਾਤਰ ਲੜ ਮਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਕੀਰ ਟੱਪ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਉ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਾਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਘਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾ ਕੇ ਨਗਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚੋਟਾਂ ਲਾ ਕੇ ਲਕੀਰ ਟੱਪ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗਾ।

"ਮੁਹਿ ਮਰਨੇ ਕਾ ਚਾਉ ਹੈ ਮਰਉ ਤ ਹਰਿ ਕੈ ਦੁਆਰ"॥

ਗੋਹਲਵੜ ਤੋਂ ਚੱਬੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਯਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਰਮਿਆਨ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ।

ਯਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੁੱਥਮ-ਗੁੱਥਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਯਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੁਰਜ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਯਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਪਠਾਣ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਲੜਦਿਆਂ ਸਾਂਝੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਲੱਥ ਗਏ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੁੰਦ ਜੁਧ ਜਮਾਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਲ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੱਥਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ! ਤੁਸਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸੀਸ ਸੁਧਾਸਰ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ ਜੇ? ਅਜੇ ਸੁਧਾਸਰ ਦੋ ਕੋਹ ਦੂਰ ਹੈ।

"ਢਿਗ ਤੈ ਇਕ ਸਿਖ ਪਿਖਿ ਕਹਯੋ।
ਪ੍ਰਣ ਤੁਮ੍ਰਾਰਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਹਯੋ।
ਗੁਰਪੁਰਿ ਜਾਏ ਸੀਸ ਮੈ ਦੈ ਹਉ।
ਸੋ ਤੇ ਦੋਏ ਕੋਸ ਇਸ ਤੇ ਹਉ"॥ ੫੭॥
ਸੁਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਜ ਪ੍ਰਣ ਸੰਭਾਰਾ।
ਨਿਜ ਸਿਰ ਬਾਮ-ਹਾਥ ਨਿਜ ਧਾਰਾ।
ਦਹਿਨੇ ਹਾਥ ਤੇਗ ਖਰ ਧਾਰਾ।
ਵਜਨ ਜਾਹਿ ਥਾ ਸੇਰ ਅਠਾਰਾਂ॥ ੫੮॥

ਸਾਰੀ ਤੁਰਕ ਫ਼ੌਜ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਧੜ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲੜਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ

ਨੱਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਖੱਬੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਲੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਲੜੇ। ਵੈਰੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਵੀ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੰਗ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਵਧਦੇ-ਵਧਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗੁੰਜਾਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੀਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਖੇ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚਖੰਡ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਸੀਸ ਨਿਜ ਸ੍ਰਧਲ ਪਰ ਧਰ ਕੇ।
ਫਤਹਿ ਗਜਾਈ ਊਚ ਉਚਰ ਕੇ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਮਹਿਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਮਦਾਰ ਸ਼ਾਹ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਅੱਘੜ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਸਜਣ ਸਿੰਘ, ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਸਿਖਾਲਣ ਲਈ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

☆☆☆

ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ੧੭੪੫ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੀਲ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ੧੭੫੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਸਨ। ਕਲਗੀਧਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਕੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ੪੮ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵਾਂ ਨਾਮ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਆਪ ਜੀ ਤੀਸਰੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ੩੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤੁਰਕਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਥਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਹੜੇ ਚੂੜਾਮਣ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਉਹ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਕਥਾ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਸਿਜਰਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿਛੋਂ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕਰਣੀ ਕਥਨੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੰਸਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਰਾਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਟਕਸਾਲੀ ਕਥਾਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਤਬੇਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ,

ਜੋ ਭਿੰਡਰਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਕੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਕਥਾਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪੰਥ ਰਤਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦੂਸਰੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਨ। ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰ ਖਾਸ ਭਿੰਡਰਾਂ ਰਖਿਆ ਜੋ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਖੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਵਿਖੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰ ਮਹਿਤਾ ਚੌਂਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਸਰੀਰ ਛਡਿਆ ਸੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪਰਮ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਮਹਿਤਾ ਚੌਂਕ) ਵਿਖੇ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੱਤਪਰ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਚਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚਲੇ ਆਏ। ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਜਾਯ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ-

੧. ਪ੍ਰਜਾਯ-ਸਮ ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਯ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਯ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪ੍ਰਜਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਯ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ੧੮੮੮ ਈ: ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ। ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਯ ਫਾਰਸੀ ਪਦੋ 'ਕੇ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਗਿਆਨੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਵੀ ਛਾਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਪ੍ਰਜਾਯ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੱਗ੍ਰ, ਸਾਖੀਆਂ ਟੂਕ ਮਾਤ੍ਰ ਅਰ ਉਥਾਨਕਾ ਸਹਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਹੈਂ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਸਾਧੂ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਈ: ਹੈ।

(ੲ) ਪ੍ਰਜਾਯ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀਨ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਯ ਲਿਖ ਕੇ ੧੯੨੮ ਈ: 'ਚ ਪੰਜਾਂ ਜਿਲਦਾਂ 'ਚ ਛਪਵਾਏ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਜਾਯ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਟੀਕਾ ਵੀ ਹਨ।

(ਸ) ਪ੍ਰਜਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ੧੯੬੩ ਬਿ: ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

(ਹ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਨੰਬਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਅਰਥ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ੧੯੨੬ ਈ: ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਨ।

੨. ਕੋਸ਼-ਪ੍ਰਜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ, ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਸਹਿਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਖ ਕੋਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼-ਇਹ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੱਗੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸਵ ਕੋਸ਼-ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੱਗੀ ਹਨ।

ਇਹ ਵੀ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰ ਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੯੫੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ।

(ਸ) ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਸ਼-ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜੋ ੧੯੦੧ ਈ: ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਹ) ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖੋਜ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ੪ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ੩੩੩੮ ਪੰਨੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਹੀ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ੧੨੪੮ ਪੰਨੇ ਹਨ।

(ਕ) ਗੁਰ ਸਿਮਰਨ ਕੋਸ਼-ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਰਚਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੮੮੯ ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ੧੮੯੫ ਈ: ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਛਪਿਆ। ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ੭੦੬ ਪੰਨੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ।

(ਖ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼-ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਨ-ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ੧੮੯੯ ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਧਾ ਕੇ, ਸੋਧ ਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਵਿਉਤਪਤੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਤਵੀਂ ਵਾਰ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼)

(ਗ) ਸਮ ਅਰਥ ਕੋਸ਼ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯਾਵਾਂ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੈ।

੩. ਖਾਸ ਖਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ-ਪ੍ਰਮਾਰਥਾਂ, ਪ੍ਰਯਾਵਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਲਿਖਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਹੇਠ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ-ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਸਟੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਾਰੇ ਸਟੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਹੋਈ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੀਕੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਾਰਸ, ਜਰਮਨ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਆਦਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਏ ਟੀਕੇ, ਪ੍ਰਮਾਰਥ, ਭਾਸ਼ਯ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਗਪਗ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹਨ।

(ਅ) ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਟੀਕ-ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਟੀਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ-

੨. ਸੋਦਰ ਰਹਰਾਸਿ	੩.ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ	੪. ਸਿਰੀਰਾਗੁ
੫. ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ	੬. ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ	੭. ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ
੮. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ	੯. ਬਾਈ ਵਾਰਾਂ	੧੦. ਭਗਤ ਬਾਣੀ
੧੧. ਗਉੜੀ ਰਾਗ	੧੨. ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ	੧੩. ਰਾਮਕਲੀ ਸੱਦ
੧੪. ਓਅੰਕਾਰ	੧੫. ਸਿਧ ਗੋਸਟ	੧੬. ਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ
੧੭. ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ	੧੮. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ	੧੯. ਗਾਥਾ
੨੦. ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸ੍ਵਯੇ	੨੧. ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ	੨੨. ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ
੨੩. ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਫਰੀਦ	੨੪. ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯	

੨੫. ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ੨੬. ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ

੨੭. ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਡੱਖਣੇ ੨੮. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਆਦਿ।

੨੯. ਗੁਰਵਾਕ ਚਾਨਣ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੰਧਾਵਾ।

੩੦. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਟੀਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਲਿਖਣ ਤੇ ਛਪਣ ਦੇ ਸੰਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ-ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਟੀਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਨੌਂ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਨਰੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੱਤ ਟੀਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(ੳ) ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਸਟੀਕ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਟੀਕ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਖਵਾਂ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ੧੯੪੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਸੁਧਾਈ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ੧੯੪੯ ਬਿ: ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਚਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਟੀਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਇਹ ਸਟੀਕ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਅੱਠਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ੧੯੩੮-੩੯ 'ਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ।

(ੲ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ-ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਟੀਕ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ 'ਚ ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ, ਸਟੀਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ, ੧੪ ਜਿਲਦਾ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

(ਹ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਇਹ ਸਟੀਕ ੧੦ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ।

(ਕ) ਅਰਥ ਬੋਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੱਗੀ, ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(ਖ) ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ 'ਚ ਟੀਕਾ ਛਪ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਗ) ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਸਟੀਕ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ 'ਚ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

(ਘ) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੮ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੫. ਅਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ-ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਸਟੀਕ ਹਨ :-

(ੳ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਟੀਕ ਜੋ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ।

(ਅ) ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਜੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਟੀਕ ਜੋ ਕੇਵਲ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ।

(ੲ) ਗਿਆਨੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂਰੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਸੰਪੂਰਨ ਸਟੀਕ।
ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ

(ਸ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਟਕਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੱਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ (ਮਹਿਤਾ)।

੬. ਵਿਆਕਰਣ-ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਕੋਸ਼ ਤੇ ਸਟੀਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਓਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

(ੳ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ੧੯੩੮-੩੯ ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ।

(ਅ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਚਾਇਤ-ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱ: ਵਿਆਕਰਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਦਾਖਾ' ਨੇ ਸੰਮਤ ੨੦੦੦ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੯੪੩ ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪ ਛਪਵਾਇਆ।

(ੲ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਲ ਵਿਆਕਰਣ ਬੋਧ, ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਲਵਾੜਾ ਹਨ।

(ਸ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ।

☆☆☆

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਏ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੋਹਿਲਾ ਨਾਮੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੧. ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ 'ਸਿਰੀਰਾਗੁ' ਹੈ। ਇਹ ਸੀਤਲ ਤੇ ਮਧੁਰ ਹੈ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ-

"ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ, ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

(ਅੰਗ ੮੩)

ਭਾਵ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਤਦ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਰਾਗ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਸੱਚੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਗਾਵੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ-

"ਪੰਛੀਅਨ ਮੈ ਹੰਸ, ਮ੍ਰਿਗ ਰਾਜਨ ਮੈ ਸਾਰਦੂਲ,
ਰਾਗਨ ਮਹਿ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਪਾਰਸ ਪਖਾਨ ਹੈ।

(ਕਬਿਤ ਨੰ. ੩੭੬)

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ

"ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ", ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਵਣ ਲਈ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦਾ ਅਲਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ "ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਈ", ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਲਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸਟੀਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਾਸ ਛੇ ਰਾਗ ਚਲ ਕੇ ਆਏ ਹਨ ਤਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਓਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਏਸ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੨. ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਸਭ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ 'ਭੈਰਉ ਰਾਗ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਮ ਰਾਗ ਲਿਖਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ 'ਸਿਰੀਰਾਗੁ' ਹੈ ਅਤੇ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦਾ ਚੌਵੀਹਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਨਾ ਵਿਲੰਬਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਪੂਰਬੀ ਥਾਟ ਦਾ ਓੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗੁ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ।

ਆਰੋਹੀ-	ਸ	ਰੁ	ਮੰ	ਪ	ਨੀ	ਸ		
ਅਵਰੋਹੀ-	ਸ	ਨੀ	ਧੁ	ਪ	ਮੰ	ਗ	ਰੇ	ਸ
ਵਾਦੀ-	ਰੁ							
ਸੰਵਾਦੀ-	ਪ							
ਮੁਖ ਅੰਗ-	ਸ	ਰੁ	ਰੁ	ਪ	ਰੁ	ਰੁ	ਸ	

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ ੧੪ ਤੋਂ ੯੩ ਤੱਕ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੈ।

ਹਨੁਮੰਤ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਜਵਾਂ ਰਾਗ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।

੧. ਪਹਿਲਾ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਹੈ।

੨. ਦੂਜਾ ਮਾਲ ਕਉਸਕ ਰਾਗ ਹੈ।

੩. ਤੀਜਾ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ ਹੈ।

੪. ਚੌਥਾ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਹੈ।

੫. ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਹੈ।

੬. ਛੇਵਾਂ ਮੇਘ ਰਾਗ ਹੈ।

੨. ਮਾਝ ਰਾਗੁ—

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਝ ਰਾਗੁ :- 'ਸੁਰ ਤਾਲ ਸੰਬੂਹ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲੁ, ਸਾਰੰਗ, ਧਨਾਸਰੀ, ਨਟ ਇਹ ਪੰਜੇ ਮਿਲਣੇ ਕਰਕੇ 'ਮਾਝ ਰਾਗੁ' ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗਣੀ ਕਰਕੇ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਝੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਝ ਰਾਗ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਣੇ ਅੰਦਰ, ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦਿਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਕਈ ਰਾਗ ਦੇਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਗ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਮਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ (ਕੇਂਦਰੀ) ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਮਾਝਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਤਾਈਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਅਨੂਠੇ ਰਸ ਵਾਲਾ ਮੌਲਿਕ ਰਾਗ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਮੁਖ ਅੰਗ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :-

ਅਰੋਹ-	ਸ	ਰ	ਮ	ਪ	ਨੀ	ਸ				
ਅਵਰੋਹ-	ਸ	ਨੀ਼	ਧ	ਪ	ਧ	ਮ	ਗ	ਮ	ਰ	ਪ
	ਗੁ	ਰ	ਗੁ	ਸ	ਰ	ਨੀ	ਸ।			
ਵਾਦੀ-	ਰ,	ਸੰਵਾਦੀ- ਪ								
ਮੁਖ ਅੰਗ-	ਪ	ਧ	ਮ	ਗ	ਮ	ਰ	ਪ	ਮ	ਗੁ	
	ਰੁ	ਗੁ	ਮ	ਰ	ਨ	ਨੀ	ਸ।			

ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰੇ ਵਿੱਚ 'ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਨ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :-

"ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਧੁਮਾਧਵੀ, ਅਰ ਮਲਾਰ ਸੁਰ ਜਾਨ।

ਇਨ ਮਿਲਿ ਬਖਾਨਹੀ, ਲੀਜਹੁ ਗੁਨਿ ਜਨ ਮਾਨ।"

ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

੩. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ—

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ ਵਿਚ ਤੇ ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਰਾਗੁ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਗਉੜੀ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-

ਬੈਰਾਰੀ ਕਰਨਾਟੀ ਧਰੀ॥ ਗਵਰੀ ਗਾਵਹਿ ਆਸਾਵਰੀ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੩੦)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਗਾਵਣ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ ਹਨ :-

ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ, ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥
ਭਾਣੈ ਚਲੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੈ, ਐਸਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰੇਇ॥

(ਪੰਨਾ ੩੧੧)

ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ ਵਿਚ—

੧. ਸੁਧਾ ਗੀਤ, ੨. ਭਿੰਨਾ ਗੀਤ, ੩. ਗਉੜੀ ਗੀਤ, ੪. ਬੈਸਰਾ ਗੀਤ, ੫. ਸਾਧਾਰਣ ਗੀਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜਾ ਗਉੜੀ ਗੀਤ ਹੈ।

ਗਉੜੀ ਗੀਤ ਦਾ ਰੂਪ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਰਾਗੁ ਦੇ ਸੁਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗੌੜਵ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੀ ਹੋਵਣ ਉਸਨੂੰ ਗਉੜੀ ਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਨ:-ਗੌਰੀ ਦਾਦਰ ਸੁਰ ਤੇ ਸੋਧੀ।
ਖੋੜਸ ਬਰਖ ਗੌਰ ਤਨ ਅਦਭੁਤ ਪਟ ਬਹੁ ਰੰਗ ਸਮੋਧੀ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਮੈ ਜਹਿ ਖਾੜਵ ਸੁਰ ਅਰ ਬਸੰਤ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸੌਂ।
ਘਰੀ ਚਾਰ ਰਹਿਤੇ ਦਿਨ ਗਾਵੋ ਪਾਂਚ ਤਾਨ ਮਿਲ ਤਾ ਸੌਂ।

ਸੁਰ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਅਰ ਘਨਤਕਾਰ ਸੋਂ, ਅਲਾਪਤ ਸਾਥ ਮਿਲਾਏ।
ਬਜਾਨ ਅਲਾਪਤ, ਸੋਧ ਸਭਨ ਬਿਧਿ, ਪਾਂਚ ਤਾਨ ਏ ਪਾਏ।
ਸਿਰੀਰਾਗ ਸੋ ਪਰਜ ਮਿਲਾਈ ਤਬ ਗੌਰੀ ਸੁਰ ਜਾਨੀ।
ਤਾਕੋ ਨਾਉ ਤਰੌਨੀ ਭਾਖੈਂ ਅਰ ਪੂਰਬੀ ਬਖਾਨੀ।
ਔਰ ਨਾਮ ਜਾਕੈ ਬੁਹ ਜੰਪਤ ਤੀਨ ਨਾਮ ਮੈਂ ਜਾਨੀ।
ਰੂਪ ਰੇਖ ਸੁਰ ਅੰਬਰ ਮੁੰਦਰਾ ਖੋੜਸ ਬਰਖ ਬਖਾਨੀ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਗਉੜੀ ੯ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗਉੜੀ ੧੨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

੧. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ	੨. ਗਉੜੀ
੩. ਗਉੜੀ ਦਖਣੀ	੪. ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ
੫. ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ	੬. ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ
੭. ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ	੮. ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ
੯. ਗਉੜੀ ਮਾਝ	੧੦. ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ
੧੧. ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ	੧੨. ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ

ਉਪਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਗਾਉਣ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ :

ਅਰੋਹੀ- ਸਾ ਰੇ ਗ ਰੇ ਮ ਪ ਨੀ ਸੇ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਪ ਮ ਗ ਗ ਰੁ ਸ ਨੀ ਸ।

੪. ਰਾਗੁ ਆਸਾ—

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰ

ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 'ਆਸਾ' ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਨਾ ੯੧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

੩. ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦੀ ਇੱਕ ਦੇਸੀ (ਦੇਸ਼ੀਯ) ਰਾਗਿਨੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਅਲਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੌਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ੨੪ ਛੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ੨੪ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਨਿੱਤ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ''ਗਾਂਇ ਰਬਾਬੀ ਆਸਾ ਵਾਰ'' (ਗੁ.ਪ੍ਰ.ਸੂ.)

ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵੇਲੇ (ਸੰਝ ਸਮੇਂ) ਭੀ ਆਸਾ ਦਾ ਗਾਉਣਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗਿਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਹਨ, ਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ, ਸੰਵਾਦੀ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਸਰਗਮ ਇਹ ਹੈ,

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਮ ਪ ਧ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਰ ਸ ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਧੈਵਤ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਸੰਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਆਰੋਹੀ ਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧਾਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਨੰਬਰ ਹੈ।

੫. ਰਾਗੁ ਗੂਜਰੀ—

ਇਸ ਰਾਗੁ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

੧. ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੂਜਰੀ ਰਾਗੁ ਦੇ ਅੱਠ ਭੇਦ ਦਰਸਾਏ ਹਨ:-

੧. ਦੱਖਣੀ ਗੂਜਰੀ, ੨. ਦ੍ਰਾਵੜੀ ਗੁਜਰੀ, ੩. ਗੰਧਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੪. ਸੌਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਗੂਜਰੀ, ੫. ਮੰਗਲ ਗੂਜਰੀ, ੬. ਰਾਮਕਲੀ ਗੂਜਰੀ, ੭. ਬਹੁਲਾ ਗੂਜਰੀ, ੮. ਸਿਆਮ ਗੂਜਰੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੨. ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੰਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੂਜਰੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਓਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਇਹ ਇਕ ਰਾਗਨੀ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਅੰਸ ਨਯਾਸ ਇਸਦਾ ਧੈਵਤ ਹੈ, ਰਾਮਕਲੀ, ਟੋਡੀ ਤੇ ਬੈਰਾੜੀ ਮਿਲਕੇ ਗੂਜਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਗਾਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ-ਭੈਰੋ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਹਨੁਮੰਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਸਿਵ ਮਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਰਾਗਾਵਣ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨ ਮੌਸੀਕੀ ਅਤੇ ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਧ ੧, ਖਟ ੨, ਸਯਾਮ ੩, ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਮੌਸਮ ਬਰਖਾ ਰਿਤੁ, ਦੁਪੈਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਲਤ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਗੂਜਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪਾਸ਼ਟਿਕ ਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨੌਂ ਭੇਦ ਲਿਖੇ ਹਨ :-

੧. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਗੂਜਰੀ ੨. ਦਖਣੀ ਗੂਜਰੀ

੩. ਦ੍ਰਾਵੜੀ ਗੂਜਰੀ ੪. ਉਤਰਾ ਗੂਜਰੀ

੫. ਸੌਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਗੂਜਰੀ ੬. ਮੰਗਲ ਗੂਜਰੀ

੭. ਰਾਮਕਲੀ ਗੂਜਰੀ ੮. ਬਹੁਲਾ ਗੂਜਰੀ

੯. ਸਿਆਮ ਗੂਜਰੀ।

੩. ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਗੂਜਰੀ ਟੋਡੀ ਠਾਟ ਦੀ ਇਕ ਖਾੜਵ ਰਾਗਿਣੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਧੈਵਤ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਰਿਖਭ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਿਖਭ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ, ਕੋਮਲ, ਮੱਧਮ, ਤੀਬਰ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ।

ਚਾਰ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜੇ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿਖੀ ਹੈ :

"ਪੁਨਿ ਆਈ ਦੀਪਕ ਕੀ ਬਾਰੀ॥ ੧॥
ਕਛੇਲੀ ਪਟ ਮੰਜਰੀ ਟੋਡੀ ਕਹੀ ਅਲਾਪਿ॥
ਕਾਮੋਦੀ ਅਉ ਗੂਜਰੀ ਸੰਗਿ ਦੀਪਕ ਕੇ ਥਾਪਿ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰੁ ਗੁ ਮ ਧੁ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧੁ ਮ ਸੁ ਰੁ ਗੁ ਰੁ ਸ

ਵਾਦੀ- ਧੁ, ਸੰਵਾਦੀ- ਰੁ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਸ ਧ ਮ ਧੁ ਨੀ ਸ ਨੀ ਧੁ ਮ
ਗੁ ਰੁ ਗੁ ਰੁ ਸ।

੬. ਰਾਗੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਛੇਵਾ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਅੰਦਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲਕੌਂਸ ਰਾਗੁ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

"ਦੁਤੀਆ ਮਾਲਕਉਸਕ ਆਲਾਪਹਿ॥
ਸੰਗਿ ਰਾਗਨੀ ਪਾਚਉ ਥਾਪਹਿ॥
ਗੋਂਡਕਰੀ ਅਰੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ॥

(ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਕਰਤਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਨੂੰ ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਟ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗਨੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੜਜ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਗੰਧਾਰ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਚਾਰ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ਛੇਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਰੋਹੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਮ ਪ ਧ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਧ ਮ ਗ ਰ ਸ।

ਰਾਗੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਨੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗਨੀ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਉੜੀ ਸ਼ੁੱਧ ਆਸਾਵਰੀ ਭੈਰੋ ਅਤੇ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਮੌਸਮ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ। ਕਾਲੀ ਨਾਥ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕ 'ਦੇਵ ਗੰਧਾਰ' ਭੈਰੋ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅੰਸ ਨਯਾਯ ਗ੍ਰਹ ਇਸ ਦਾ ਧੈਵਤ ਹੈ, ਮਧਮ ਕੋਮਲ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ-ਟੋਡੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਤੇ ਦੇਸੀ-ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਵ

ਗੰਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗਾਵੀਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮੌਸਮ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਦਸਾਂ ਥਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤੀ-ਸੰਪੂਰਣ, ਵਾਦੀ-ਸ਼ੜਜ, ਸੰਵਾਦੀ-ਪੰਚਮ, ਸਮਾਂ-੮ ਤੋਂ ੯ ਵਜੇ ਤੱਕ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅੰਦਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਰੋਹੀ ਅਵਰੋਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਹੈ :

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਮ ਪ ਧ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧ ਪ ਮ ਪ ਧੁ ਨੁੀ ਧੁ ਪ
ਮ ਗ ਰ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਮ ਸੰਵਾਦੀ ਸ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਧੁ ਨੁੀ ਧੁ ਪ ਮ ਗ ਸਾ ਰ ਮ ਗ
ਸ ਰ ਗ ਸ।

੭. ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ—

ਇਸ ਰਾਗੁ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੀਕਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਬਿਹਾਗੜਾ ਇਕ ਰਾਗੁ ਹੈ, ਕੇਦਾਰੇ ਨਾਲ ਗੌੜੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਯਾਮ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਬਿਹਾਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨਾਥ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭੈਰਵ ਰਾਗੁ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿਲਾਵਲੁ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗੁ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੈ। ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਦਾ ਪੁਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। "ਬਿਹਾਗ ਤੇ ਤਾਯਾ ਬਿਹਾਗ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ ਨੇ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਪੁਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਅਰੋਹ- ਨੀ ਸ ਗ ਮ ਪ ਨੀ ਸਂ।

ਅਵਰੋਹ- ਸਂ ਨੀ ਧ ਪ ਨੁੀ ਧ ਪ ਧ ਗ ਮ
ਗ ਰ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਮ ਸੰਵਾਦੀ ਸ

ਮੁਖ ਅੰਗ : ਸ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੁੀ ਧ ਪ ਗ ਮ
ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ।

੮. ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਇਸ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗੁ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸ ਕਮਾਚ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵਡ ਹੰਸਿਕਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਗਿਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਦੀ ਅਰੋਹੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਈ ਹੈ :-

ਆਰੋਹੀ- ਸਾ ਰੇ ਮ ਪ ਨੀ ਪ ਗ ਪ ਨੀ ਸਾਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਾਂ ਨੀ ਪ ਧ ਮ ਗ ਰੇ ਸਾਂ ਨੀ ਸਾਂ

ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਘੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਲਾਵਲ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਦੱਖਣੀ ਵਾਂਗੂ ਵਡਹੰਸੁ ਦੱਖਣੀ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦਸਿਆ ਹੈ।

੯. ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ—

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਗਨੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰਾਗੁ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੋਰਠਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :-

ਇਹ ਕਮਾਚ ਜਾਤ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸੱਤ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਰਿਖਭ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧੈਵਤ

ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਗਾਂਧਾਰ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਾਦ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਮ ਪ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੋਰਠਿ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਬਚਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। 'ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ੪ ਕੀ' ਵਿਚ ਜਿਥੇ 'ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਦਸਿਆ ਅਤੇ 'ਸੋਰਠਿ ਤਾਮਿ ਸੋਹਾਵਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ (ਪੰਨਾ ੬੪੨) ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਵਿਚ ਵੀ

ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ, ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਈਅਹਿ, ਦਰਗਹ ਨਿਰਮਲ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੫)

ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋਰਠਿ ਨੂੰ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮੇਘ ਰਾਗੁ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

"ਖਸਟਮ ਮੇਘ ਰਾਗ ਵੈ ਗਾਵਹਿ॥ ਪਾਂਚਉ ਸੰਗਿ ਬਰੰਗਨ ਲਾਵਹਿ॥
ਸੋਰਠਿ ਗੋਂਡ ਮਲਾਰੀ ਧੁਨੀ॥ ਪੁਨਿ ਗਾਵਹਿ ਆਸਾ ਗੁਨਿ ਗੁਨੀ॥

(ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਇਹ ਸਿਧਵੀ ਕਾਨੜਾ ਕਾਫੀ ਤੇ ਮਲਾਰ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ।

੧੦. ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ—

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਅਲੱਗ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਅਨਗਿਣਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗੁ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ॥
ਜਾ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥

ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਪਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ "ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ...." ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਧੰਨਵਾਨ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁੱਚੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਧੰਨਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਐਸ਼, ਅਨੰਦ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੰਨਗੀ—

ਇਹੁ ਧਨੁ ਅਖੁਟੁ ਨ ਨਿਖੁਟੈ ਨ ਜਾਇ॥ ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ॥
ਅਪੁਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਕਉ ਸਦ ਬਲਿ ਜਾਈ॥ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹਰਿ ਮੰਨਿ ਵਸਾਈ॥੧॥
ਸੇ ਧਨਵੰਤ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਲਿਵ ਲਾਇ॥
ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਹਰਿ ਧਨੁ ਪਰਗਾਸਿਆ
ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ॥ ਰਹਾਉ॥

(ਅੰਗ ੬੬੩)

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਅਰੋਹ- ਸ ਗੁ ਮ ਪ ਨ਼ੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ- ਸ ਨ਼ੀ ਧ ਪ ਮ ਗੁ ਰ ਸ

ਵਾਦੀ- ਪ ਸੰਵਾਦੀ ਸ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਨ਼ੀ ਸ ਗੁ ਮ ਪ ਨ਼ੀ ਧ ਪ ਮ ਪ ਗੁ ਰ ਸ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਅਰੋਹੀ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਿਰਪੂਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨ

ਅਵਰੋਹੀ- ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ।

ਸੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਨਾਸਰੀ' ਰਾਗਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਹੈ ਜੇਹਾ ਕਿ 'ਧਨਾਸਰੀ ਏ ਪਾਚਉ ਗਾਈ' ਮਾਲ ਰਾਗ ਕਉਸਕ ਸੰਗਿ ਲਾਈ॥ ਆਸਾਵਰੀ ਤੇ ਮਾਰਵਾ ਮਿਲ ਕੇ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਟੋਡੀ ਆਸਾਵਰੀ

ਤੇ ਮਾਰਵਾ ਤਿੰਨ ਮਿਲ ਕੇ ਧਨਾਸਰੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵਿਜੋਗਮਈ ਅਥਵਾ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ।

੧੧. ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ—

ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਨੇ ਰਾਗਣੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੈ ਸ੍ਰੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਅੱਗੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾੜਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਧਨਾਸਰੀ, ਧਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲ ਸਿਰੀ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਠਾਟ ਦੀ ਔੜ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਰਿਖਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜੈ ਸ੍ਰੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਜਯਤਿਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਜੈਤਸਰੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ, ਕਿਸੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਰੋਹੀ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ ਤੇ ਮੁਖ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਗ ਮ ਪ ਨੀ ਸਂ।

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧੁ ਪ ਮ ਗ ਰੁ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਗ ਸੰਵਾਦੀ ਨੀ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਸ ਗ ਪ ਮ ਧੁ ਪ ਮ ਗ ਮ ਗ ਰੁ ਸ।

੧੨. ਰਾਗ ਟੋਡੀ—

ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ ਬਾਰੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ, ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਤੇ ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ, ਸ਼ਿਵਮਤ ਤੇ ਸਾਰਸੁਤੀ

ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਏ ਹਨ। ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਇਹ ਭੈਰੋ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸੁਰ ਤਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸ਼ਿਵਮਤ ਤੇ ਸਾਹਸਤੀ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੀਪਕ' ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ :-

ਕਛੇਲੀ ਪਟਮੰਜਰੀ ਟੋਡੀ ਕਹੀ ਅਲਾਪਿ॥
ਕਾਮੋਦੀ ਅਉ ਗੂਜਰੀ ਸੰਗਿ ਦੀਪਕ ਕੇ ਥਾਪਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੩੦)

ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗੁ ਦਾ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ ਦੀ ਪਕੜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਖਬ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ, ਕੋਮਲ, ਮਧਮ ਤੀਬਰ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਜਾਤ-ਸੰਪੂਰਣ। ਵਾਦੀ-ਧੈਵਤ। ਸੰਵਾਦੀ-ਗੰਧਾਰ।

ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ।

ਆਰੋਹੀ- ਨੀ ਰੁ ਗੁ ਮਂ ਧੁ ਨੀ ਸਾਂ।

ਅਵਰੋਹ- ਸਾਂ ਨੀ ਧੁ ਪ ਮਂ ਧੁ ਮ ਗੁ ਮ ਗੁ ਰੁ ਸਾ।

ਪਕੜ- ਨੀ ਧੁ ਨੀ ਰੁ ਗੁ ਮਂ ਰੁ ਗੁ ਮਂ ਰੁ ਸਾ।

੧੩. ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ—

ਬੈਰਾੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ :

ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਦੀਪਕ ਦੀ ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਭੈਰਉ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸ਼ਿਵਮੱਤ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰਾਗਣੀ, ਸਿਧ ਸਾਰਸੁਤ ਵਿਚ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਤੇ ਕਾਲ ਨਾਥ ਨੇ ਪੰਚਮ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ ਤੇ ਮੁਖ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਅਰੋਹੀ- ਨੀ ਰੁ ਗ ਪ ਮ ਗ ਮ ਧ ਸਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧ ਪ ਮ ਗ ਪ ਗ ਰੁ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਗ, ਸੰਵਾਦੀ- ਧ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਪ ਧ ਗ ਮ ਧ ਮ ਗ ਮ ਰੁ ਗ ਰੁ ਸ।

੧੪. ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਅੰਦਰ ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਪੁਨਿ ਆਇਅਉ ਹਿੰਡੋਲੁ ਪੰਚ ਨਾਰਿ ਸੰਗਿ ਅਸਟ ਸੁਤ॥
ਉਠਹਿ ਤਾਨ ਕਲੋਲ ਗਾਇਨ ਤਾਰ ਮਿਲਾਵਹੀ॥ ੧॥
ਤੇਲੰਗੀ ਦੇਵਕਰੀ ਆਈ॥ ਬਸੰਤੀ ਸੰਦੂਰ ਸੁਹਾਈ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਇਹ ਖਾਡਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਕੀਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗਣੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿਰੀਰਾਗੁ, ਕਾਨੜਾ ਤੇ ਭੈਰੋ ਮਿਲਕੇ ਤਿਲੰਗੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ, ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਅਰੋਹ- ਸ ਗ ਮ ਪ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ- ਸਂ ਨ਼ੀ ਪ ਮ ਗ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਗ, ਸੰਵਾਦੀ- ਨੀ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਨੀ ਸ ਗ ਮ ਪ ਨ਼ੀ ਪ ਗ ਮ ਗ ਸ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ, ਗੋਰੀ, ਪੂਰਬੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ ੩੨੩)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ-

੧. ਤਿਲੰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਕਲਿੰਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਲਿੰਗ ਭੀ ਹੈ। ਇਕ ਦੱਖਣੀ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ ਤੋਂ ਚੋਲ ਰਾਜਯ ਦੇ ਮੱਧ ਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ, ਕਾਲੇਸ਼੍ਵਰ ਅਤੇ ਭੀਮੇਸ਼੍ਵਰ ਨਾਮਕ ਤਿੰਨ ਪਹਾੜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਹਨ।

੨. ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਟ ਦਾ ਇਕ ਔੜਵ ਰਾਗ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਹੈ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗਾਂਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਗ ਮ ਪ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਪ ਮ ਗ ਸ

ਕਿਤਨਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਚੌਦਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

(ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਨਾ ੫੯੩)

੧੫. ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ—

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਗਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਹਾ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਠਾਟ ਦੀ ਸਾੜਵ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਸੂਹੀ ਨੂੰ ਗਾਂਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਧ ਕੋਮਲ, ਬਾਕੀ ਸੁਧ ਸੁਰ ਹਨ। ਵਾਦੀ ਮਧਮ ਅਤੇ ਸੜਜ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦੋ (ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹੈ)

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਮ ਪ ਗ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੂਹੀ ਦਾ ਪੰਦਰਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ ਤੇ ਮੁਖ ਅੰਗ ਇਹ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਨੀ ਧ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨ਼ੀ ਧ ਪ ਮ ਗੁ ਰ ਗ ਰ ਸ।

ਵਾਦੀ- ਪ ਸੰਵਾਦੀ- ਸ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਗ ਮ ਗ ਰੁ ਗ ਮ ਨ਼ੀ ਧ ਪ
ਪ ਮ ਗ ਮ ਗ ਰ ਗ ਰ ਸ।

"ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਸੂਹਬੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ "ਉਚੈ ਸੁਰਿ ਸੂਹਉ ਪੁਨਿ ਕੀਨੀ"। ਭੈਰਵੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ, ਕਾਨੜਾ, ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਸੂਹਬੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

ਮੇਘ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਭੈਰਵ ਦੀ ਨੂੰਹ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੭੫੭)

੧੬. ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ—

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈਰਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਯਥਾ-'ਲਲਤ ਬਿਲਾਵਲ ਗਾਵਹੀ ਅਪੁਨੀ ਅਪੁਨੀ ਭਾਂਤਿ॥ (ਅੰਗ ੧੪੩੦) ਦੇਵਗਿਰੀ ਤੇ ਸੁਘਰਵੀ ਮਿਲ ਕੇ ਬਿਲਾਵਲੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਾਵਲੀ ਰਾਗਨੀ ਨੂੰ ਕਈ ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਹਾਂ, ਬਿਲਾਵਲੀ ਭਰਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਭੈਰਵ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ, ਹਨੂਮਾਨ ਮੱਤ ਵਿਚ ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਮੇਲ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੂਚਨਾ ਹੈ, ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਾਵਲ ਸਵੇਰ ਹੋਈ 'ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ-ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ'। (ਅੰਗ ੮੪੯) ਜਿਕੁਰ ਮਾਰੂ ਰਾਗੁ ਸੋਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਇਕੁਰ ਬਿਲਾਵਲੁ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਲਾਵਲ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਇਸ ਦੀ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ, ਮੁਖ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

ਵਾਦੀ- ਧ, ਸੰਵਾਦੀ- ਗ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਗ ਰ ਗ ਮ ਧ ਪ ਮ ਗ ਮ ਰ ਸ।

੧੭. ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ—

ਇਹ ਇਕ ਖਾਡਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਕੀਰਨ ਰਾਗੁ ਹੈ, ਇਹ ਧਨਾਸਰੀ, ਮਲਾਰ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲੁ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਈਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ। ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂਹ, ਰਾਧਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰ ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ।

''ਸਾਲੂ ਸਾਰਗ ਸਾਗਰਾ ਅਉਰ ਗੋਂਡ ਗੰਭੀਰ॥
ਅਸਟ ਪੁਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀਰਾਗ ਕੇ ਗੁੰਡ ਕੁੰਭ ਹਮੀਰ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਇਸ ਦੀ ਅਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ, ਮੁਖ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਧ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸਂ ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

ਵਾਦੀ- ਸ ਸੰਵਾਦੀ- ਮ

ਮੁਖ ਅੰਗ- ਰ ਗ ਮ ਪ ਮ ਮ ਪ ਨੀ ਧ ਨੀ ਸਂ
ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ ਧ ਮ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁਤਰ ਗੋਂਡ ਰਾਗ ਹੈ, ਜੇਹਾ ਕਿ ''ਸਾਲੂ ਸਾਰਗ ਸਾਗਰਾ ਅਉਰ ਗੋਂਡ ਗੰਭੀਰ''। ਨਟ ਹਮੀਰ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਗੋਂਡ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਗੌਰ ਹੈ, ਪੰਚਮ ਨਿਖਾਧਹੀਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜਾ ਗੋਂਡ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਓਹ ਮੇਘ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਸੁਧ ਗੋੜ ਪੰਚਮ ਨਿਖਾਧ ਸਮੇਤ ਹੈ, ਆਦਿ ਖੜਜ ਅੰਤ ਧੈਵਤ ਹੈ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ)

੧੮. ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ—

ਇਕ ਰਾਗਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਗਾਵੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਿੰਨ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, ਸੰਕਰਾ ਭਰਨ, ਅਡਾਨਾ, ਸੋਰਠਿ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਬਨਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹਾ ਕੁ ਭਰਤ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਬਿਭਾਸ ਤੇ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਮੇਲ ਸਿਰੀਰਾਗ ਦੀ ਛਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਰਾਮਕਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈਰਵ ਠਾਟ ਦੀ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਮਧਮ ਅਤੇ 'ਨਿਸ਼ਾਦ' ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਧੈਵਤ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਭ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੀਕ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ– ਸ ਰ ਗ ਪ ਧ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ– ਸ ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਠਾਰਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

"ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾਂ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ"

(ਅੰਗ ੯੫੦)

੧੯. ਰਾਗੁ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ—

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ—

"ਸੰ. ਨਟਨਾਰਾਯਣ, ਸੰਗਯਾ–ਸੋਮੇਸ਼੍ਵਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਟ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੂਰ ਹਨ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਸੁਰ ਦਾ ਰਾਗ ਦਸ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੂਰ ਲਾਉਣਾ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਟਨਾਇਕ ਭੀ ਹੈ–"ਨਟਨਾਇਕ ਸੁੱਧ ਮਲਾਰ ਬਿਲਾਵਲ" (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਟ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਮਾਚ ਠਾਟ ਦਾ ਔੜਵ ਸਾੜਵ ਰਾਗੁ ਹੈ। ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗਾਂਧਾਰ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਭ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ– ਸ ਰ ਮ ਪ ਧ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ– ਸ ਨ ਧ ਪ ਮ ਰ ਸ

ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਗ ਹੈ, ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ, ਯਥਾ–'ਜਬਲੀਧਰ ਨਟ ਅਉ ਜਲਧਾਰਾ' (ਅੰਗ ੧੪੩੦)

ਹਮੀਰ ਕਲਯਾਨ ਦੇ ਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਨਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਮਤ ਕਾਲੀ ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸ਼ੁਧ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗਾਵਣਵ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਨਾਟ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼)

੨੦. ਰਾਗੁ ਮਾਲੀ ਗਾਉੜਾ—

ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਦਮ ਤੇ ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗੁ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਦਮ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਾਰੂ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਤੇ ਪੂਰੀਏ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਧਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਸਾ ਮਾ ਪਾ ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੇ ਕੋਮਲ, ਧਾ ਦੋਵੇਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੨੭੮)

੨੧. ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ—

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪਦਮ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗੁ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਇਕ ਸਾਡਵ ਜਾਤਿ ਦਾ ਰਾਗ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮਾਰੂ ਨੂੰ ਸੜਜ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸ਼ੁੱਧ, ਰਿਸ਼ਭ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਤੀਬਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਗੰਧਾਰ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਦਾ ਇਕੀਹਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਈਦਾ ਹੈ। "ਅਗੇ ਚਲਤ ਸੁ ਮਾਰੂ ਗਾਵਤ", ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ' ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਨੂੰ ਖਾੜਵ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਗਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਧਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਾ ਗਾ ਧਾ ਤੇ ਨੀ ਸੁੱਧ, ਰੇ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਾ ਤੀਬਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜੰਗ ਜਾਂ ਸ਼ੋਕ ਸਮੇਂ ਇਸਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

੨੨. ਰਾਗੁ ਤੁਖਾਰੀ—

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

੪. ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤਿ ਦੀ ਇਕ ਰਾਗਿਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਗ੍ਰਿਹ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ, ਪੰਚਮ ਸੰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਅਨੁਵਾਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਗਾਂਧਾਰ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮੱਧਮ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਚਾਰ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹੈ।

ਸ ਰ ਗ ਗ ਮ ਮ ਪ ਧ ਨ

ਕਈਆਂ ਨੇ ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਖਾਰੀ ਸਾੜਵ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸੜਜ ਗਾਂਧਾਰ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੁੱਧ, ਰਿਸ਼ਭ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਧਮ ਵਾਦੀ, ਸੜਜ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਰਾਗਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਭਿੰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਭੈਰੋ, ਰਾਮਕਲੀ, ਟੋਡੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨ। ਅੰਸ ਨਯਾਸਗ੍ਰਹ ਰਿਖਭ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖਾਰੀ, ਕੁੰਭਾਰੀ, ਧੁੰਖਾਰ, ਕੁਮਾਰੀ ਆਦਿਕ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਤੁਖਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗਾਵੀਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਰਾਗੁ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਪਯਾਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਚਾਰੀ ਹੈ।

੨੩. ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ—

ਕੇਦਾਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਰੇਕ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਈ ਮਤ ਭੇਦ ਹਨ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਦਾ ਕਥਨ ਅੱਗੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੇਦਾਰਾ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਾਵਸ ਅਤੇ ਮਲਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਗਾਰਣਵ ਮਤ ਵਿਚ ਨਾਟ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਭਰਤ ਮਤ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਹਨੁਮੰਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਮਤ ਵਿਚ ਕੇਦਾਰਾ ਗੌੜ ਸਿਰੀਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ।

ਯਥਾ- ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਾਣੀਐ

(ਅੰਗ ੧੦੮੭)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਲਯਾਣ ਠਾਟ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੱਧਮ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਦੋਵੇਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਾਦ ਭੀ ਦੋਵੇਂ ਹਨ।

ਸ਼ੁੱਧ ਮੱਧਮ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਖਾੜਵ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਤੀਬਰ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਦੁਰਬਲ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ :-

ਸਰਗਮ- ਨ ਸ ਮ ਗ ਪ ਮ ਪ ਧ ਨ ਧ ਪ
ਮ ਪ ਧ ਪ ਮ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਦਾਰਾ ਦਾ ਤੇਈਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

੨੪. ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ—

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਗ, ਜਿਸ ਦੀ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤਿ ਦਾ ਮਾਰਗੀ (ਮਾਰਗੀਯ) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲਾਪ ਦਾ ਵੇਲਾ ਪ੍ਰਾਤਹਕਾਲ ਹੈ, ਭੈਰਵ ਦੇ ਸੁਰ ਹਨ :-ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਕੋਮਲਤਰ, ਅਰ ਸੜਜ ਗਾਂਧਾਰ ਮੱਧਮ ਪੰਚਮ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੁੱਧ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ ਹੈ :

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧਾ ਨ ਸ
ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ
ਧ ਧ ਪ ਧ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਗ ਮ
ਗ ਰ ਰ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ ਦਾ ਚੌਵੀਹਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਹੈ।

ਯਥਾ-ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਹੀ (੧੪੨੯) ਇਕਰ ਹੀ 'ਦੁਤੀਆ ਮਾਲ ਕਉਸਕ ਆਲਾਪਹਿ (੧੪੩੦) ਤੀਜਾ ਹਿੰਡੋਲ, ਚੌਥਾ ਦੀਪਕ, ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਰੀਰਾਗ, ਯਥਾ-ਖਸਟਮ ਮੇਘ ਰਾਗ ਵੈ ਗਾਵਹਿ (੧੪੩੦) ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਮੁਹਰਲਾ ਰਾਗ ਹੈ (ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੇਖੋ) ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਅਤੇ ਭੈਰਉ ਇਹੋ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸ ਇਹੋ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗ ਮੁਹਰਲੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹਾ ਕੁ ਸਮੇਸਰ ਮਤ ਅਤੇ ਕਾਲੀਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਤੀਸਰਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਗਾਰਣਵ, ਸਿੱਧ ਸਾਰਸੁਤ, ਭਰਤ, ਹਨੂਮਾਨ ਮਤ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਰਤ ਮਤ ਸੰਕੀਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕੁ 'ਟੰਕੇ ਟੋਡੀ ਅੰਗ ਮਿਲ ਸੁਧ ਦੇਵ ਗਾਂਧਾਰ। ਆਦਿ ਰਾਗ ਭੈਰਵ ਇਹੋ ਪ੍ਰਗਟੋ ਭਗਤ ਕੁਮਾਰ।' ਚੇਤਾਵਨੀ-ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਛੀਏ ਰਾਗ ਸੁੱਧ ਹਨ। ਭਾਵ ਭਟ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ੨੮ ਉਪ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੧੦ਵਾਂ ਭੈਰਵ ਹੈ, ਇਕੁਰ ਹੀ ਸੰਗੀਤ

ਪਾਰਜਾਤ ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ ਦੇ ਮਤ ਦੇ ੧੨੮ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਭੈਰਵ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵਾਂ ਅਰਾਕ (ਭੈਰਉ) ਹੈ।

੨੫. ਰਾਗ ਬਸੰਤ—

ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ॥ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੰਗਿ॥

(ਅੰਗ ੧੧੭੬)

ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਅੰਦਰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਰੁੱਤ ਮੰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰੁਤ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜ਼ੱਰੇ ਜ਼ੱਰੇ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ, ਹਰਿਆਵਲਤਾ ਤੇ ਉਮਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਖੇੜਾ ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰੌਣਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਇਸ ਲਈ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਪੂਰਬੀ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ :

ਬਸੰਤੁ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥ ਏਹਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਫੂਲਹਿ ਹਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥੧॥
ਇਨ ਬਿਧਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਕਢੈ ਧੋਇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੀ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਏ॥ ਇਹੁ ਜਗੁ ਹਰਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਏ॥੨॥
ਫਲ ਫੂਲ ਲਾਗੇ ਜਾਂ ਆਪੇ ਲਾਏ॥ ਮੂਲਿ ਲਗੈ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਏ॥੩॥
ਆਪਿ ਬਸੰਤੁ ਜਗਤੁ ਸਭੁ ਵਾੜੀ॥ ਨਾਨਕ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਭਗਤਿ ਨਿਰਾਲੀ॥੪॥

(ਅੰਗ ੧੧੭੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ—

ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਬਸੰਤੁ ਰਾਗੁ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ-ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ੬ ਪਉੜੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਸੰਤ

ਰਾਗੁ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਬਸੰਤ ਰਾਗੁ ਦਾ ਇਸੇ ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅਲਾਪ ਕਰਕੇ, ਬਸੰਤ ਰਾਗੁ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੁਟੀਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਰੁਟੀਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਘੀ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਉਪਰੰਤ ਫੇਰ ਬਸੰਤ ਰਾਗੁ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰਾਗੁ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਤੱਕ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਸੰਤ ਇਕ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਵੀ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਮੱਧਮ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸੜਜ ਗਾਂਧਾਰ ਮਧਮ, ਪੰਚਮ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸ਼ੁਧ ਰਿਸ਼ਭ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਤੀਬਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਸੰਤ ਰੁਤ, ਅਥਵਾ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਗ ਮ ਧ ਰ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਰ ਨ ਧ ਪ ਮ ਗ ਮ ਰ ਰ ਸ

੨੬. ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ—

ਇਹ ਇਕ ਸਰਲ ਮਨ-ਮੋਹਕ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀਤਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ "ਸਾਲੂ ਸਾਰਗ ਸਾਗਰਾ" ਰਾਧਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰ, ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਅਰੋਹੀ- ਸ ਰੇ ਮ ਪ ਨੀ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨੀ ਪ ਮ ਰੇ ਸ

ਵਾਦੀ- ਰੇ

ਸੰਵਾਦੀ- ਪ

ਥਾਟ-ਕਾਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ

ਜਾਤੀ-ਓਡਵ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ।

ਦੋਨੋਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ।

ਪਕੜ- ਨੀ ਸ ਰੇ ਮ ਰੇ ਪ ਮ ਰੇ ਨੀ ਸ।

੨੭. ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ—

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਮਲਾਰੁ ਮੇਘ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਯਥਾ-'ਸੋਰਠਿ ਗੋਂਡ ਮਲਾਰੀ ਧੁਨੀ (੧੪੩੦) ਸੋਰਠਿ, ਮਧ ਮਾਧਵੀ, ਕਾਨੜਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਲਾਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੇਲਵੀ ਮੇਘ, ਗੋਂਡ ਤੇ ਸਾਰੰਗ ਦਾ ਹੈ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ)

ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ (ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ:-

੧. ਸੁਧ ਮਲਾਰ, ੨. ਗੌਂਡ ਮਲਾਰ, ੩. ਧੌਲੀਆ ਮਲਾਰ, ੪. ਮਲ ਦੂਹਨ ਮਲਾਰ, ੫. ਰਾਮਦਾਸੀ ਮਲਾਰ, ੬. ਸੂਰਦਾਸੀ ਮਲਾਰ, ੭. ਸਾਵੰਤ ਮਲਾਰ, ੮. ਮੇਘਾਵਲੀ ਮਲਾਰ, ੯. ਬਸੰਤੀ ਮਲਾਰ, ੧੦. ਹਿੰਡੋਲੀ ਮਲਾਰ, ੧੧. ਸਾਵਰੀ ਮਲਾਰ, ੧੨. ਕਚ ਮਲਾਰ, ੧੩. ਮੀਆਂ ਕੀ ਮਲਾਰ, ੧੪. ਸਿੰਧ ਮਲਾਰ, ੧੫. ਨਟ ਮਲਾਰ।

ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਈਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥
ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੨੮੩)

੨੮. ਰਾਗੁ ਕਾਨੜਾ—

ਕਠਨ ਰਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਕਬੂਲ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ੧੮ ਭੇਦ ਕਲਪੇ ਹਨ। ਇਹ ੧੮ ਭੇਦ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :-

ਦਰਬਾਰੀ, ਨਾਯਕੀ, ਮੁਦ੍ਰਾ, ਕਾਸਿਕੀ, ਵਾਗੇਸ੍ਰੀ (ਵਾਗੀਸ੍ਵਰੀ) ਨਟ ਕਾਫ, ਕੋਲਾਹਲ, ਮੰਗਲ, ਸਯਾਮ, ਟੰਕ, ਨਾਗਧ੍ਵਨਿ, ਅਡਾਨਾ, ਸਹਾਨਾ, ਸੂਹਾ, ਸੁਘਰ, ਹੁਸੈਨੀ ਅਤੇ ਜਯ ਜਯੰਤਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗਯਾਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜੇ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਆਸਾਵਰੀ ਠਾਟ ਦਾ ਸਾੜਵ ਰਾਗ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਛੇ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਰ ਹਨ। ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਦੁਰਬਲ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਭ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਭ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਂਧਾਰ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਬਾਕੀ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ- ਨੀ ਸ ਰ ਮ ਪ ਧਾ ਨੀ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਧਾ ਨੀ ਪ ਗਾ ਮ ਰ ਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਦਾ ਅਠਾਈਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ।

੨੯. ਰਾਗੁ ਕਲਿਆਨ—

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਿਆਨ, ਇਕ ਰਾਗੁ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਰਾਤਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਗਾਈਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀਪਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹਨੂਮਾਨ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਤਨਕ ਕਾਮੋਦ ਗੋਂਡ ਮਿਲਕੇ ਦੀਪਕ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਮੇਤ ਕਲਯਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ, ਏਮਨ, ਭੁਪਾਲੀ ਆਦਿ ੧੨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ ਨੇ ਇਹ ੧੪ ਕਿਸਮਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ :-

੧. ਸੁਧ ਕਲਿਆਨ, ੨. ਏਮਨ ਕਲਿਆਨ, ੩. ਭੁਪਾਲ ਕਲਿਆਨ, ੪. ਪੂਰੀਆ ਕਲਿਆਨ, ੫.ਹਮੀਰ ਕਲਿਆਨ, ੬. ਖੇਮ ਕਲਿਆਨ, ੭. ਸਾਂਵਰੀ ਕਲਿਆਨ, ੮. ਸਯਾਮ ਕਲਿਆਨ, ੯. ਕਾਮੋਦੀ ਕਲਿਆਨ, ੧੦. ਨਟ ਕਲਿਆਨ, ੧੧. ਹੋਮ ਕਲਿਆਨ, ੧੨. ਜੈਤ ਕਲਿਆਨ, ੧੩. ਨਾਯਕੀ ਕਲਿਆਨ, ੧੪. ਬਿਨੋਦ ਕਲਿਆਨ।

੩੦. ਰਾਗੁ ਪ੍ਰਭਾਤੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਭਿੰਨ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਸਾ ਭੈਰਉ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਬਿਭਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਬਿਭਾਸ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗਣੀਆਂ ਮੇਲ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਰਾਗਿਣੀ ਜੋ ਭੈਰਵ ਠਾਟ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤਿ ਦੀ

ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੜਜ ਗਾਂਧਾਰ, ਮੱਧਮ ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੁੱਧ, ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ ਹਨ, ਮੱਧਮ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੜਜ ਸੰਵਾਦੀ ਗ੍ਰਹ ਸੁਰ ਮੱਧਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੈ।

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਧਾ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ

੩੧. ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ—

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਭਿੰਨ ਰਾਗਣੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਕਾਨੜਾ ਸੋਰਠਿ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਨੁਮੰਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਦੀ ਨੂੰਹ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਏਥੇ ਧੋਲਗਿਰੀ ਸੋਰਠ ਬਿਲਾਵਲ ਦਾ ਮੇਲ ਦੀ...

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰ...

ਸੰ... ...ਤ ਦੀ

ਇਕ ਰਾ... ...ਾਉਣ

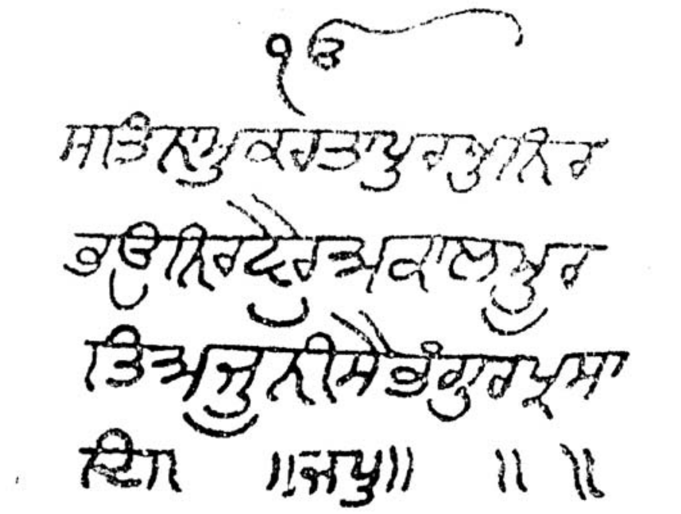
ਦਾ ਵੇਲ... ...ਹਨ,

ਆਰੋਹੀ ... ...ਪੰਚਮ

ਅਤੇ ਗਿ...

ਅ...

ਅ...

੧ਓ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾਪੁਰਖੁ ਨਿਰ
ਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰ
ਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾ
ਦਿ ॥ ਜਪੁ ॥ ॥ ॥

ਸ੍... ...ਵਿਚ

ਕੇਵਲ ... ...ਗੂ ਦੀ

ਹੋਰ ਬਾਣ... ...ਕੋਸ਼

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਨਾ ੫੩੩) ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ।

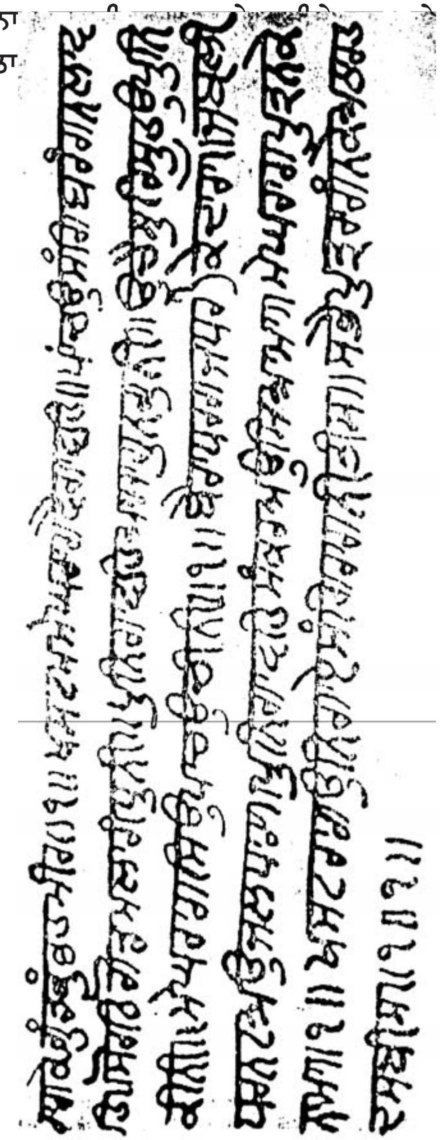
ਰਾਗੁ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਕਬਿੱਤ-ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਗਉੜੀ ਆਸਾ ਸੰਗ ਭਈ ਬਉਰੀ, ਗੂਜਰੀ ਗੰਧਾਰੀ ਤੇ ਬਿਹਾਗੜਾ ਸੁਹਾਇਓ ਹੈ॥ ਵਡਹੰਸ ਸੋਰਠਿ ਧਨਾਸਰੀ ਤੇ ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ ਤੇ ਬੈਰਾੜੀ ਔ ਤਿਲੰਗ ਸੂਹੀ ਛਾਇਓ ਹੈ॥ ਬਿਲਾਵਲੁ ਤੇ ਗੋਂਡ ਰਾਮਕਲੀ ਨਟ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਔ ਕੇਦਾਰ ਭੈਰਉ ਪਾਇਓ ਹੈ॥ ਬਸੰਤੁ ਸਾਰਗ ਮਲਾਰ ਕਾਨੜਾ ਕਲਿਆਨ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਬਿਭਾਸ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਗੁਣ ਗਾਇਓ ਹੈ॥

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੌਖਿਆਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਕਵਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਗੁ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾ... ...ੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ...

ਰਾਗਮਾਲਾ ਰਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾ

ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲਿਖਵਾਇਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ! ਰਾਗੁ ੩੦ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ੧੪ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਗੁ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਹੈ :

ਜਬ ਮੁਦਾਵਣੀ ਗੁਰ ਲਿਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਾਸ ਅਲਾਇ॥ ੩੬॥
ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਗੁ ਇਹੀ ਸਭੈ, ਲਿਖੇ ਜੁ ਗ੍ਰੰਥ ਮਝਾਰ।
ਕੈ ਅਪਰੋ ਭੀ ਅਹੈ ਸਮਝਾਵਹੁ ਸੁਖਸਾਰ॥ ੩੭॥
ਸੁਨਕਰ ਸ੍ਰੀ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਕਹਯੋ ਭਾਈ ਸਮਝਾਏ॥
ਚਤਰਦਸੋ ਵਿਦਿਆ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਲਿਹੁ ਪਾਇ॥ ੩੮॥

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦੋ ਮਤ ਵਧੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ—ਇਕ ਹਨੂਮਾਨ ਮਤ ਹੈ, ਇਕ ਭੈਰੋ ਮਤ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਭੈਰੋ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਭੈਰੋ ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਿ ਮਤ ਦੋਨੌ ਲਖੋ ਹਨਵੰਤ ਭੈਰੋ ਜਾਨ॥
ਸਿਰੀਰਾਗ ਪ੍ਰਿਥਤਮਹਿੰ ਗਿਨਹਿੰ ਸੋ ਹਨਵੰਤ ਪਛਾਨ॥ ੩੯॥
ਸੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰ ਆਦ ਕੀਯ ਪ੍ਰਿਥਮਹਿ ਹਮ ਲਿਖ ਦੀਨ॥
ਦੁਤੀਏ ਮਤ ਭੈਰਵ ਵਿਖੇ ਭੈਰਵ ਪ੍ਰਿਥਮਹੁ ਚੀਨ॥ ੪੦॥
ਸੋ ਭੀ ਲਿਖਿਉ ਮੱਧਯ ਮਹੁ ਪ੍ਰੰਚ ਬੁਝਯੋ ਤੋਹਿ॥
ਕ੍ਰਮ ਸੋਂ ਮੁਨੀਏਂ ਰਾਗ ਅਬ ਮਾਲਾ ਲੀਜਹਿ ਜੋਇ॥ ੪੧॥
ਅਸ ਕਹਿ ਰਾਗਹਿ ਏਕ ਸੰਗ ਪੰਚ ਬਰੰਗਨ ਗਾਇ॥
ਖਸਟ ਰਾਗ ਸੁਤ ਅਸਟਦਸੋ ਔਂ ਦਸ ਬੀਸ ਅਲਾਇ॥ ੪੨॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਧੰਨ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਛੇ ਰਾਗੁ, ੩੦ ਰਾਗਨੀਆਂ, ੪੮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁਚਿਆਂ ਰਾਗੁ ਰਾਗਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ 'ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ

ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 'ਭੈਰਉ ਰਾਗ' ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ : "ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਈ॥ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਿਆਣੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਸਾਰੇ ਰਾਗੁ ਰਾਗਣੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਫੁਰਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ

ਰਾਗੁ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆਂ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ॥

ਚਲ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਆਲਾਪ ਭੈਰਉ ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਅਸਥਾਨ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਚਲਕੇ ਆਵਣ ਬਾਰੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ–

ਵਾਰਾ ਵਧੀਕ ਸਲੋਕ ਲਿਖ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਔਰ ਲਿਖਾਇ॥
ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਿ ਸਭ ਰਾਗ ਕਾ ਭੋਗ ਗ੍ਰਿੰਥ ਗੁਰ ਪਾਇ॥ ੬੪੮॥
ਚੌਪਈ॥ ਤਬ ਲੌਂ ਰਾਗ ਸਭੀ ਇਕ ਠਾਏ। ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਆਏ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ ਕੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰੀ। ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਮਨਿ ਅਨੰਦੁ ਭਰੀ॥ ੬੪੯॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿਆਇ ੪)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਲਿਖਣ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :–

ਰਾਗਨ ਕੀ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨੀ, ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਸੁਖ ਖਾਨ॥
ਰਾਗ ਮਾਲ ਤਬ ਹੀ ਲਿਖੀ ਭੋਗ ਤਾਹਿ ਪਰ ਠਾਨ॥ ੬੫੪॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਅੰਦਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਰਾਗੁਮਾਲਾ ਲਿਖਾਈ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ–

ਰਾਗ ਮਾਲ ਰਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾ॥ ਲਿਖਵਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖਸਾਰਾ॥ ੩੪॥
ਅਸ ਕਰਿ ਰਾਗਹਿ ਏਕ ਸੰਗ ਪੰਚ ਬਰੰਗਨ ਗਾਇ॥
ਖਸਟ ਰਾਗੁ ਸੁਤ ਅਸਟਦਸੋ ਔਂ ਦਸ ਬੀਸ ਅਲਾਇ॥ ੪੨॥

(ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਜੀ ! ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਲਿਖਵਾਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ

ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ (ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪੜ੍ਹੋ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੱਗੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਮੇਂ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਮਿਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੋਗ ਪਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਮਾਹੀ। ਸਾਹਿਬ ਬੁਢਾ ਪਾਠ ਕਰਾਹੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਨੇ ਅਪਾਰਾ। ਗੁਰ ਕੀ ਰੀਤ ਸਭ ਕਰੈ ਸੁਧਾਰਾ॥੯॥

ਪਾਠ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਵਣ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਲੈ ਆਗਯਾ ਸਭਾ ਕੀ ਤਬੈ ਬੁੱਢੇ ਪਾਯੋ ਭੋਗੁ॥
ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪੜਿ ਪ੍ਰੇਮ ਸੌਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਿੰਥ ਫਲ ਜੋਗੁ॥ ੧੩॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿਆਏ ੮)

ਨੀਕੀ ਗੁਰ ਕੀ ਸਭ ਮਝਾਰਾ॥ ਬੁਢੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਅੰਤ ਉਚਾਰਾ॥
ਪੁਨਹਿ ਸੱਦ ਸ੍ਰੀ ਸੁੰਦਰ ਗਾਈ॥ ਚੌਰ ਕਰੈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੁਭਾਈ॥੧੭॥

(ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਯਾਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਮਿਤ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਭੋਗ ਪਾਵਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਮ੍ਰਿਤ ਪਾਛੇ ਇਹ ਰੀਤ ਕਰਾਵੋ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪਾਠ ਧਰਾਵੋ।
ਪਾਵੋ ਭੋਗ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਪੜਿ। ਛਿਨ ਮਹਿ ਪਾਪ ਜਾਹਿ ਤਿਨ ਕੇ ਸੜ॥੬੯੭॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿਆਏ ੪)

੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਪਾਠ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:-

ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪਾਠ ਧਰਾਯੋ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਰਤ ਸੁਖ ਪਾਯੋ॥ ੭੮॥
ਚੌਪਈ॥ ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਫਰਮਾਯੋ। ਭਾਈ ਭੋਗ ਗ੍ਰਿੰਥ ਕਾ ਪਾਯੋ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ ਗੁਰ ਤਬ ਇਹ ਕੀਨੀ। ਸਾਹਿਬ ਭਾਨੇ ਕੋ ਪਗ ਦੀਨੀ॥ ੮੧॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿਆਏ ੯)

੩. ਤੀਸਰਾ ਪਾਠ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਤਿਸ ਦੇ ਨਮਿਤ ਭਾਈ ਬਿਧੀਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ:-

ਨਿਸਿ ਬਿਹਾਇ ਆਇ ਰਵਿ ਜਬਹੀ। ਬਿਧੀਏ ਕੋ ਆਇਸ ਕਰਿ ਤਬਹੀ॥
ਕਰੋ ਪਾਠ ਗੁਰ ਗ੍ਰਿੰਥ ਸੁਧਾਰ। ਭਾਈ ਹੇਤ ਨ ਲਾਇ ਅਵਾਰ॥ ੪੪੫॥
ਦਯਾ ਸਿੰਧ ਆਗਯਾ ਕਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਿੰਥ ਕਾ ਭੋਗੁ॥
ਬਿਧੀਏ ਪਾਯੋ ਹਰਖਸੋ ਭਾਈ ਕੇ ਹਿਤ ਜੋਗ॥ ੪੪੭॥

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬)

ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਠ ਗ੍ਰੰਥ ਰਖਵਾਯੋ॥ ਦਿਵਸ ਸਤਾਰੇ ਯੱਗ ਕਰਾਯੋ॥
ਭੋਗ ਪਾਏ ਬਹੁ ਦੀਨੋ ਦਾਨ। ਨਿਜ ਬੰਧਪ ਸਮ ਸਭ ਬਿਧ ਠਾਨ॥ ੧੭॥

(ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

੪. ਚੌਥਾ ਪਾਠ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਸਾਡੇ ਜਗਤ ਮਾਤਾ ਦਮੋਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ:-

ਚੌਪਈ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬਾਬੇ ਕੋ ਫੁਰਮਾਯੋ। ਗੁਰ ਗ੍ਰਿੰਥ ਕਾ ਪਾਠ ਰਖਾਯੋ।
ਬਿਧੀਆ ਕਰੈ ਪਾਠ ਹਿਤ ਮਾਤ। ਚੌਕੀ ਸਬਦ ਹੋਇ ਬਹੁ ਭਾਂਤ॥ ੧੯੬॥

ਚੌਪਈ॥ ਬਿਧੀਏ ਭੋਗ ਤਾਹਿ ਛਿਨ ਪਾਯੋ। ਦਯਾ ਸਿੰਧ ਤਬ ਮੌਲ ਝੁਕਾਯੋ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, ਅਧਿਆਏ ੧੯)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕੱਲੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚਾਰ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਪਾਠਾਂ ਸਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਪਾਠਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਿ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲਿਖਵਾਇਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਲਿਖਵਾਈ। ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਾ ਕੇ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ 'ਤੇ ਹੀ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ੪੮ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਨ- ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਕਿੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਸੂਰੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਤਨੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਕੀ ਸ਼ੰਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਗ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣੇ ਸਨ?

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਏ, ਰਾਗ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤਬਹੀ ਲਿਖੀ ਭੋਗ ਤਾਹਿ ਪਰਠਾਨ॥ ੬੫੪॥
ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਰਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾ॥ ਲਿਖਵਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਸਖਸਾਰਾ॥ ੩੪॥

ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਤੱਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੰਕਾ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਹੈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ? ਆਉ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੭੮੮ ਨੂੰ ਨੂਰ ਦੀ ਸਰਾਇ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ ੧੮੨੪ ਈਂ: ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਨੂੰ

ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੰਕਾ ਹੋਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾ: ਸਾਹਿਬ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' ਗ੍ਰੰਥ ਕੈਂਥਲ ਵਿਖੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਓਦੋਂ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਸਾਧੂ ਨੇ ਆਲਮ ਕਵੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ' ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ 'ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ' ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਤੇ ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵਿ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਂਥਲ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਪਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਕਰਤੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਉਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਸੁਧਿ ਨਹਿ ਲਿਖੀ ਇਹ ਗੁਰ ਨੇ, ਕਿਧੌਂ ਸਿਖ ਕਾਹੂ ਲਿਖ ਦੀਨ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੰਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਕਰਤਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਈਂ: ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸਰੂਪ ਲਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ ੧੭੦੬ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਲਿਖਾਏ ਤੇ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਲਿਖੀ। ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਤੱਕ ਦੋ ਸੌ ਉਨੱਤੀ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੰਕਾ ਕੀਤਾ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਅਠਾਰਾ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸਮਝ ਪਈ ਸ਼ੰਕਾ ਕਰਨ ਦੀ। ਸੋ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਸੋ ਆਉ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ 'ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਕੀ ਠਾਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਭਾ: ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਨਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੋਸ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਠਾਕਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਮਹੰਤ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ

ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਸਜਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਖੰਡਨ ਰੂਪ ਉਕਤੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਓਹ ਸਭ ਉਸ ਜ਼ੁਮੇਂ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਥ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਕਿ 'ਹੇ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਜੇ ਤਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰੇ ਤੇ ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਆਲਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਦੇਹੀ ਅਰੋਗ ਰਹੇ। ਇਕ ਬਰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਦੇਹ ਅਰੋਗ ਰਹੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਸ ਅਰਦਾਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜੋ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ, ਆਲਮ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਤਰਫੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਰੋਂ ਮਾਫ ਹੋ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ, ਆਪਣਾ ਅਪ੍ਰਾਧ ਖਿਮਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਬੀੜ ਤਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਲਿਖਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(ਗੁਰ ਗਿਰਾ ਰਾਗਮਾਲਾ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਨਾ ੭੦)

ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ, ਰਚਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਨਾ ੫ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਕੀੜੇ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਪਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਬੰਧੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸਬ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਜੋਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲਮ ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ ੬੨-੬੩ 'ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੭ ਤੇ ਇਸ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਦੀ ਚੌਧਵੀਂ ਪੋਥੀ ਦੇ ਪੰਨਾ ੬੦੯ ਅਤੇ ੬੧੦ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਬਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੀਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ੨੭ ਮਈ ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਜਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਸਬ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਚਿਠੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਪਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਕ ੯੭੪ ਜੋ ਖਾਲੀ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ਹੈ, ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਨਾ ਜਿਸ ਪੁਰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਰੀਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਮਾਲਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬੀੜ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਦੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਲਿਖਾਰੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬੀੜ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ।

"ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਬ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ੨੭ ਮਈ ੧੯੪੫ ਦੇ ਮਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਚੌਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੌਣੇ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਵਾਰਡ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਐਸਟੇਟ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ ਜੋ ਅਸਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਹੋਈ ਆਦਿ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਬੀੜ ਇਥੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਹੋ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲੋਕੀ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਬੀੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਨੋਟ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਏ ਜੋ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੋਟ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਗਮਾਲਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਫੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫, ੯੭੩ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਸਫ਼ਾ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਵਾਲਾ ਸਫ਼ਾ ਭੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਅੰਕ ੯੭੪ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਫ਼ਾ ਭੀ ਸਾਰਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ 'ਰਾਗਮਾਲਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ 'ਰਾਗਮਾਲਾ ਤਥਾ ਸਿੰਘਲ ਦੀਪ ਕੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੀ ਬਿਧਿ''। ਬੀੜ ਵਿਚ ਭੀ ਕਈ ਥਾਂ ਕਈ ਕਈ ਪਤਰੇ ਖ਼ਾਲੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਤ੍ਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੰਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ :-

੧. ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੯੭੪, ੨. ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ, ੩. ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ, ੪. ਰਤਨ ਮਾਲਾ, ੫. ਸਲੋਕ ਬਾਇ ਆਤਿਸ਼ ਆਬ, ੬. ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਤਰੇ ਪਰਤ ਕੇ ਦੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਅੰਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਇਹ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਗਏ ਸਗੋਂ ਅੰਕ ਵਾਲਾ ਸਫਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਸਰੇ ਪਤਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ ਰਲਕੇ ਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਤਾਲਿਆਂ ਤਤਕਰੇ ਅਤੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਅਨਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ''ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਚਲਿਤ੍ਰ'' (ਜਿਸਦਾ ਪਤ੍ਰਾ-ਅੰਕ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ੪੧ ਹੈ, ਪਰ ਬੀੜ ਵਿਚ ੨੫ ਹੈ) ''ਨੀਸਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਕੇ ਦਸਖਤ ਮ: ੫ (ਜਿਸਦਾ ਪਤਰਾ-ਅੰਕ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ੪੫ ਹੈ, ਪਰ ਬੀੜ ਵਿਚ ੨੯ ਹੈ), ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਤ੍ਰਾ-ਅੰਕ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ੪੬ ਹੈ, ਪਰ ਬੀੜ ਵਿਚ ੪੫ ਹੈ। ਪੜਤਾਲਿਆਂ ਇਹ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਉਪਰ ਦਸੇ ਢੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਪਤਰਾ-ਅੰਕ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ੯੭੪ ਹੈ, ਤੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅੰਕ ੯੭੪ ਹੈ। ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ੯੭੪ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਥੇ ਮੈਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਵਾਲਾ ਡਾ: ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ 'ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਸਵਾਲ' ਤੇ ਜੋਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲਮ ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੮੮ ਤੋਂ ੧੯੦ ਤੱਕ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਡਾ: ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਨ ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਬੀੜ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ :-

ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਟ੍ਰੇਸਿੰਗ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੋਂ ਉਸ ਦਿਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਹੂਬਹੂ ਉਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਸਿੰਗ ਦ੍ਵਾਰਾ ਆਪਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਇਹ ਬੀੜ ਅੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਵਾਨ ਹੋਈ। ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਕਸ਼ਾ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਕੁਛ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਏਸ ਤੋਂ ਸਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਛੰਦ ਇਕੋ ਕਲਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਕੋ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ।

ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਬੀੜ

ਵਿਚੋਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ

ਬੀੜ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਟ੍ਰੇਸ :-

ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਭੋਗ

ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੇਸਿੰਗ :-

ਆਦਿ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਵੇਖ ਹੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਕੋ ਕਲਮ ਤੇ ਇਕੋ ਸਿਆਹੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ-ਸਿਆਣੇ ਕਰਣੀ ਕਥਨੀ ਦੇ ਸੂਰੇ ਸਨ, ਐਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਰਪਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ 'ਗੁਰ ਗਿਰਾ ਰਾਗਮਾਲਾ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਬੋਧ' ਜਿਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਜੋਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲਮ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਚੌਥੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਚੌਧਵੀਂ ਪੋਥੀ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲਮ ਕਵੀ ੧੭੫੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ੧੬੬੧ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ੯੦ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਲਮ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਬਣਾਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ। ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਦਾਸ ਇਥੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਾਸ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਮਾਲਾ, ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰ ਕਿਰਤ 'ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਆਲਮ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੇ ਸਨ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਸਾਧੂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਇਤਿਆਦਿ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾ ਵਾਧੂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਇਸ ਉਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਜੈਸਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਆਲਮ ਕਵੀ ਦੀ ਘਟ ਵੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਸਮਝੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹੇਗਾ ਇਹ ਬਾਣੀ ਫਲਾਣੇ ਕਵੀ ਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਹ ਮਾਹੇ ਦੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਇਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ੧੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਰਹ ਮਾਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਨਕ ਪਦ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਕਹੋਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਉਥੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਸਿਆਣਪ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ ? ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਤਰ ਨਮੂਨਾ ਅੱਗੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। "ਏਤੇ ਫਗਣ ਮਹੁੜੇ ਵਣ ਤਿਣੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇ॥ ਦਿਸੈ ਧਰਤਿ ਰੰਗਾਵਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਣ ਸਨਿ ਦੋਇ। ਅਹਿ ਮਣ ਲੋਚੈ ਹਰਿ ਮਿਲਣ ਕੂ ਜੇ ਮੰਝ ਮਿਲਾਵੈ ਕੋਇ। ਹਉ ਵਾਰੀ ਲਖ ਵਾਰੀਆ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਜੀਤਾ ਸੋਇ। ਆ ਕੰਤਾ ਤੂੰ ਮੰਝ ਘਰਿ ਮੈ ਜਲ ਭਰਿਆ ਰੋਇ। ਤੂੰ ਮੈ ਕੀ ਨਜਰ ਨ ਆਵਹੀ ਤੂੰ ਵਰਤਿਆ ਤੈ ਲੋਇ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਨਾਨਕ ਰਾਵਿਆ ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਜੈ ਵੰਨ ਚੜਾਉ।" ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਦਿ ਬੀੜ ਰਚਕੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਲਾਵਟ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਬੀੜ ਲਿਖਾਵਣ ਸਮੇਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਲਿਖਾਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਜੇਹੜਾ ਸਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ੧੯੮੪ ਦੇ ਅਟੈਕ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਗੋਲੀ ਲਗੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਗੁਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਹਰ ਕੀ ਪਉੜੀ ਉਪਰ ਜੋ ਸਰੂਪ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਰਾਤਨ ਬੜਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਰੰਭ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭੀ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਜੋ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੂਪ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਦਾਸ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ੫੦ ਸਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਕਈ ਸਰੂਪ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਰਾਗੁ ਮਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

"ਭੋਗ ਪਾਵਹੁ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪੜ॥ ਖਿਨ ਮਹਿ ਪਾਪ ਜਾਇ ਸਭ ਸੜ॥
ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪੜ ਹੋਵਤ ਪੂਰਾ॥ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਬਿਨ ਪਾਠ ਅਧੂਰਾ॥

ਅਥਵਾ ਗੁਰਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਗਰੋਂ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਵਾਈ।

"ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਸੁ ਵਾਰ ਵਧੀਕ॥ ਮੁੰਦ੍ਰਤ ਕਰੀ ਮੁਦਾਵਣੀ ਨੀਕ॥
ਰਾਗਮਾਲ ਰਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾ॥ ਲਿਖਵਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖਸਾਰਾ॥ ੩੪॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

☆☆☆

ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟਕਸਾਲਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗਲੀ ਸਤੋਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਮਸਤੂਆਣਾ ਟਕਸਾਲ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਜੋ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਤੇ ਰਾੜਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਗਿਆਨੀ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ "ਮਹਲਾ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਮਹੱਲਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਸਿਖਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਗੁਰੂ, ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਐਸਾ ਉਚਾਰਣ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਾਰੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਲੋਕਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਦਿ ਸਭ ਥਾਵੇਂ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਮਹੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ—

ਅਰਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਧਾਤੂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹੱਲਾ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਲੂਲ (ਉਤਰਨ) ਦੀ ਥਾਂ। (ਦੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ ੨੭੯੫) ਇਸ ਦੀ ਧਾਤੂ ਹੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਹੱਲ, ਮਹੱਲਾ ਤੇ ਮਹੱਲਾ ਆਦਿ ਬਣੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਚਾਹੇ ਅਖਰ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਸਹਿਤ "ਮਹੱਲਾ" ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦੀ ਧਾਤੂ ਹੱਲ ਹੈ ਜੋ ਚਾਹੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਅਧਿਕ ਨਾਲ ਹੈ। ਦਬਸਤਾਨੇ ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਸਫਾ-੨੨੫। ਮਹਲਾ=ਇਹ ਪਦ ਅਰਬੀ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਹਲੂਲ ਕਰਦਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਮਹੱਲੇ' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਉਤਰਨੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਥਾਉਂ। ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਬੀ ਧਾਤੂ ਹੈ ਹੱਲ=ਉਤਰਨਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪਦ ਮਹਲ ਤੇ ਮਹਲਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੈ ਅਧਕ ਵਾਲਾ, ਅਰਥਾਤ ਮਹੱਲੇ ਤੇ

ਮਹੱਲਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਸਹਿਤ ਮਹੱਲਾ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਉਚਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਤੇ ਅਗੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਉਚਾਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੀਰ। ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਮਹਲਾ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਕ ਵਚਨ ਪੁਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਕਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਹੈ। (ਅੰਗ ੧੪) ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਗੜ੍ਹ ਮੰਦਰ ਮਹਲਾ ਕਹਾ ਜਿਉ ਬਾਜੀ ਦੀਬਾਣੁ॥

(ਅੰਗ ੯੩੬)

ਅਰਥ :-ਕਿਲ੍ਹੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਮਹੱਲ ਮਾੜੀਆਂ (ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਸਭ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ) ਇਹ ਤਾਂ (ਮਦਾਰੀ ਦੀ) ਖੇਡ ਹੀ ਸਨ।

ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ॥

(ਅੰਗ ੨੨੫)

ਅਰਥ :-ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵਸਣ ਲਈ ਮਹੱਲ ਮਾੜੀਆਂ ਹੋਣ, ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਪਲੰਘ ਹੋਵੇ।

ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ਛੋਡਿ ਵਿਲਾਇਤਿ ਦੇਸ ਗਏ॥

(ਅੰਗ ੩੫੮)

ਅਰਥ :-ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਰਾਜ ਮਿਲਖ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲ ਮਾੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੂਹੇ, ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲੀਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਸੋਹਣੇ ਪਕੇ ਕੋਟ ਹਜਾਰ॥

(ਅੰਗ ੬੩)

ਅਰਥ :-ਸੋਹਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸੋਹਣੇ ਘਰ ਤੇ ਮਹੱਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ।

ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨ੍ਹਿ ਹਦੂਰਿ॥

(ਅੰਗ ੪੧੭)

ਅਰਥ :-ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਢੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਹਾਂ ਸੁ ਘਰ ਦਰ ਮੰਡਪ ਮਹਲਾ ਕਹਾ ਸੁ ਬੰਕ ਸਰਾਈ॥

(ਅੰਗ ੪੧੭)

ਅਰਥ :-ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਉਹ ਸੋਹਣੇ ਘਰ ਮਹੱਲ ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਆਏ 'ਮਹਲਾ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਅਧਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਕ ਚੂੰਕਿ ਦੀਰਘ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਉਚੇਚ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਏਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ੱ) ਨਹੀਂ ਲਾਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਉਪਰ ਅੱਧਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦਾ ਅਨਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਪਦ ਇਹ ਹਨ :-

ਪਦ	ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ	ਪਦ	ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ
ਅਕਥ	ਅਕੱਥ	ਅਥਕ	ਅਥੱਕ
ਅਖਰ	ਅੱਖਰ	ਅਧ	ਅੱਧ
ਅਖੜੀਆਂ	ਅੱਖੜੀਆਂ	ਅਨਰੂਪ	ਅਨਰੂੱਪ
ਅਗਥ	ਅਗੱਥ	ਅਪਰਸ	ਅਪੱਰਸ
ਅਠ	ਅੱਠ	ਇਖ	ਇੱਖ
ਅਚਲ	ਅਚੱਲ	ਇਛਾ	ਇੱਛਾ
ਅਠਤਰੇ	ਅਠੱਤਰੇ	ਇਠੜੇ	ਇੱਠੜੇ
ਅਠੇ	ਅੱਠੇ	ਸਚ	ਸੱਚ
ਅਤੁਟ	ਅਤੁੱਟ	ਸਮਰਥ	ਸਮਰੱਥ
ਅਤੁਲ	ਅਤੁੱਲ	ਸਵਦ	ਸਵੱਦ

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ

ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ।

ਸ੍ਰ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਮਹੱਲਾ' ਅਧਿਕ ਸਹਿਤ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀ ਬੀੜ (੯੩੧/੧) ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਮਹੱਲਾ' ਮਹਿਲਾ ਜਾਂ ਮੇਹਲਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ ਮਹੱਲਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ੧ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦਾ ਹ ਮੁਕਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਮਹਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦੇ 'ਹ' ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਹਾਰੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮਹਲਾ ਪਦ ਦਾ 'ਹ' ਮੁਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਹਤ ਤੇ ਬਹਤਰ ਪਦਾਂ ਦੇ ਹਾਹੇ ਮੁਕਤੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਹੇ ਅਖਰ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਆਏ 'ਮਹਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ 'ਮਹੱਲਾ' ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੯੮੦ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸਮੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਕਢਕੇ ਮਹੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਬੰਧਤਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚਿਠੀ ਅੱਗੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕਰਨ ਲਈ।

☆☆☆

ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਨੰਬਰ ੨੪੫੮/੮-੩

ਮਿਤੀ ੧੯-੭-੮੦ ਦਾ ਉਤਾਰਾ:-

ਸਮੂਹ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬਾਨ,

ਗੁ: ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ੮੫,

ਪ੍ਰਯੋਜਨ :-ਗੁਰਬਾਣੀ ੨ ਮਹੱਲਾ ਪੱਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਅਜਨੋਹਾ' ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਪੁੱਜੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਮਹੱਲਾ ਪਦ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਿਲਾ ਪਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਮੂਹ ਤਖ਼ਤ ਸਾਬਿਾਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਥਵਾ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਣੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਆਪਨੇ ਸਮੂਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ/ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਕ ਲੈਣ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮਹੱਲਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।

ਸ੍ਹੀ/-

ਸਕੱਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਨੰਬਰ ਮਿਤੀ-੨੧-੮-੮੦

ਉਤਾਰਾ :-ਸਮੂਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਤੁਰੰਤ ਅਮਲ ਕਰਨ ਹਿਤ।

ਮੈਨੇਜਰ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਮਹਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਮਹੱਲਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੧. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੨. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੩. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੪. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੫. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ ਮੱਲ ਸਿੰਘ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੬. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

੭. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ।

ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਮਹੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਥਾਇ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਕੀਆਂ

ਆਉ ਹੁਣ ਉਨਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੱਗੇ ਲਿਖਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਣ 'ਚ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੱਕ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਏ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਗਤ ਕੇਰ ਮਝਾਰਾ॥ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਸਬਦ ਵੀਚਾਰਾ॥
ਪ੍ਰਿਥਾ ਖੇਡਾ ਦਰਸਨ ਆਸੂ। ਚਲ ਆਏ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਪਾਸੂ॥ ੪੯॥

(ਨਾ: ਪ੍ਰ: ਉ: ਧਿ: ੪੨)

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕਰ ਕਮਾ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਪ੍ਰਿਥਾ ਤੇ ਭਾਈ ਖੇਡਾ ਦੋਵੇਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏ। ਮਸਤਕ ਟੇਕ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਸੁਣੀ। ''ਸ਼ਬਦ ਵੀਚਾਰ ਸੁਨਿਯੋ ਜਬ ਦੋਈ। ਰਿਦੇ ਸਾਂਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਤਬ ਹੋਈ॥੫੧॥ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀਚਾਰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਇਹ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਬਚਨ ਭੀ ਹਨ ਕਿ

ਜਿਸੁ ਮਿਲਿਐ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ॥
ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਹੀਐ॥

(ਅੰਗ ੧੬੮)

ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਗੋ ਜੋ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਕਰਤਾਰ ਪੂਰੀ ਕਰੇਗਾ। ਜੋ ਕਿਛ ਕਾਮਨਾ ਰਿਦੇ ਤੁਮਾਰੇ ਜਾਚਹੁ ਪੂਰੇ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰੇ॥ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ

ਜੇ ਮੇਹਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ ਜੀ। ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਖ਼ਸ਼ੋ ਜੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲਈਏ। ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਧ ਜਨਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।

ਬੋਲੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭਿ ਹਮ ਪਗ ਤਹਿਵਾ। ਬਸਹਿ ਸਦਾ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਜਹਿਵਾ॥
ਸੰਤ ਸਭਨ ਕੀ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ। ਤਿਨ ਮਹਿ ਮਿਲ ਕਰ ਸਮਾ ਬਤੀਜੈ॥ ੫੪॥
ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਭੇਦ ਕਛ ਨਾਹੀ। ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਹਚੈ ਧਾਰਹੁ ਮਨ ਮਾਹੀ॥
ਧਰਮ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਵੰਡ ਸੁ ਖਾਉ। ਚਰਣ ਸਰਣ ਨਿਤ ਇਉ ਜਿ ਕਮਾਓ॥ ੫੫॥

ਹੇ ਭਾਈ! ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਚਰਣ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾ ਲਵੋਗੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਗੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਗੁਣ ਸਾਡਾ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਮੁੜ ਵਿਛੜਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਮਿਲਾਪ ਹੈ।

ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਸਰੀਰ ਪਛਾਨੋ। ਸ਼ਬਦ ਰਿਦਾ ਮਮ ਨਿਰਗੁਣ ਮਾਨੋ।
ਮਿਲੇ ਸਰੀਰ ਬਿਛਰ ਸੇ ਜਾਵਹਿ। ਸਬਦ ਮਿਲੇ ਨਾ ਬਿਛਰਣ ਪਾਵਹਿ॥ ੫੬॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਜੀ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ।

ਤੀਨ ਰੂਪ ਹੈ ਮੋਹਿ ਕੇ ਸੁਣਹ ਨੰਦ ਚਿਤ ਲਾਇ॥
ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਹੋ ਤੋਹਿ ਸਮਝਾਇ॥

ਭਾਈ ਪ੍ਰਿਥਾ ਤੇ ਭਾਈ ਖੇਡਾ ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਮਾ ਕੇ ਤਰੇ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਰੁਚਿਰ ਪਦ ਪਾਵਾ। ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਰਿਦੈ ਠਹਿਰਾਵਾ॥ ੫੭॥

ਭਾਈ ਪ੍ਰਿਥਾ ਤੇ ਭਾਈ ਖੇਡਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਥਾ ਖੇਡਾ ਸੋਇਣੀ ਚਰਨ ਸਰਣ ਸੁਖ ਸਹਿਜ ਨਿਵਾਸੀ।

ਵਾਰ ਯਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ੧੩ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ।

੨. ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਫਿਰਣਾ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੱਖ ਦੀ

ਇਹ ਭਾਈ ਫਿਰਣਾ ਖਹਿਰਾ ਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੱਖ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੀ ਸ਼ਰਣ ਮੇਂ ਆਏ ਪੜੇ। ਹਥ ਜੋੜ ਬਿਨਤੀ ਕਰੀ ਜੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਉਪਾਅ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਥੀ ਅਸਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਗੁਰਸਿਖੀ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ ਜੀ। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸਿਖੀ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੁ ਭਾਖਿਯੋ ਮਨ ਨੀਵੇ ਜੋਇ। ਤਿਨ ਕੋ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ॥ ੮੯॥

(ਨ: ਪ੍ਰ: ਉ: ਧਿ: ੪੩)

ਔਰ ਸਰੀਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ। ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਿ ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ। ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਰਖ ਕਰ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਚਲ ਜਾਵਣਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਮੰਨਨ ਕਰਨਾ, ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਤਰਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹੋ।

ਪਿਛਲੀ ਨਿਸਾ ਕਰਹੁ ਇਸਨਾਨਾ। ਸਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅੱਭਯਾਸ ਪ੍ਰਮਾਨਾ।
ਮਨ ਨੀਵੇਂ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਜਾਇ। ਗੁਰ ਕੋ ਸ਼ਬਦ ਸੁਨਹੁ ਹਿਤ ਲਾਇ॥ ੯੦॥
ਜਾਨਹਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੋ ਸ੍ਵਾਮੀ। ਦਾਸ ਆਪਨੂੰ ਲਖੈ ਸਖਾਮੀ।
ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋ ਮਨਨ ਕਰਨਾ। ਜੇ ਚਾਹਤ ਹੋ ਭਵ ਤੇ ਤਰਨਾ॥ ੯੧॥
ਦੋਹਰਾ॥ ਸੀਖੀ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਤੈਸੀ ਕੀਨੀ ਕਾਰ।
ਜਨਮ ਮਰਨ ਛੁਟ ਕਸਟ ਤੇ ਤਿਨਕੋ ਭਯੋ ਉਧਾਰ॥ ੯੨॥

(ਨਾ: ਪ੍ਰ: ਉ: ਧਿ: ੪੩)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾ ਕਰ ਜਨਮ ਮਰਣ ਥੀ ਰਹਿਤ ਹੋਇ। (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ)

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਫਿਰਣਾ ਖਹਿਰਾ ਗੋਤ ਦਾ ਜੱਟ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਸਿਖ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਗਯਾਨੀ ਅਤੇ ਵਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਜੋਧ ਖਹਿਰਾ ਗੋਤ ਦਾ ਇਕ ਜੱਟ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਸੀ।

ਨੋਟ : ਇਹ ਭਾਈ ਜੋਧ ਖਹਿਰਾ ਜੱਟ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਨ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮਾਇਆ, ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਇਹ ਪਉੜੀ ਸੁਣੀ ਸੀ :-

ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਸਮੑਾਲੀਐ॥
ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉ ਘਾਲੀਐ॥
ਮੰਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਕੀਚਈ ਦੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ॥
ਜਿਉ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲਿ ਨ ਹਾਰੀਐ ਤੇਵੇਹਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲੀਐ॥
ਕਿਛੁ ਲਾਹੇ ਉਪਰਿ ਘਾਲੀਐ॥ ੨੧॥

(ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਅੰਗ ੪੭੪)

੩. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਸਿ ੧, ਅੰਸੂ ੧੧)

ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਇਕ ਭਾਈ ਗੁੱਜਰ ਨਾਮ ਦਾ ਲੁਹਾਰ ਫਤਿਆਬਾਦ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਿਨ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲ ਕੇ ਆਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹਜ਼ੂਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪੋਸਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੀ ਕੋਈ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਜਪ ਤਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪੈਂਦਾ, ਸੋ ਸਾਡਾ ਕੀਕੂੰ ਭਲਾ ਹੋਵੇ।

ਗੁੱਜਰ ਨਾਮੁ ਸੁ ਜਾਤ ਲੁਹਾਰ। ਚਲਿ ਆਯਹੁ ਗੁਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ॥ ੨੦॥
ਬੰਦਨ ਕਰਿ ਬੈਠਯੋ ਗੁਰ ਪਾਸਿ॥ ਦਰਸਨ ਦੇਖ ਕਰੀ ਅਰਦਾਸਿ॥
ਸੁਨਹੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੇਤ ਅਹਾਰ। ਦਿਨ ਸਗਰੇ ਹਮ ਠਾਨਹਿ ਕਾਰ॥ ੨੧॥
ਫਸੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤਿ ਪਾਇ ਨ ਅਵਿਕਾਸ਼। ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ਰਹਹਿ ਤੁਮ ਪਾਸਿ॥
ਹਮਰੋ ਭੀ ਕਿਮ ਹੋਇ ਕੱਲਯਾਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹਾਨਿ॥ ੨੨॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ। ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਕੰਮ ਧਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਕਰ। ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ, ਵੰਡ ਛਕ, ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।
(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੩੩੦)

ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ :

ਸੁਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਨਸ ਉਪਦੇਸ਼। ਇਕ ਚਿਤ ਜਪੁ ਜੀ ਪਠਹੁ ਹਮੇਸ।
ਜੇਤਿਕ ਵਾਰ ਪਠਯੋ ਨਿਤ ਜਾਇ। ਪਠਿਤ ਰਹਹੁ ਦੀਰਘ ਫਲ ਪਾਇ॥ ੨੩॥
ਪਿਖਹੁ ਗਰੀਬ ਕਾਜ ਕਰ ਦੀਜੈ। ਨਹਿ ਤਿਸ ਨਿਕਟ ਮਜੂਰੀ ਲੀਜੈ॥
ਜਪੁ ਜੀ ਅਰਥ ਬਿਚਾਰਨ ਕਰੋ। ਸ੍ਵਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਅੰਤਰ ਨਿਤਿ ਧਰੋ॥ ੨੪॥

ਸੋ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਮਾ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁੱਜਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਕੈਦੀ ਨੱਠ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੇੜੀ ਕੱਟ ਦਿਉ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਮਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਭੁ ਨਮਿਤ ਦੇਹੁ ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ। ਤੁਝ ਕੌ ਹੋਇ ਨਾ ਜਮ ਕੀ ਬਾਟ॥ ੨੯॥

ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇੜੀ ਕਟ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪੂਰਨ ਹੋ ਆਇਆ : ਉਪਜਯੋ ਇਸ ਕੇ ਗਯਾਨ ਵਿਸੇਸ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਭੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜਪੁਜੀ ਸਦਾ ਕਰਤੇ ਰਹੁ ਕਾਰੇ। ਹੋਇ ਜੁ ਕਾਮ ਗ੍ਰੀਬ ਕਾ ਬਿਨ ਕਰੋ ਮਜੂਰੀ।
ਸੇਵ ਕਰੋ ਸਿਖ ਸਾਧ ਕੀ ਧਰਿ ਦਯਾ ਜਰੂਰੀ॥ ੩੯॥

(ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਸਰਾਮ)

੪. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣ, ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਰਣਿ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਭਾਈ ਬੂਲਾ ਨਾਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਪਾਂਧਾ ਬੂਲਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਚਲਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸੀਸ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਚਰਣਾਂ 'ਤੇ ਰਖਿਆ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ, ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਹੋ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਣ ਕੇ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਜੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਉ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਆਵੇ :

ਇਕ ਪਾਧਾ ਬੂਲਾ ਜਿਸ ਨਾਮੁ। ਨਮੋ ਠਾਨਿ ਆਯੋ ਗੁਰ ਸਾਮੁ।
ਕਹਿਤ ਭਯੋ ਸੇਵਾ ਨਹਿ ਹੋਇ। ਦਿਜ ਕੌ ਜਾਣਿ ਕਰਾਇ ਨ ਕੋਇ॥੪੧॥
ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁਇ ਮਮ ਕੱਲਯਾਨ। ਕਰੋ ਆਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਾਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਬੂਲੇ, ਤੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਤੀਖਨ ਬੁਧੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਇਕ ਤਾਂ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਾਵਣਾ ਕਰ, ਵੇਹਲੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਰ, ਗੁਰੂ ਨਮਿਤ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਆ ਕਰ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਧਨ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਸੰਤੋਖ ਧਾਰ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਹੈ, ਮੰਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਧਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ।

ਕਰਯੋ ਬਚਨ ਪਠਿ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਨੀ। ਕੀਜਹਿ ਕਥਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੌ ਠਾਨੀ॥ ੪੨॥
ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮਹਿ ਕਰਿਹੁ ਸੁਨਾਵਨਿ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਨ ਕੌ ਸਿਖਰਾਵਨਿ।
ਪੋਥੀ ਲਿਖਹੁ ਸੁਫਲ ਗੁਰਬਾਨੀ। ਗੁਰ ਨਮਿੱਤ ਦੀਜਹਿ ਸਿਖ ਜਾਨੀ॥ ੪੩॥
ਜੇ ਕੋ ਆਪ ਦਰਬ ਦੇ ਜਾਇ। ਧਰ ਸੰਤੋਖ ਬਰਤਿਯਹਿ ਪਾਇ।
ਨਹੀ ਆਪ ਜਾਚਹੁ ਕਿਸ ਪਾਸੀ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਬਡ ਫਲਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸੀ॥ ੪੪॥

ਭਾਈ ਬੂਲਾ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ ਨੂੰ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪ ਤਰਿਆ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾ ਕੇ ਤਾਰਿਆ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੧, ਅੰਸੂ ੪੦)

੫. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਭਾਈ ਜਾਪਾ ਤੇ ਮਈਆ ਅਤੇ ਨਈਆ ਤੇ ਤੁਲਸਾ ਜੀ ਇਹ ਚਾਰ ਸਿਖ ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਰਣਿ ਵਿਚ ਚਲ ਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਮਾਈਆ ਜਾਪਾ ਜਾਣੀਅਨਿ ਨਈਆ ਖੁੱਲਰ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰਾ॥

ਚੂੜਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਧਰਿ ਸਰਧਾ ਜਾਪਾ ਅਰੁ ਮੱਈਆ। ਖੁੱਲਰ ਜਾਤ ਨਾਮੁ ਜਿਸ ਨੱਈਆ।
ਤੁਲਸਾ ਵਹੁਰਾ ਮਿਲਿ ਸਿਖ ਚਾਰੇ। ਸਤਿਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਕੇ ਦ੍ਵਾਰੇ॥ ੨੯॥

(ਰਾਸਿ ੨, ਅੰਸੂ ੧੮)

ਮਸਤਕ ਟੇਕਣ ਉਪਰੰਤ ਚਾਰਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੀ ਆਪਣੇ ਜਾਣ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਉ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਘਰਿ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਆਵੇ ਜੀ। ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ, ਭਾਈ ਗੁਰਸਿਖੋ ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੋ, ਭਾਵ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੋ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰੋ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀਚਾਰ ਧਾਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਕਮਾਉਣਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਆਵੇਗਾ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਉਪਕਾਰੀ। ਬਾਨੀ ਕਰਨਾ ਠਾਨਿ ਉਚਾਰੀ।
ਜਿਮ ਨਿਸ ਦਿਨ ਘਰਕਾਜ ਸੁਧਾਰੇ। ਤਯਾਗਹੁ ਕਬਹੁ ਨਾ ਲਾਗਹਿ ਪਯਾਰੇ॥ ੩੨॥
ਤਥਾ ਪਯਾਰ ਧਾਰਹੁ ਗੁਰਬਾਨੀ। ਪਠਨਿ ਸੁਨਨਿ ਕੀਜਹਿ ਰੁਚਿ ਠਾਨੀ।
ਧਰਯੋ ਅਰਥ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਮਝਾਰਾ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਰ ਕਰਹੁ ਬਿਚਾਰਾ॥ ੩੩॥
ਕਯਾ ਗੁਰ ਕਹੈਂ ਕਰੈ ਹਮ ਕਹਾਂ। ਸਨੈ ਸਨੈ ਮੋਰਹੁ ਮਨ ਮਹਾ।
ਮਮ ਸਰੀਰ ਕੌ ਧਾਰਹੁ ਧਯਾਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਪੁੰਨ ਮਹਾਨ॥ ੩੪॥

ਭਾਈ ਗੁਰਸਿਖੋ ! ਮਨ ਅੜੀਅਲ ਘੋੜੇ ਜੈਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਮਸਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ''ਕਾਜੈ'' ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਸਾਲਾ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚ ਲਗਾਮ ਦੇਕੇ ਖਿਚਕੇ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਘੋੜਾ ਦਾਣਾ ਅਤੇ ਘਾਹ ਨਾ ਚਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਦਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਜੈ ਕਰਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਘੋੜਾ ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਮ ਬਾਨੀ ਕੌ ਕਰਹੁ ਉਚਾਰਨਿ। ਮਿਲਿ ਸਿਖਨ ਤੇ ਅਰਥ ਬਿਚਾਰਨ।
ਜਿਮ ਤੁਰੰਗ ਕੌ ਦੇਹਿ ਮਸਾਲਾ। ਬਹੁਰ ਕਰਹਿ ਕਾਜੈ ਚਿਰਕਾਲਾ॥ ੩੫॥
ਤਬਿ ਹਯ ਰੋਗੀ ਹੋਇ ਨਿਰੋਵਾ। ਸਭਿ ਸਰੀਰ ਕੀ ਬਯਾਧੀ ਖੋਵਾ।

ਇਹ ਜੋ ਮਨ ਰੂਪ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਲਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਕਟਣ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ

ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਣਾ। ਸ੍ਵਾਸਿ-ਸ੍ਵਾਸਿ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਦਾ।

ਤਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਕਰਿਯੇ ਧਯਾਨ। ਹਿਰਦੇ ਧਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਮਹਾਨ॥ ੩੬॥
ਸਿਮਰਹਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮੂ। ਤਬਿ ਨਾਸਹਿ ਹਉਮੈ ਬਡਿ ਆਮੂ॥
ਮਨ ਤੁਰੰਗ ਬਡ ਸੁਧਤਾ ਪਾਵੈ। ਗੁਰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁਇ ਬਿਰਤਾਵੈ॥ ੩੭॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੨, ਅੰਸੂ ੧੯)

ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਰੂਪ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਜਬਹਿ ਸਬਦ ਨੇ ਮਨ ਸਮਝਾਯੋ। ਕਾਜਾ ਕਰਨ ਬਾਜ ਸਮ ਭਾਯੋ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਆ ਗੁਰਸਿਖੋ! ਤੁਰਦਿਆਂ, ਫਿਰਦਿਆਂ, ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮਨ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਈ ਰਖੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਈਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਭਰਕੇ ਸੀਸ ਉਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੱਥ ਛੱਡਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਘੜੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਘੜਾ ਗਿਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਹੋ ਆਵੇਗਾ।

ਪਾਇਨ ਬਿਚਰਤ ਸਿਮਰਹੁ ਨਾਮੂ॥ ਹਾਥਨ ਕਰਿਹੁ ਕਾਜ ਸਭ ਧਾਮੂ॥
ਊਠਤਿ ਬੈਠਤਿ ਜਾਗਤ ਸੋਵਤਿ। ਸੁਨਿਤੇ ਸ੍ਰਵਣ,ਬਿਲੋਚਨ ਜੋਵਤਿ॥ ੩੮॥
ਰਿਦਾ ਧਰਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਸੰਗਿ। ਅਪਰ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਿਯਹਿ ਸਭ ਅੰਗ।
ਜਿਮ ਸਿਰ ਘਟ ਬਹੁ ਬਾਤ ਬਨਾਵਤਿ। ਹਾਥ ਹਲਾਵਤ ਮਾਰਗੁ ਜਾਵਤਿ॥ ੩੯॥
ਤਊ ਘਟੇ ਸੋ ਮਨ ਹੈ ਜੁਰਿਓ। ਗਿਰਹਿ ਨ ਡੋਲਹਿ ਰਹੈ ਸੋ ਧਰਿਓ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

੫. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਤੋਤਾ ਅਰ ਮੱਦੂ ਹਿਤ ਧਾਰੇ। ਗੋਖੂ ਟੋਡਾ ਮਹਿਤਾ ਚਾਰੇ॥ ੨੫॥

(ਰਾਸਿ ੩, ਅੰਸੂ ੫੪)

ਭਾਈ ਤੋਤਾ ਤੇ ਮੱਦੂ ਅਤੇ ਗੋਖੂ ਤੇ ਟੋਡਾ ਮਹਿਤਾ, ਇਹ ਚਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਚਲਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਹਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਟੇਕ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਜੀ! ਸਾਡਾ ਉਧਾਰ ਕਰੋ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੱਟ ਦਿਉ।

ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਹਮਾਰਾ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਕਰਹੁ ਉਧਾਰਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖੋ! ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਿਆਗਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ :

ਸੁਣਿ ਬੋਲੇ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਗਯਾਨੀ। ਪਠਹੁ ਸੁਨਹੁ ਤੁਮ ਮਿਲਿ ਗੁਰਬਾਨੀ।
ਆਪਸ ਮਹਿ ਕਰਹੁ ਬਿਚਾਰਾ। ਕਯਾ ਆਗੈ ਗੁਰਦੇਵ ਉਚਾਰਾ॥ ੨੮॥
ਤਯਾਗਨਿ ਕਹਯੋ ਸੁ ਤਯਾਗ ਕਰੀਜੈ। ਗ੍ਰਹਿਣ ਜੋਗ ਸੁ ਗ੍ਰਹਿਣ ਧਰੀਜੈ॥

ਬੇਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ, ਜੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਲ ਹੈ ਜੀ?

੧. ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਗੁਰਸਿੱਖੋ! ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਹਯੋ ਗੁਰੂ ਇਨ ਕੋ ਫਲ ਜਾਨੋ। ਸੁਨਿ ਕੀਜਹਿ ਸਰਧਾ ਉਰ ਠਾਨੋ।
ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਕਰੰਤਾ। ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਕੋ ਹੋਵਤ ਹੰਤਾ॥ ੩੧॥
ਅੰਤਹਿ ਕਰਣ ਬਿਮਲ ਨਿਤ ਕਰੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਸਹਿਤ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਰਰੈ।

ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕਰਕੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪੁੰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰਹਿ ਕੰਠ ਪਠਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ। ਇਕ ਚਿਤ ਹ੍ਵੈ ਕਰਿ ਮਨ ਕੋ ਮੇਲੇ॥ ੩੨॥
ਅਧਿਕ ਪੁੰਨ ਉਪਜਹਿ ਸੁਖ ਪਾਵੈ। ਪਠਹਿ ਸੁਨਹਿ ਨਰ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸੁਨਾਵੈ।

੨. ਹੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਜਸ ਆਦਿਕ ਕਰਾਉਣ

ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਯਾਨ ਹੋ ਆਂਵਦਾ ਹੈ :

ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਹੈ ਬਿਚਾਰਤ। ਬਾਛਾ ਜਸੁ ਆਦਿਕ ਨਹਿ ਧਾਰਤਿ।
ਕੇਵਲ ਚਹੈਂ ਰਿਦੈ ਕੱਲਯਾਨ। ਤਿਨ ਪੁਰਖਨਿ ਹੁਇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਯਾਨ॥ ੩੪॥

ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਵਣਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਕੜਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਯਤਨ ਬਿਨਾ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅੱਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਾਰੇ ਸਵਾਰ ਲਈਦੇ ਹਨ। ਲੱਕੜਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਕੜਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਮ ਕਾਸਟ ਮਹਿ ਪਾਵਕ ਰਹੈ। ਬਿਨਾ ਜਤਨ ਤੇ ਨਰ ਨਹਿ ਲਹੈ।
ਕਰਿ ਉਪਾਉ ਜੇ ਲੇਤ ਨਿਕਾਸ। ਕਾਰਜ ਕਰਹਿ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਸਿ॥ ੩੫॥
ਅਗਨ ਰੂਪ ਕਾਸਟ ਹੁਇ ਜਾਇ। ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਕਲ ਹੀ ਪਾਇ।
ਤਥਾ ਬਿਚਾਰਤ ਜੇ ਗੁਰਬਾਨੀ। ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋਹਿ ਤਬਿ ਹਾਨੀ॥ ੩੬॥
ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਕੌ ਖੋਜਿਨ ਲਾਗੇ। ਸਨੇ ਸਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਡ ਭਾਗੇ।
ਆਤਮ ਗਯਾਨ ਪਾਏ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋਇ। ਰਿਦੈ ਬਿਨਾਸੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦੋਇ॥ ੩੭॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੰਤ ਗੁਰਸਿੱਖ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਤਰੇ ਹਨ।

੬. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

(ਰਾਸਿ ੫, ਅੰਸੂ ੪੩)

ਇਕ ਵਾਰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਮੇਲਿ ਬਡੋ ਸਿਖ ਪੁਰ ਬੁਰਹਾਨ। ਭਾਈ ਭਗਤ ਦਾਸ ਭਗਵਾਨ।

ਅਪਰ ਬੋਦਲਾ ਮਲਕ ਕਟਾਰੂ। ਪਿਰਥੀ ਮਲ ਜਰਾਂਦ ਬੁਧਿ ਸਾਰੂ॥ ੩੦॥
ਡੱਲੂ ਭਗਤ ਛੁਰਾ ਹੈਰਾਣ। ਸਯਾਮੀ ਦਾਸ ਵਧਾਵਣਿ ਜਾਣਿ।
ਸੁੰਦਰ ਆਦਿਕ ਸਿੱਖ ਅਨੇਕ। ਮਿਲਹਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਹਿ ਬਿਬੇਕ॥ ੩੧॥
ਸਭਿ ਇਕੱਠੇ ਦਰਸਨ ਹਿਤ ਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਰਸਾਏ॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੫, ਅੰਸੂ ੪੩)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਮਸਤਕ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਭੇਟਾਵਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਰਪਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਬੇਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁਛਣਾ ਕੀਤਾ। ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਐਸੀ ਸ਼ੁੱਭ ਸਿੱਖਿਆ ਬਖ਼ਸ਼ੋ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੌਖਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਈਏ।

ਹਮ ਕੌ ਸੁਮੱਤ ਬਤਾਵਨਿ ਕਰੀਅਹਿ। ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੇ ਪਾਰ ਉਤਰੀਅਹਿ॥ ੩੩॥

ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣਿ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ : ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਇਕ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਕਰੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਇਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਕਰੋ, ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਣ ਕਰੋ।

ਤਬਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਉਚਾਰਾ। ਧਰਮਸਾਲਾ ਇਕ ਕਰਹੁ ਉਦਾਰਾ॥
ਬਡੀ ਪ੍ਰਭਾਤਿ ਮਿਲਹਿ ਸਭਿ ਆਇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋ ਸੁਨਹਿ ਸੁਨਾਇ॥ ੩੪॥
ਅਰਥ ਬਿਚਾਰਹੁ ਕਥਾ ਕਰੀਜੈ। ਬਹੁਰ ਕਮਾਵਹੁ ਮਨ ਧਰਿ ਲੀਜੈ॥

ਦਿਨ ਭਰ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਪੁਨਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੋ ਦਰੁ ਰਹਿਰਾਸਿ ਦਾ ਟਾਇਮ ਹੋ ਆਵੇ, ਸੋਦਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨੇ। ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੈ।

"ਧਰਮ ਕਿਰਤ ਕਰਿ ਕੂਰ ਨ ਕਹੀਅਹਿ। ਪੁਨ ਰਹਿਰਾਸ ਸਮੋ ਜਬ ਲਹੀਅਹਿ।
ਜਾਮ ਨਿਸਾ ਲਗਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਅਹਿ। ਅੰਤ ਸੋਹਿਲਾ ਪਢਿਬੋ ਲਹੀਅਹਿ॥ ੩੬॥

ਭਾਈ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਉਠ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਗਨ ਤੇ ਭੁਖਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਬਸਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਭੁਖੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨ ਦੇਣਾ। ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਲੀ, ਮੱਸਿਆ, ਸੰਗਰਾਂਦ, ਵੈਸਾਖੀ ਇਤਿਆਦਿ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ ਲੰਗਰ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।

ਜਾਮ ਨਿਸਾ ਤੇ ਕਰਹੁ ਇਸਨਾਨ। ਪਠਹੁ ਕੰਠ ਬਾਣੀ ਸੁਖ ਖਾਨਿ।
ਛੁਧਿਤ ਨਗਨ ਸਿਖ ਦੇਖੋ ਜੋਇ। ਭੋਜਨ ਬਸਤ੍ਰ ਦੇਹੋ ਸੁਖ ਹੋਇ॥ ੩੭॥

ਇਹ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਸਗੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਗਿਰ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਦਬੂ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਣੇ ਪੰਡਤ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੱਲੀ ਮਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਫੇਰ ਹਜ਼ਾਰ ਡੋਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੱਢਣਾ ਕਰ, ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਡਿਤ ਕਹਯੋ ਕਾਢਿ ਮੰਜਾਰੀ। ਬਹੁਰ ਹਜਾਰ ਡੋਲ ਕਢ ਬਾਰੀ।
ਹੁਇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੁਨਿਕੈ ਨਰ ਗਯੋ। ਕਢਨਿ ਬਿਲਾਈ ਭੂਲਤ ਭਯੋ॥ ੪੦॥

ਉਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਬਿੱਲੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣੀ ਭੁੱਲ ਗਈ, ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰ ਡੋਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਪਰ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜਲ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਲੱਖ ਡੋਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਕਰ ਫੇਰ ਜਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਲੱਖ ਡੋਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਫੇਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਪਰ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਨਾ ਗਈ।

ਸੁਨਿ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਪੁਨਹੁ ਬਖਾਨੀ। ਕਾਢਹੁ ਲੱਛ ਡੋਲ ਭਰ ਪਾਨੀ।
ਪੁਨ ਦੁਰਗੰਧ ਲਖੀ ਜਲ ਮਾਹੀ। ਨਹਿ ਪੁਨੀਤ ਕਹਿ ਪੰਡਤ ਪਾਹੀ॥ ੪੨॥

ਫੇਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਲੱਖ ਡੋਲ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਬਦਬੂ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਹੁਣ ਪੰਡਿਤ ਆਪ ਚਲ ਕੇ ਗਿਆ। ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਿੱਲੀ ਖੂਹ ਵਿਚ ਮਰੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਈ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਬਿੱਲੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਜਲ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਉਮੈ ਰੂਪ ਬਿੱਲੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਹੋਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸੰਸਾ ਹੈ।

ਜਬਿ ਲਗ ਇਸਹਿ ਬਿਸਾਰਹੁ ਨਾਹਿ।
ਤਬਿ ਲੱਗ ਸੰਸੈ ਮੁਕਤੀ ਮਾਹਿ।
ਯਾਂਤੇ ਹਉਮੈ ਤਜਿਬੇ ਹੇਤੁ।
ਕਰਹੁ ਜਤਨ ਨਿਤ ਹੋਇ ਸੁਚੇਤ॥ ੪੫॥

(ਰਾਸਿ ੫ ਅੰਸੂ ੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਢਾਲਣਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮਾਇਆ।

ਹਉਮੈ ਤਜਨ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਵਣ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਪੰਥ ਇਹ ਪਾਵਣ।

੭. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

(ਰਾਸਿ ੯ ਅੰਸੂ ੮)

ਇਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਚਲ ਕੇ ਆਈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਅਸੀਂ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਸਾ ਸਾਡਾ ਦੂਰ ਕਰੋ।

ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ। ਕਰਉ ਬਿਨਾਸਨ ਸੰਸੇ ਉਰਕੇ।
ਪਾਠ ਕਰੈ ਹਮ ਨਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ। ਅਰਥ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਰੀਤ ਨ ਜਾਨੀ॥ ੩੫॥
ਜੋ ਮਾਰਗ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਬਤਾਇਵ। ਸੋ ਹਮ ਤੇ ਨਹਿ ਜਾਇ ਕਮਾਇਵ॥
ਪਾਠ ਕਰਨ ਕੋ ਨੇਮ ਨਿਬਾਹੈਂ। ਪਢੈ ਸਦਾ ਬਾਣੀ ਅਵਗਾਹੈ॥ ੩੬॥
ਕਯਾ ਹੋਵੇ ਗਤਿ ਅੰਤ ਹਮਾਰੀ। ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਨਿਤ ਰਿਦੇ ਮਝਾਰੀ।

ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਖਾ ਹੋ ਕੇ ਹਟੀ ਸੀ, ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਹਾਂਡੀ ਫੁਟੀ ਹੋਈ ਦੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਘਿਉ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਮਕਦੀਆਂ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਠੀਕਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਕੇ ਬਚਨ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਤੁਸੀਂ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨਿਜ ਕਰ ਮਹਿ ਧਰ ਬਾਕ ਬਖਾਨਾ। ਬਾਨੀ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੁਮ ਠਾਨਾ॥ ੪੦॥

ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈਣਾ ਕਰੋ। ਜੋ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਮੋਖਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੇਮ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਣਨਾ ਕਰੋ।

"ਤਿਸ ਕੌ ਉਤਰ ਲੀਜਹਿ ਸਾਰੇ। ਜੋ ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਮਾਵਹਿ ਪਯਾਰੇ।
ਸੋ ਜਨ ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਸੁਖ ਪਾਵੈ। ਚਲਹਿ ਪੰਥ ਜੋ ਸਬਦ ਬਤਾਵੈ॥ ੪੧॥
ਪਾਠ ਸਧਾਰਨਿ ਜੋ ਨਿਤ ਕਰੇ। ਨੇਮ ਨਿਬਾਹਿਨਿ ਮੈ ਅਨੁਸਰੇ।
ਪਾਠ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਰੇ ਗਤਿ ਐਸੀ। ਸੁਨਹੁ ਸ੍ਰੋਨ ਹਮ ਭਾਖਹਿ ਜੈਸੀ॥ ੪੨॥

ਭਾਈ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕਰੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਥੱਲੇ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਘੱਟਾ ਧੋਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਘਿਰਤ ਦੀ ਥਿੰਦਾਈ ਚਮਕ ਪਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਕਨਾਈ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਮ ਠੀਕਰੀ ਬਹੁ ਵਰਖ ਬਿਤਾਈ। ਲਗੇ ਤੇਜ ਨਿਕਸੀ ਚਿਕਨਾਈ।
ਤਿਮ ਜੇ ਪਠਹਿ ਨੇਮ ਗੁਰਬਾਣੀ। ਅੰਤ ਦੇਤਿ ਕੱਲਯਾਨ ਮਹਾਨੀ॥ ੪੩॥
ਰਹੀ ਚਿਕਨਤਾ ਠੀਕਰਿ ਮਾਹਿ। ਤਿਉ ਬਾਨੀ ਗੁਨ ਰਹਿ ਮਨ ਮਾਹਿ।

ਅੱਗੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਟੂਕ ਮਾਤਰ ਪਾਠਕ ਜਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ–

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠਕ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਿਹੀ। ਅੰਤਕਾਲ ਪੀੜਾ ਪਰਹਰਿਹੀ।
ਗੁਰ-ਮੁਖ ਤੇ ਸਿਖਨ ਸੁਨ ਕਰਕੈ। ਦਈ ਪ੍ਰਦੱਛਨ ਚਹੂੰ ਦਿਸ ਫਿਰ ਕੈ॥ ੪੫॥
ਸਭਿ ਕਿ ਰਿਦੈ ਵਧੀ ਸੁ ਪ੍ਰਤੀਤ। ਬਾਨੀ ਪਢਿਬੇ ਕੀ ਬਢ ਪ੍ਰੀਤ।
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪੱਗ ਪੰਕਜੁ ਬੰਦੇ। ਜਾਨਿ ਆਪਨੇ ਭਾਗ ਬਿਲੰਦੇ॥ ੪੬॥
ਗੁਰਬਾਨੀ ਜਾਨੀ ਸੁਖ ਕਾਰਨ। ਗੁਰਬਾਨੀ ਬਹੁ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ।
ਗੁਰਬਾਨੀ ਪਢ ਕਰਿ ਗਤਿ ਲਹੈ। ਜਿਉ ਕਿਉ ਪਢਨ ਸਦਾ ਚਿਤ ਚਹੈ॥ ੪੭॥
ਅਰਥ ਸਮਝਿ ਕੈ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾ। ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੈ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁ ਘਨਾ।
ਪਠਨਿ ਨੇਮ ਗੁਰਬਾਨੀ ਕਰੈ। ਘਟਿਕਾ ਜਾਮ ਕਿ ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਰੈ॥ ੪੮॥

(ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੯, ਅੰਸੂ ੮)

੮. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਸਰੂਪ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਾਲ ਸਰੂਪ, ਮਨ ਮੋਹਨਾ ਰੂਪ ਅੱਠਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਰਗ ਦਾ ਰਾਜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕੀ ਕਹਾਂ ਕਹਾਨੀ। ਪੇਖਿ ਸੁਧਰਮਾ ਜਾਂਹਿ ਲਜਾਨੀ।
ਰਸ ਸਿੰਗਾਰ ਸਾਂਤੀ ਗੁਰੁ ਬੈਸੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕੀ ਮੂਰਤ ਜੈਸੇ॥ ੨੨੦॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਅੰਦਰ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਭੇਟਾਵਾਂ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਸਭ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ, ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਸਤ੍ਰ ਬਸਤ੍ਰ ਜੇਵਰ ਸਾਜੇ। ਇਕ ਦਿਸ ਗੁਰ ਕੇ ਸੁਭਟ ਬਿਰਾਜੇ।
ਅਰਪਤ ਸਿਖ ਉਪਾਇਨ ਗਾਢੇ। ਬ੍ਰਿੰਦ ਮਸੰਦ ਮੇਵਰੇ ਠਾਂਡੇ।
ਲਿਯਾਵਤਿ ਸਿਖਹਿ ਕਰਤਿ ਅਰਦਾਸੈ। ਲਗੇ ਅੰਬਾਰ ਵਸਤੁ ਵਿਤ ਖਾਸੈ।
ਰਾਗੀ ਬਹੁ ਗੰਧ੍ਰਬ ਸੇ ਗਾਵੈ। ਕੋਕਲ ਮੋਰਨ ਕੰਠ ਲਜਾਵੈ।
ਸੁਨਿ ਗੁਰ ਸਰਧਾ ਤਿਨ ਕੀ ਜਾਨੇ। ਸਤਿਨਾਮ ਉਪਦੇਸਨ ਠਾਨੇ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਰਬਾਬੀ ਸ੍ਰੀ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਕੇ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਭੀ ਕੀਰਤਨ ਸ੍ਰਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਠਿ ਹੈ ਨਿਤ ਜਾਮਨੀ ਡੇਢ' ਰਹੇ, ਕਰ ਹੈ ਪੁਨ ਸੋਚ ਸਨਾਨ ਭਲੇ॥
ਥਿਤ ਹ੍ਵੈ ਨਿਜ ਰੂਪ ਕੇ ਧਯਾਨ ਵਿਖੈ, ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਖੰਡ ਸਦਾ ਅਚਲੇ॥
ਆਸਹਿ ਵਾਰ ਦੀਵਾਨ ਲਗੈ, ਆਇ ਸਿਖ ਸੁਨਹਿ ਵਡਭਾਗ ਭਲੇ॥
ਜਬ ਭੋਗ ਪੜੈ ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਉਪਦੇਸ ਦਿਹੈ ਅਘ ਬ੍ਰਿੰਦ ਟਲੇ॥ ੧੭॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਆਪ ਜੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਦਿਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਬੇਅੰਤ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਿਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ

ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਐਸੇ ਸਨ ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਸੁਣਕੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦਿਪਤ ਤੇਜ ਗੁਰ ਬਾਲ ਰਵੀ ਸੇ। ਜਿਨ ਕੇ ਬਚਨ ਅਮੋਘ ਪਵੀ ਸੇ।
ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਸਲੋਨੀ ਸੂਰਤਿ। ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤਿ ਆਨੰਦ ਪੂਰਤਿ॥ ੩੨੨॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਹਠ ਕੀਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੇ ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਲਵੇ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਅਸਲ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ।

"ਸ੍ਰੀ ਸਬਦ ਦਰਸਾਇ॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਾਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :-

ਇਮ ਕਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਉਚਾਰਾ। ਨਵਿਸਿੰਦ ਸੁਣਿ ਲਿਖਿਬੇ ਤਯਾਰਾ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੇਰ ਬਨਾਯੋ। ਬੀਚ ਪਾਰਸੀ ਕੇ ਲਿਖਵਾਯੋ॥ ੩੬॥

(ਰਾਸਿ ੧੦ ਅੰਸੂ ੪੩)

ਕਿਆ ਖਾਧੈ ਕਿਆ ਪੈਧੈ ਹੋਇ॥ ਜਾ ਮਨਿ ਨਾਹੀ ਸਚਾ ਸੋਇ॥
ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜੁ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ ਮਾਸੁ॥
ਕਿਆ ਕਪੜੁ ਕਿਆ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕੀਜਹਿ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ॥
ਕਿਆ ਲਸਕਰ ਕਿਆ ਨੇਬ ਖਵਾਸੀ ਆਵੈ ਮਹਲੀ ਵਾਸੁ॥
ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਵਿਣੁ ਸਭੇ ਟੋਲ ਵਿਣਾਸੁ॥ ੨॥ (ਅੰਗ ੧੪੨)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ।

੯. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਧੰਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਬਚਨ ਕਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਇਹ ਮਾਨੁੱਖ ਜਨਮ ਰਤਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੋਲਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

ਭੋ ਸਿਖਹੁ ਨਰ ਤਨ ਇਹ ਰਤਨ। ਜਿਮ ਸਫਲਹਿ ਤਿਮ ਕੀਜਹਿ ਜਤਨ॥ ੨੬॥

ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਉਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਉ। ਕੋਈ ਵੀ ਸ੍ਵਾਸ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਖ਼ਾਲੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਹੱਥਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਕਰੋ।

ਮਨ ਮਹਿ ਸਿਮਰਨ ਕੀ ਲਿਵ ਰਾਖਹੁ। ਸ੍ਵਾਸ ਨਾ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ ਇਮ ਕਾਂਖਹੁ।
ਸੰਗਤ ਜਹਿ ਗੁਰ ਕੀ ਮਿਲ ਜਾਇ। ਸੇਵਾ ਕਰਹੁ ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਜਾਇ।
ਪੱਖਾ ਪਾਨੀ ਪੀਸਨਿ ਕੀਜਹਿ। ਜਥਾ ਸਕਤ ਧਨ ਆਦਿਕ ਦੀਜਹਿ।
ਅੰਨ ਬਸਤ੍ਰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੈਹੋ। ਚਰਨਨਿ ਚਾਂਪਿ ਸਫਲਤਾ ਪੈਹੋ॥ ੨੯॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਹਰਨਾਮ ਸੰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਤਾਰਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਪ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ :-

ਬਿਨਤੀ ਮੇਰੀ ਸੁਨਹੁ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ। ਦਾਸ ਜਾਨ ਕਰ ਕਰੋ ਨਿਹਾਲਾ।
ਕਈ ਬਰਖ ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਬਿਤਾਏ। ਸਾਸਤ੍ਰ ਬੇਦ ਪਠੇ ਮਨਲਾਏ।
ਪੁਨਹਿ ਮੰਤਰ ਜਪੁ ਸਾਧਨ ਕੀਨੇ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁ ਕਰ ਲੀਨੇ।
ਤਪੋ ਬਣੋਂ ਆਦਿਕ ਬਣ ਮਾਹਿ। ਕਈ ਬਰਸ ਤਪ ਤਾਪ ਕਰਾਹਿ।
ਤਉ ਸਖਯਾਤ ਕਾਰ ਨਹਿ ਭਯੋ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰ ਅਗਯਾਨਹਿ ਦਹਯੋ।
ਤੁਮ ਹੋ ਜਗਤ ਉਧਾਰਨ ਆਏ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਹੁ ਸੰਕ ਮਿਟਾਵੇ।
ਸੁਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨਾ। ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਸੁਭ ਸ਼ਬਦ ਬਖਾਨਾ॥

(ਗੁਰ ਪੁਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅੰਦਰ ਭੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ ੬੮੫ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾ)

ਸੁਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨਾ। ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਸੁਭ ਸ਼ਬਦ ਬਖਾਨਾ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ :-

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ॥
ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ॥

ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ॥ ੧॥
ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ॥ ੨॥

(ਅੰਗ ੬੮੪)

ਬਸ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਘਣਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ, ਲਗਿਆ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ।

"ਮਹਾ ਅਨੰਦ ਪਾਯੋ ਹਰਨਾਮ॥ ਮਨ ਕੀਨੋ ਆਤਮ ਬਿਸਰਾਮ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਪਗ ਪੰਕਜੁ ਲਪਟਾਯੋ॥ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਮਾ ਮੁਖ ਗਾਯੋ॥ ੨੪॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਤੀਜਾ)

੧੦. ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਸਿਖੋਂ ਕੀ

ਇਕ ਵਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਰ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਇਹ ਲੜਕੀ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕਰਾਇਆ ਪਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੀ ਬੜੇ ਇਲਾਜ ਕਰਾਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਇਹ ਲੜਕੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜੀ ਨਹੀਂ। ਹਜ਼ੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਵਾਰ ਲੜਕੀ ਸਮੇਤ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਗਈ। ਲੜਕੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਕੱਟੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ–

ਲੇਤ ਮੁਕਤ ਜਪੁ ਪਾਠਕ ਜੋਇ ਕੈ ਸਰੀਰ ਕੀ ਰੱਛਿਆ ਹੋਇ।
ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਫੁਰਮਾਵਨ ਕੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਕਿਸ ਹੁ ਕਰਿ ਲੀਨ।
ਜੇ ਅਚਲੇ ਅਮਰ ਹੋਇ ਜਾਇ ਭੁਖ ਤ੍ਰਿਖਾ ਭੀ ਦੁਖ ਬਿਨਸਾਇ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਜਿਮ ਦੋਨੋ ਕਰੇ ਤਥਾ ਸਕਤ ਜਪੁ ਜੀ ਜੁਗ ਧਰੇ।
ਤਨ ਕੀ ਰੱਛਾ ਮੁਕਤ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਦੋਨੋ ਕੋ ਕਰੇ ਸਕਾਰਥ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖੋ ! ਜੈਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਛਕ ਲਵੇਗਾ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰ ਫਲ ਛਕਣ ਨਾਲ ਰੋਗ ਮਿਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੋਖਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

☆☆☆

ਗਿਆਨ ਕਿਰਣਾਂ

ਅੱਗੇ ਵਿਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਆਨ ਕਿਰਣਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਪੁ, ਨੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਂ, ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਮ, ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਦੱਸ ਤਤ, ਦੱਸ ਪ੍ਰਾਣ, ਦੱਸ ਇੰਦ੍ਰੇ, ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਬਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਲੇਸ਼, ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਰਣਾ ਇਛਾਵਾਂ, ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਤੇ, ਇਤਿਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਗੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ—

ਇਮਾਮ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। "ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਾ, ਦੂਜੀ ਪਸੰਤੀ, ਤੀਜੀ ਮੱਧਮਾ, ਚੌਥੀ ਬੈਖਰੀ ਪਰ ਸੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਯਕ ਦਿਲ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੀਏ।

(ਗਯਾਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਟੀਕਾ ੩੭ਵੀਂ ਪੌੜੀ ਦਾ)

ਅਰਥ :- ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਣ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਦ 'ਪਰਾ' ਹੈ। ਉਹ ਪਦ ਕੰਠ ਵਿਚ ਸੂਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ 'ਪਸਯੰਤਿ' ਹੈ। ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਨ ਹੋਇ 'ਮਧਯਮਾ' ਅਰ ਅਰਥ ਸਾਥ ਵਯਾਖਯਾਨ ਕਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ 'ਬੈਖਰੀ' ਹੈ। (ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ੮. ਨਾਦ, ਸ਼ਬਦ- ਇਸੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬਾਣੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੂਲਾ ਧਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਉਠੇ ਸੋ ਪਰਾ, ਜੋ ਇਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਦ ਪਸੰਤੀ ਯਾ ਪਸਯੰਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਉਹ ਮੱਧਮ ਤੇ ਜਦ ਕੰਠ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੈਖਰੀ ਯਾ ਵੈਸੂਰੀ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ੪੬੫)

"ਪਰਾ ਨਾਭੌ ਤੁ ਪਸ਼ਯੰਤੀ ਹ੍ਰਿਦਿ ਦੇਸੇ ਪਰ ਕਲਪਤਹ।
ਮੱਧਮਾ ਕੰਠ ਦੇਸੇ ਚ ਵੇਸੂਰੀ ਰਸਨਾਗ੍ਰਤਾ॥

੧. ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਉਠਣ ਵਾਲੀ ਦਾ ਨਾਉ 'ਪਰਾ' ਤੇ ੨. ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਈ ਦਾ ਨਾਉ 'ਪਸਯੰਤੀ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ੩. ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਕੰਠ 'ਚ ਆਈ ਦਾ ਨਾਉ 'ਮੱਧਮਾ' ੪. ਤੇ ਕੰਠ ਤੋਂ ਉਠ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਦਾ ਨਾਮ 'ਵੈਖਰੀ' ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਪ—

੧. ਵਾਚਕ :- ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੋਤਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਸਕੇ।

੨. ਉਪਾਂਸ :- ਜੋ ਹੋਠਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ।

੩. ਮਾਨਸ :- ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ੩੭੮)

ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ—

ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

"ਸ੍ਰਵਣ, ਸਿਮਰਨ, ਕੀਰਤਨ, ਪਾਦਸੇਵ, ਅਰਚਾਨ॥
ਦਾਸਾ, ਸਖਪਨ, ਬੰਦਨਾ, ਸਰਬ ਨਿਵੇਦਨ ਜਾਨ॥

੧. ਸਰਵਣ=ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਯਸ ਸੁਣਨਾ।

"ਕੋਟਿ ਕਰਨ ਦੀਜਹਿ ਪ੍ਰਭ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹਰਿ ਗੁਣ ਸੁਣੀਅਹਿ ਅਬਿਨਾਸੀ ਰਾਮ॥
ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਵੈ ਕਟੀਐ ਕਾਲ ਕੀ ਫਾਸੀ ਰਾਮ॥

(ਅੰਗ ੭੮੧)

੨. ਸਿਮਰਨ=ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਚਿਤ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਨ :-

"ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਬਹੂ ਨ ਮਨਹੁ ਬਿਸਾਰੇ॥
ਈਹਾ ਊਹਾ ਸਰਬ ਸੁਖਦਾਤਾ ਸਗਲ ਘਟਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰੇ॥

(ਅੰਗ ੨੧੦)

੩. ਕੀਰਤਨ=ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਥਨ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਉਣਾ :-

"ਲਾਖ ਜਿਹਵਾ ਦੇਹੁ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਖੁ ਹਰਿ ਆਰਾਧੇ ਮੇਰਾ ਰਾਮ॥

(ਅੰਗ ੭੮੦)

੪. ਪਾਦ ਸੇਵ=ਚਰਨ ਸੇਵਾ :-

"ਹਰਿ ਚਰਣ ਕਵਲ ਮਕਰੰਦ ਲੋਭਿਤ ਮਨੋ ਅਨਦਿਨੋੁ ਮੋਹਿ ਆਹੀ ਪਿਆਸਾ॥

(ਅੰਗ ੧੩)

੫. ਅਰਚਨਾ= ਚੰਦਨ ਫੁੱਲ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਪੂਜਨ :-

"ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ ਜੇ ਮਨੁ ਉਰਸਾ ਹੋਇ॥
ਕਰਣੀ ਕੁੰਗੂ ਜੇ ਰਲੈ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ॥

(ਅੰਗ ੪੮੯)

੬. ਦਾਸਾ=ਸੇਵਕ ਭਾਵ, ਦਾਸਾ ਭਾਵ :-

"ਬੈ ਖਰੀਦੁ ਹਉ ਦਾਸਰੋ ਤੇਰਾ॥
ਤੂੰ ਭਾਰੋ ਠਾਕੁਰੁ ਗੁਣੀ ਗਹੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੭੩੯)

੭. ਸਖਪਨ=ਇਸਟ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰ ਭਾਵ :-

"ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਖਾ ਤੂੰਹੀ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਹੀਤੁ॥

(ਅੰਗ ੧੮੧)

੮. ਬੰਦਨਾ=ਨਮਸਕਾਰ :-

"ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਤੂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰੈ॥
ਨਮਸਕਾਰ ਡੰਡਉਤਿ ਬੰਦਨਾ ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਜਾਉ ਬਾਰੈ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੮੨੦)

੯. ਸਰਬ ਨਿਵੇਦਨ=ਆਪਣਾ ਆਪ ਅਰਪਨ :-

"ਤੁਧੁ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ ਹਮਾਰੀ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੩੮੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ ਟਕਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਗ ੨੪੪) ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ-ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ-

੧. ਸਰਵਣ ਭਗਤੀ :-ਕਾਕ ਭੁਸੁੰਡ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੨. ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ :-ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

੩. ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ :-ਨਾਰਦ ਜੀ ਤੂੰਬਰ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੪. ਪਾਦ ਸੇਵਨ :-ਜਿਵੇਂ ਲਛਮੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਪਾਸਿ ਬੈਠੀ ਬੀਬੀ ਕਵਲਾ ਦਾਸਿ॥

(ਅੰਗ ੪੭੮)

੫. ਅਰਚਨਾ :-ਪੂਜਾ, ਕੁਬਿਜਾ ਤੇ ਸੁਦਾਮੇ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

੬. ਦਾਸਾ ਭਗਤੀ :-ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੇ ਦਾਸਾ ਭਾਵ ਧਾਰਿਆ।

੭. ਸਖਪਨ :- ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਧਾਰਿਆ।

੮. ਬੰਦਨਾ :-ਪ੍ਰਿਥੂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਚਾਚਾ ਅਕਰੂਰ ਨੇ ਕੀਤੀ।

੯. ਸਰਬ ਨਿਵੇਦਨ :-ਜਿਵੇਂ ਬਲਰਾਜੇ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਪਿਆ ਸੀ।

ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ—

੧. ਅਰਥਾ ਅਰਥੀ :-ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤ ਧ੍ਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਭਾਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

"ਧ੍ਰੂ ਹਸਦਾ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰਿ ਪਿਆਰੁ ਪਿਉ ਕੁਛੜਿ ਲੀਤਾ।
ਬਾਹਹੁ ਪਕੜਿ ਉਠਾਲਿਆ ਮਨ ਵਿਚਿ ਰੋਸੁ ਮਤ੍ਰੇਈ ਕੀਤਾ।

(ਵਾਰ ੧੦, ਪਉੜੀ ੧੧)

੨. ਆਰਤ ਭਗਤ :-ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜੀ ਨੇ ਦੁੱਖ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ।

"ਘਰਿ ਹਰਣਾਖਸ ਦੈਤ ਦੇ ਕਲਰਿ ਕਵਲੁ ਭਗਤੁ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ।
ਪੜ੍ਹਨ ਪਠਾਇਆ ਚਾਟਸਾਲ ਪਾਂਧੇ ਚਿਤਿ ਹੋਆ ਅਹਿਲਾਦੁ।

(ਵਾਰ ੧੦, ਪਉੜੀ ੨)

੩. ਅਨੰਨਿ ਭਗਤ :-ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਅਨੰਨਿ ਭਗਤ ਸਨ।

'ਪਿੰਡੁ ਪਰੈ ਤਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੋਰਉ॥

੪. ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ :-ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ।

"ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਰਪਾ ਭਈ ਭਗਤੁ ਗਿਆਨੀ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੨੫੧)

"ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾ—

ਸਿਮਰਨੀ, ਜਪਮਾਲਾ, ਤਸਬੀ, ਮਾਲਾ।

(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੱਸੀ ਹੈ:

੧. ਕਰਮਾਲਾ=ਉਂਗਲੀਆਂ ਉਪਰ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ।

੨. ਵਰਣਮਾਲਾ=ਅ ਤੋਂ ਕ ਤੱਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ, ਜਿਵੇਂ-ੳ ਤੋਂ ੜ ਤੀਕ ਗਿਣਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅੱਖਰ ਥਾਪੀਏ।

੩. ਅਕਮਾਲਾ=ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਜੋ ਰੁਦ੍ਰਾਕ, ਕਮਲ ਦੇ ਬੀਜ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਸੰਖ ਦੇ ਟੁਕੜੇ, ਚੰਦਨ, ਤੁਲਸੀ, ਮੋਤੀ, ਬਿਲੌਰ, ਮੂੰਗਾ, ਸਵਰਨ (ਸੋਨੇ) ਆਦਿ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਯੋਗਨੀ ਤੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ ਪੱਚੀ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਮੁਕਤ ਦਾਇਕ, ਸਤਾਈ ਦੀ ਪੁਸ਼੍ਕਾਰਕ, ਤੀਹ ਦੀ ਧਨ ਦਾਇਕ, ਪਚਾਸ ਦੀ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਸਰਬ ਸਿੱਧੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ।

(ਅ) ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਕ ਰਾਸਿ ਦੇ ਨੌਂ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਨਾਏ ੧੦੮ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ (ਤਸਬੀ) ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ੯੯ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਨਾਉਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਜਪਣ ਲਈ ੧੦੦ ਮਣਕੇ ਦੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੇਰੁ ਸਮੇਤ ੧੦੧ ਮਣਕੇ ਭੀ ਤਸਬੀ ਦੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ "ਰੋਜਰੀ" ਡੇਢ ਸੌ ਕਾਠ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦਸ ਛੋਟੇ ਮਣਕਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਣਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੩੫ ਛੋਟੇ ਤੇ ੧੫ ਵੱਡੇ ਮਣਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਛੋਟੇ ਮਣਕਿਆਂ ਤੇ (AVE MARIA) (ਧਨਯ ਮੇਰੀ) ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਮਣਕਿਆਂ ਉਤੇ (Pater Noster) (ਸਾਡਾ ਪਿਤਾ) ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਚਵੰਜਾ ਮਣਕੇ ਦੀ ਮਾਲਾ ਭੀ ਈਸਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਚੈਪਲੇਟ (Chaplet) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਮਣਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਉਹੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਡੇਢ ਸੌ ਮਣਕੇ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪੁਰ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ

(Roman Cathalic) ਮੱਤ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਪਮਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ।

(ਹ) ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ੧੧੧ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ=ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਲਾ ਨਿਰਣਯ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਆਉ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਮਾਲਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।

(੨) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੪ ॥

ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਕਰਣੀ ਸਾਰੁ ਜਪਮਾਲੀ॥ ਹਿਰਦੈ ਫੇਰਿ ਚਲੈ ਤੁਧੁ ਨਾਲੀ॥ ੧॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਬਨਵਾਲੀ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਲਹੁ ਸਤਸੰਗਤਿ ਤੂਟਿ ਗਈ ਮਾਇਆ ਜਮ ਜਾਲੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਾ ਘਾਲ ਜਿਨਿ ਘਾਲੀ॥ਤਿਸੁ ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲੀ॥੨॥

(ਅੰਗ ੧੧੩੪)

ਇਕ ਤਸਬੀ ਇਕ ਮਾਲਾ ਧਰਹੀ॥ ਏਕ ਕੁਰਾਣ ਪੁਰਾਨ ਉਚਰਹੀ॥
ਕਰਤ ਬਿਰੁੱਧ ਗਏ ਮਰ ਮੂੜਾ॥ ਪ੍ਰਭ ਕੌ ਰੰਗੁ ਨ ਲਾਗਾ ਗੂੜਾ॥ ੨੦॥

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਗ ੧੫੭)

"ਹਿਰਦੈ ਜਪਨੀ ਜਪਉ ਗੁਣਤਾਸਾ॥
ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਅਪਰੰਪਰ ਸੁਆਮੀ
ਜਨ ਪਗਿ ਲਗਿ ਧਿਆਵਉ ਹੋਇ ਦਾਸਨਿ ਦਾਸਾ॥

(ਅੰਗ ੮੪੧)

ਕਬੀਰ ਜਪਨੀ ਕਾਠ ਕੀ ਕਿਆ ਦਿਖਲਾਵਹਿ ਲੋਇ॥
ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਨ ਚੇਤਹੀ ਇਹ ਜਪਨੀ ਕਿਆ ਹੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੩੬੮)

ਨਾਮ ਜਪਨ ਕੋ ਜਿਹਵਾ ਦੀਨੀ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕੋ ਅੱਖੀਂ।
ਇਕ ਇਕ ਸਵਾਸ ਅਮੋਲਕ ਜਾਂਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੇ ਲੱਖੀਂ।
ਚਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ੍ਵਾਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਮਦਨ ਮੂਲ ਨ ਥੀਵੇ।
ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਕੋ ਇਤਨਾ ਘਾਟਾ ਸੋ ਬੰਦਾ ਕਿਉ ਜੀਵੇ।

....

ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਢੱਗੇ ਚਾਰੇ ਵੱਡੇ ਹੋਇ ਹੱਲ ਵਾਹਿਆ।
ਬੁਢੇ ਹੋਇ ਮਾਲਾ ਫੜ ਲਈ ਰੱਬ ਦਾ ਲਾਂਭਾ ਲਾਹਿਆ।

ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਪ—

੧. ਸਾਂਤਕੀ ਤਪ, ੨. ਰਾਜਸੀ ਤਪ ੩. ਤਾਮਸੀ ਤਪ।

੧. ਸਾਂਤਕੀ ਤਪ=ਸਤਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਾਂਤਕੀ ਤਪ ਹੈ।

੨. ਰਾਜਸੀ ਤਪ=ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨਾ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਤਪ ਹੈ।

੩. ਤਾਮਸੀ ਤਪ=ਧੂਣੀਆਂ ਤਪਾਉਣੀਆਂ, ਜਲ ਧਾਰੇ ਕਰਨੇ ਇਹ ਤਾਮਸੀ ਤਪ ਹੈ।

ਇਸ਼ਨਾਨ—

ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ, ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ ਸਿਮਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ ਮਨ ਤਨ ਭਏ ਅਰੋਗਾ॥

(ਅੰਗ ੬੧੧)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੈ ਨਾਵਣਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੁ ਗੁਰਮੰਤੁ ਜਪਾਇਆ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੨੯, ਪਉੜੀ ੪)

ਸੀਤਲ ਜਲ ਕੋ ਅੰਗੀਕਾਰੈ॥ ਜੇ ਨਹਿ ਸਕਤਿ ਤਪਤ ਕਰਿ ਬਾਰੈ॥
ਬਿਨ ਇਸਨਾਨ ਨਾ ਦਿਵਸ ਬਿਤਾਵੈ॥ਬਿਨ ਇਸਨਾਨ ਨਾ ਭੋਜਨ ਖਾਵੈ॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਰੁਤਿ ੩ ਅੰਸੂ ੪੩)

ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸੋਢੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ :-

"ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ ਨਾਵੈ॥
ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥
ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਜੋ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸੋ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ॥

ਜਿਸ ਨੋ ਦਇਆਲੁ ਹੋਵੈ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਵੈ॥
ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੩੦੫)

ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਮਾ—

ਨੰਦ ਲਾਲ ਤੁਮ ਬਚਨ ਸੁਨ ਸਿਖ ਕਰਮ ਹੈ ਇਹੁ॥
ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਨਾਨ ਬਿਨ ਕਰਹਿ ਨਾ ਆਨ ਸਿਉ ਨੇਹੁ॥੨॥

ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ—

ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਸਨਾਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੋ ਹੱਥ, ਦੋ ਪੈਰ, ਇਕ ਮੂੰਹ ਇਹ ਪੰਜ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਧੋਣਾ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ ਹੈ।

ਪਾਰਾਸਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨ—

੧. ਆਗਨੇਯ=ਭਸਮ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ, ੨. ਬਾਰੁਨ=ਜਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ, ੩. ਬ੍ਰਹਮ=ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ੪. ਵਾਯਵਯ=ਪੌਣ ਨਾਲ ਸੁੱਧੀ, ੫. ਦਿਵਯ=ਮੀਂਹ ਪੈਂਦੇ ਜਾਂ ਧੁੱਪ (ਫੁਹਾਰ) ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

੧. ਅਗਨੇਯ=ਭਸਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਧੂੜੀ ਇਸ਼ਨਾਨ,

ਤਪੜੁ ਝਾੜਿ ਵਿਛਾਇ ਧੂੜੀ ਨਾਇਆ। (ਭਾ. ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੨੦/੧੦)

ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆ ਧੂੜੀ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੩੫)

੨. ਵਾਰੁਣੇ=ਜਲ ਤੋਂ ਭਾਵ

ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ ਸਿਮਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ (ਅੰਗ ੬੧੧)

੩. ਬ੍ਰਹਮ=ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ "ਸੁਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ॥ ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥਿ ਮਲਿ ਨਾਉ॥ (ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ)

੪. ਵਾਯਵਯ=ਪੌਣ ਤੋਂ ਭਾਵ "ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਸਿਮਰਹੁ ਗੋਬਿੰਦ॥ (ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ)

(ਅਥਵਾ) "ਦਮਿ ਦਮਿ ਸਦਾ ਸਮੑਾਲਦਾ ਦੰਮੁ ਨ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ॥ (ਅੰਗ ੫੫੬)

੫. ਦਿਵਯ=ਮੀਂਹ ਪੈਂਦੇ ਤੋਂ ਭਾਵ "ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਬਦਲ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਜਲ ਦੀ ਬਰਖਾ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ।

ਇਹ ਪਾਰਾਸਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਏ ਹਨ।

ਦਸ ਤੱਤ—

(ੳ) ਪੰਜ ਸਥੂਲ ਤੱਤ=੧. ਪਉਣ, ੨. ਪਾਣੀ, ੩. ਅਗਨੀ, ੪. ਧਰਤੀ, ੫. ਅਕਾਸ਼।

(ਅ) ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਤੱਤ=੧. ਸ਼ਬਦ, ੨. ਸਪੱਰਸ਼, ੩. ਰੂਪ, ੪. ਰਸ, ੫. ਗੰਧ।

ਪਾਂਚ ਤੱਤਵ ਤਾਂਤੇ ਭਏ ਪ੍ਰਥਮੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ।
ਸਬਦ ਸਪਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ, ਗੰਧ ਕਹਿਤ ਕਵਿ ਭੂਪ।

(ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਦਸ ਪ੍ਰਾਣ—

(ੳ) ਪੰਜ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਾਣ=੧. ਪ੍ਰਾਣ, ੨. ਅਪਾਣ, ੩. ਸਮਾਨ, ੪. ਉਦਿਆਨ, ੫. ਬਿਆਨ।

(ਅ) ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਾਣ=੧. ਨਾਗ, ੨. ਕੂਰਮ, ੩. ਕ੍ਰਿਕਲ, ੪. ਦੇਵਦੱਤ, ੫. ਧਨੰਜੈ।

ਪੌਣ ਦਸ ਸੁਨੌ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ ਅਪਾਨ ਦੋਊ
ਜਾਨਿਯੇ ਸਮਾਨ ਉਦਿਆਨ ਹੈ ਬਿਆਨ ਸੋ।
ਨਾਗ ਔਰ ਕੂਰਮ ਕ੍ਰਿਕਲ ਦੇਵਦੱਤ ਲਖੋ
ਦਸਵੀਂ ਧਨੰਜੈ ਨਾਮ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ਸੋ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੇ—

(ੳ) ਪੰਜ ਗਯਾਨ ਇੰਦ੍ਰੇ=੧. ਕੰਨ, ੨. ਤੁਚਾ, ੩. ਨੇਤਰ, ੪. ਰਸਨਾ, ੫. ਨਾਸਿਕਾ।

(ਅ) ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੇ=੧. ਮੁਖ, ੨. ਹੱਥ, ੩. ਪੈਰ, ੪. ਗੁਦਾ, ੫. ਲਿੰਗ।

ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ਵਾਸਿ॥ ਤਾ ਕੈ ਆਤਮੈ ਹੋਇ ਪਰਗਾਸੁ॥

(ਅੰਗ ੨੩੬)

ਪੰਜ ਕਲੇਸ਼—

੧. ਅਵਿਦਿਆ, ੨. ਅਸੰਮਤਾ, ੩. ਰਾਗ, ੪. ਦ੍ਵੈਸ਼, ੫. ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼।

੧. ਅਵਿਦਿਆ=ਅਸਲੀਅਤ ਨਾ ਸਮਝਣੀ, ਉਲਟੀ ਸਮਝ।

੨. ਅਸੰਮਤਾ=ਸਰੀਰ, ਧਨ, ਸਬੰਧੀ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਹੰਗਤਾ ਧਾਰਨੀ।

੩. ਰਾਗ=ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਧਾਰਨਾ।

੪. ਦ੍ਵੈਸ਼=ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਈਰਖਾ ਆਦਿ।

੫. ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼=ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਭੀ ਹਠ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਡਰਨਾ।

ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਮ—

ਭੇਦ ਭਰਮ, ਕਰਤੱਤ੍ਵ ਭਰਮ, ਪੁਨ ਸੰਗਿ ਭ੍ਰਮ, ਬਿਕਾਰ।

ਬ੍ਰਹਮ ਇਤਰ ਜੱਗ ਸੱਤ ਹੈ ਪੰਚੋ ਭਰਮ ਸੰਸਾਰ।

੧. ਭੇਦ ਭਰਮ=ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਕਲਪਣੇ।

੨. ਕਰਤੱਤ੍ਵ ਭਰਮ=ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ।

੩. ਸੰਗਿ ਭਰਮ=ਮੈਂ ਦੇਹ ਰੂਪ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੰਮਦਾ ਮਰਦਾ ਹਾਂ।

੪. ਬਿਕਾਰ ਭਰਮ=ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬਿਕਾਰ ਹੈ।

੫. ਸੱਤਯਤ੍ਵ ਭਰਮ=ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਮੰਨਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤਯ ਮੰਨਣਾ।

ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ—

ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਲੋਹਤਸਫਟਕ ਘਟਾਕਾਸ ਗੁਣ ਮਾਰ।
ਕਨਕ ਕੁੰਡਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਪਾਂਚੋ ਭਰਮ ਨਿਵਾਰ।

੧. ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕਰਕੇ ਭੇਦ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ-ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕਰਕੇ ਭੇਦ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਅਕਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਅਕਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਾ

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਜੋ ਭਰਮ ਰੂਪ ਸੀ। ਸੋ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੀ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਵਾਧ ਕਰਕੇ, ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦਾ ਭੇਦ ਨਿਸਚੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜੀਵ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਰੂਪ ਜੀਵ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ॥
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ॥

(ਅੰਗ ੬੮੪)

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ :-ਜਿਵੇਂ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਘਟ ਉਪਾਧੀ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਘੜਾ ਭੰਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਰੂਪ ਘੜੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਰੂਪ ਘੜੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਉ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬੁ ਬਿੰਬ ਕਉ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਦਕ ਕੁੰਭੁ ਬਿਗਰਾਨਾ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਐਸਾ ਗੁਣ ਭ੍ਰਮੁ ਭਾਗਾ ਤਉ ਮਨੁ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਾਂ॥

(ਅੰਗ ੪੭੫)

੨. ਕਰਤੱਤ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ—ਲੋਹਤ ਜਾਣੀ ਕਿ ਜਪਾ ਪੁਸਪ ਅਤੇ ਸਫਟਕ ਮਨੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤੱਤ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਉਪਰ ਧਰੀ ਸਫਟਕ ਮਨੀ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਸਬੰਧ ਕਰਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਭਰਮ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਫਟਕ ਮਨੀ ਦੇ ਪਾਸੋਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਨੀ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਸਫਟਕ ਮਨੀ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਮਨੀ ਵਿਚ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦਾ ਧਰਮ ਜੋ ਕਰਤਾ ਭੋਗਤਾਪਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਆਤਮਾ ਵਿਖੇ ਤਦਾਤਮ ਸਬੰਧ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸੁਖੋਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਭਾਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਭੋਗਤਾਪਨਾ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਟਕ ਮਨੀ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤਾ ਭੋਗਤਾਪਨੇ ਦੇ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਝੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਭਾਗ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਚਲਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਕੁਦਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਮੁੜ੍ਹਕਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਫੈਲਣਾ
ਹੱਡ	ਲਹੂ	ਬੀਰਜ	ਮਾਸ	ਭੁੱਖ	ਪਿਤ	ਦੌੜਨਾ	ਚਮੜੀ	ਸਿਰ	ਲਾਲਾਂ
	ਲੱਕ		ਪੇਟ		ਨਾੜੀਆਂ		ਕੰਨ		ਰੋਮ
	ਆਲਸ		ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ		ਹਿਰਦਾ		ਪਿਆਸ		ਨੀਂਦ

1. ਹੁਣ ਧਰਤੀ ਤੱਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੱਡ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਭਾਵ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸਾਰੇ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲਹੂ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਆਲਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲੱਕ
ਹੱਡ	ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ	ਬੀਰਜ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਭੁੱਖ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਦੌੜਨਾ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਸਿਰ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)

2. ਹੁਣ ਜਲ ਤੱਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਬੀਰਜ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਭਾਵ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਮਾਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲਹੂ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਆਲਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲੱਕ
ਹੱਡ	(ਜਲ ਤੋਂ)	ਬੀਰਜ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਭੁੱਖ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਦੌੜਨਾ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਸਿਰ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)
					ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਜਲ ਤੋਂ)		ਚਲਣ		ਪੇਟ

3. ਹੁਣ ਅਗਨੀ ਤੱਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਭੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਭਾਵ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਮਾਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲਹੂ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਆਲਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲੱਕ
ਹੱਡ	(ਜਲ ਤੋਂ)	ਬੀਰਜ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਭੁੱਖ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਦੌੜਨਾ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਸਿਰ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)
	ਨਾੜੀਆਂ		ਪਿਤ		ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ		ਚਲਣਾ		ਪੇਟ
	(ਪੌਣ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)
							ਕੁੱਦਣਾ (ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		ਹਿਰਦਾ (ਅਗਨੀ ਤੋਂ)

4. ਹੁਣ ਪੌਣ ਤੱਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਦੌੜਨਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਭਾਵ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਮਾਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲਹੂ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਆਲਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲੱਕ
ਹੱਡ	(ਜਲ ਤੋਂ)	ਬੀਰਜ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਭੁੱਖ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਦੌੜਨਾ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਸਿਰ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)
	ਨਾੜੀਆਂ		ਪਿਤ		ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ		ਚਲਣਾ		ਪੇਟ
	(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)
	ਚਮੜੀ		ਮੁੜ੍ਹਕਾ		ਪਿਆਸ		ਕੁਦਣਾ		ਹਿਰਦਾ
	(ਪੌਣ ਤੋਂ)		(ਪੌਣ ਤੋਂ)		(ਪੌਣ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)
									ਕੰਠ (ਪੌਣ ਤੋਂ)

5. ਹੁਣ ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਭਾਵ

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਧਰਤੀ ਤੱਤ		ਜਲ ਤੱਤ		ਅਗਨੀ ਤੱਤ		ਪੌਣ ਤੱਤ		ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ	
ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਮਾਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲਹੂ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਆਲਸ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਸੁੰਗੜਨਾ	ਮੁੱਖ ਭਾਗ	ਲੱਕ
ਹੱਡ	(ਜਲ ਤੋਂ)	ਬੀਰਜ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਭੁੱਖ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਦੌੜਨਾ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)	ਸਿਰ	(ਧਰਤੀ ਤੋਂ)
	ਨਾੜੀਆਂ		ਪਿਤ		ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ		ਚਲਣਾ		ਪੇਟ (ਜਲ ਤੋਂ)
	(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		(ਜਲ ਤੋਂ)		ਹਿਰਦਾ
	ਚਮੜੀ (ਪੌਣ ਤੋਂ)		ਮੁੜ੍ਹਕਾ (ਪੌਣ ਤੋਂ)		ਪਿਆਸ (ਪੌਣ ਤੋਂ)		ਕੁਦਣਾ (ਅਗਨੀ ਤੋਂ)		(ਅਗਨੀ ਤੋਂ)
	ਰੋਮ (ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ)		ਲਾਲਾਂ (ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ)		ਨੀਂਦ (ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ)		ਫੈਲਣਾ (ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ)		ਕੰਠ (ਪੌਣ ਤੋਂ)

੩. ਸੰਗ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ—ਘਟਾ ਕਾਸ਼ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਗ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਪਕਾਸ਼ੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਘਟ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲਾ ਕਾਸ਼ ਘਟਾ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ। ਸੋ ਅਕਾਸ਼ ਘੜੇ ਦੇ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦਾ ਧਰਮ ਉਤਪਤੀ, ਨਾਸ ਗਮਨਾ, ਅਗਮਨ ਆਦਿਕ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਕਾਸ਼ ਅਸੰਗ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਬੰਧ ਘੜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹ ਆਦਿਕ ਸੰਘਾਤ ਰੂਪ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲਾ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇਹ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੀ ਦੇਹ ਆਦਿਕ ਦੇ ਜੋ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਆਦਿਕ ਧਰਮ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਰੂਪ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਭਾਵ ਅਸੰਗ ਹੈ।

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ॥ (ਅੰਗ ੬੮੪)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸੰਗ ਜਾਣਕੇ ਘਟਾ ਕਾਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੪. ਵਿਕਾਰ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ—(ਗੁਨ-ਮਾਰ) (ਗੁਨ ਰੱਸੀ, ਮਾਰ-ਸੱਪ) ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਸੱਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰ ਭ੍ਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਸਰਪ ਮੰਨ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸੱਪ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਅਸਲ ਜਾਣ ਲਈਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨ ਦੇ ਆਸ੍ਰਿਤ ਜੋ ਮੂਲ ਅਵਿਦਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਪਰਾਲਬਧ ਰੂਪ ਨਮਿੱਤ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨ ਦਾ ਵਿਵਰਤ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭ੍ਰਮੁ ਭਉ ਖੋਇਆ॥ ਅਨਦ ਰੂਪੁ ਸਭੁ ਨੈਨ ਅਲੋਇਆ॥

(ਅੰਗ ੩੮੭)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਜਾਣ ਕੇ ਰੱਸੀ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੫. ਸਤਯਤ੍ਵ (ਸੱਤ-ਭਰਮ)-

ਬ੍ਰਹਮ ਇਤ੍ਰ ਜਗ ਸੱਤ ਹੈ ਪਾਂਚਹੁ ਭਰਮ ਸੰਸਾਰ।

ਇਸ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਨਕ ਕੁੰਡਲ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਨਕ ਤੇ ਕੁੰਡਲ ਕਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਭਾਵ ਕਰਕੇ, ਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਕਨਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁੰਡਲ ਸਰੂਪ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਵਰਨ ਨਾਲੋਂ ਕੁੰਡਲ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਭਾਵ ਕਰਕੇ ਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਭੇਦ ਕਲਪਿਤ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ-

ਇਹੁ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ॥ ਤੈ ਸਾਚਾ ਮਾਨਿਆ ਕਿਹ ਬਿਚਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੬)

ਰੇ ਨਰ ਇਹ ਸਾਚੀ ਜੀਅ ਧਾਰਿ॥
ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ॥

(ਅੰਗ ੬੩੩)

ਸੋ ਕਲਪਿਤ ਦੀ ਸਤਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਦੀ ਸਤਾ ਕਰਕੇ ਤਿਸਦੀ ਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਨਕ-ਕੁੰਡਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਗਤ ਦੇ ਸਤ ਪੁਣੇ ਦੇ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਇਉਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਸਲੋਕ॥ ਭੈ ਭੰਜਨ ਅਘ ਦੂਖ ਨਾਸ ਮਨਹਿ ਅਰਾਧਿ ਹਰੇ॥
ਸੰਤਸੰਗ ਜਿਹ ਰਿਦ ਬਸਿਓ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨ ਭ੍ਰਮੇ॥

(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ: ੫, ਅੰਗ ੨੫੮)

ਮਨ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ?—

ਇਸੁ ਤਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇਖੈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

ਮਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (ਸੰਕਲਪ) ਵਿਕਲਪ, ਸਮਝ, ਸਿਆਣਪ, ਇੱਛਾ, ਵਿਚਾਰ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਣ ਆਦਿਕ ਸਾਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਚੇਤਨ ਸੱਤਯਾ ਦਾ ਰੂਪ ਜੇਹਾ ਹੈ।

ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਬਿਰਤੀਆਂ—

੧. ਪ੍ਰਮਾਣ, ੨. ਵਿਪਰਜੇ, ੩. ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ੪. ਵਿਕਲਪ, ੫. ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ।

੧. ਪ੍ਰਮਾਣ=ਦਿੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਦਾ ਪਰਚੇ ਰਹਿਣਾ।

੨. ਵਿਪਰਜੇ=ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਕਰ ਜਾਣਨਾ।

੩. ਨਿੰਦ੍ਰਾ=ਜਾਗ੍ਰਤ ਸੁਪਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧ ਨੇ ਅਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ।

੪. ਵਿਕਲਪ=ਬਿਰਤੀ ਇਕਾਗਰ ਤਾਂ ਹੋ ਨਾ ਸਕਣੀ, ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਹੁਤੀ ਕਰਨੀ।

੫. ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ=ਨਿਤ ਨੇਮ, ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।

ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?—

ਸਾਂਖ, ਵੇਦਾਂਤ, ਨਯਾਯ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਮਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ?

ਸਾਂਖ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਚ ਮਨ ਅੰਦਰਲਾ ਇੰਦਰਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ-ਇੰਦਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਮਨ ਨੂੰ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਇੰਦਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਮਨ ਦੇ ਧਰਮ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਨਯਾਯ ਵਿਚ ਮਨ ਇਕ ਦ੍ਰਵਯ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਮਨ ਦਾ ਰੂਪ ਅਣੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਮਾ ਮਨ ਸਿਉ ਕਾਜੁ ਹੈ ਮਨ ਸਾਧੇ ਸਿਧਿ ਹੋਇ॥

(ਅੰਗ ੩੪੨)

ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਵਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ਵਡਭਾਗੀ ਹਰਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਦੀਆ ਮਨੁ ਠਾਢੇ॥

(ਅੰਗ ੧੭੧)

ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵੱਡਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਮੰਤ੍ਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਕਬਿੱਤ

ਕੌਤਕ ਨਮਿੱਤ ਕਹੂੰ ਜਨ ਜਿੰਨ ਮੋਲ ਲੀਨੋ।
ਗੁਣਾ ਗੁਣ ਚੀਨੌ ਖੇਦ ਮੋਦ ਜੀਨੌ ਹੈ।
ਕਹੈ ਕਾਮ ਔਖੇ ਝਟ ਕਰ ਹਟ ਦੇਤ ਧੋਖੋ,

ਭਯੋ ਧੋਖੈ ਭਾਰੀ ਮਨ ਸੁਤਾ ਮੰਤ੍ਰ ਲੀਨੋ ਹੈ।
ਅਗਰ ਗਾਡੀ ਦਾਰ ਗੁਰ ਯਾ ਚੜ੍ਹੋਤਰ ਤੂੰ,
ਕਹਯੋ ਧਨੀ ਮਾਨਯੋ, ਯਾਂ ਤੇ ਭੂਤੁ ਬਲ ਖੀਨੋ ਹੈ।
ਕੈ ਸਰੂਪ ਲਾਵੈ ਕੈ ਸੁਰੂਪ ਗੀਤ ਗਾਵੈ,
ਐਸੇ ਸੰਤ ਜਨੋ ਨਿਜ ਮਨ ਭੂਤੁ ਬਸਿ ਕੀਨੋ ਹੈ।

ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ—

ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ੧. ਜੀਅ ਹੱਤਿਆ, ੨. ਚੋਰੀ, ੩. ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਮਨ, ੪. ਝੂਠ, ੫. ਫਿੱਕਾ ਬੋਲ, ੬. ਚੁਗ਼ਲੀ, ੭. ਵਾਇਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ੀ, ੮. ਬੁਰਾ ਚਿਤਵਨਾ, ੯. ਬੇਰਹਿਮੀ, ੧੦. ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ।

ਮਨੂੰ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਪ—

੧. ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ, ੨. ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ, ੩. ਚੋਰੀ ਕਰਨੀ, ੪. ਗੁਰੂ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਭੋਗਣੀ, ੫. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ।

ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਪ—

੧. ਅਭਿਮਾਨ, ੨. ਵਿਭਚਾਰ, ੩. ਈਰਖਾ, ੪. ਕਰੋਧ, ੫. ਲੋਭ, ੬. ਜੀਭ ਰੱਸ, ੭. ਆਲਸ।

ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਪ—

੧. ਰੋਮਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਭਾਵ ਰੋਮ ਕੱਟਣੇ, ੨. ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਮਨ, ੩. ਜਗਤ ਜੂਠ ਸੇਵਨ ਭਾਵ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ੪. ਕੁੱਠਾ ਖਾਣਾ (ਮਾਸ ਖਾਣਾ), ੫. ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ।

ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤੀਆਂ—

੧. ਪਤੀ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਸਮਝਣਾ,

ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਪੁਰਖੁ ਨ ਜਾਣਈ, ਸਾਚੇ ਗੁਰ ਕੈ ਹੇਤ ਪਿਆਰ॥

(ਅੰਗ ੫੪)

੨. ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ, ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ, ਬਰਾਬਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਾ, ਇਕ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ।

੩. ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਸ਼ਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ,

ਸਗਲ ਸੰਤੋਖੀ ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੀ॥
ਸਭ ਪ੍ਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ॥ ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਜੇਸਟ॥

(ਅੰਗ ੩੭੧)

੪. ਮਨ ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੀਰ ਕਰਕੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

੫. ਮਨ ਡੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭੈ ਕਰਕੇ ਕੁਰਹਿਤ ਤੋਂ ਬੱਚੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ।

ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਨ—

੧. ਗੁੰਗ ਮੋਨ, ੨. ਜੜ੍ਹ ਮੋਨ, ੩. ਕਾਸਟ ਮੋਨ, ੪. ਗਿਆਨ ਮੋਨ।

੧. ਗੁੰਗ ਮੋਨ=ਜੋ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਗੁੰਗਾ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਹ ਗੁੰਗ ਮੋਨ ਹੈ।

੨. ਜੜ੍ਹ ਮੋਨ=ਮੂਰਖਤਾ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਆਵਣੀ, ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਮੋਨ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ।

੩. ਕਾਸਟ ਮੋਨ=ਕਈ ਮੋਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਠ ਕਰਕੇ ਮੋਨ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਿਲੇ ਆਦਿ ਕਟਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਾਸਟ ਮੋਨ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ :

ਚੁਪੈ ਚੁਪਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ॥

(ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ)

ਅੰਦਰ ਫੁਰਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੪. ਗਿਆਨ ਮੋਨ=ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਮਨ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,

ਮਨ ਤੇ ਬਿਸਰਿਓ ਸਗਲੋ ਧੰਧਾ ਗੁਰ ਕੀ ਚਰਣੀ ਲਾਏ॥

(ਅੰਗ ੬੭੧)

ਹੰਗਤਾ ਮਮਤਾ ਪੰਜੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ਯਹ ਮੈ ਮਮ ਯਹ ਨਾਹਿ ਆ ਸਭ ਬਿਕਲਪ ਭਏ ਛੀਨ॥
ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਪੂਰਨ ਸਕਲ ਜਾਨ ਮੋਨਤਾ ਲੀਨ॥

ਇਹ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਲਾ

ਗਿਆਨ ਮੋਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ।

ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਰ—

੧. ਧਨ ਦੇ ਚੋਰ, ੨. ਮਨ ਦੇ ਚੋਰ, ੩. ਸਿਮਰਨ ਵਲੋਂ ਆਲਸੀ ਚੋਰ, ੪. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚੋਰ।

੧. ਧਨ ਦੇ ਚੋਰ=ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਏ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਨ ਗਹਿਣੇ ਜ਼ੇਵਰ ਆਦਿ ਚੋਰੀ ਕਰਨੇ।

੨. ਮਨ ਦੇ ਚੋਰ=ਬਜਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

੩. ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ ਵਲੋਂ ਚੋਰ=ਜੋ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦੇ ਉਹ ਵੀ ਚੋਰ ਹਨ :

ਨਾਮ ਦੁਰਾਇ ਚਲੈ ਸੋ ਚੋਰ॥ (ਅੰਗ ੧੧੯੭)

੪. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚੋਰ=ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚੋਰ ਹਨ।

ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਰਮੇ—

੧. ਸੂਰਮੇ=ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੨. ਰਥੀ ਸੂਰਮੇ=ਜੋ ੧੦੦ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਫਤੇਹ ਪਾ ਲਵੇ।

੩. ਮਹਾ ਰਥੀ ਸੂਰਮੇ=ਜੋ ੧੦੦੦ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ।

੪. ਅਤਿਰਥੀ ਸੂਰਮੇ=ਅਨਗਿਣਤ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। "ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੇ ਏਕ ਲੜਾਊਂ॥ ਤਬੈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਕਹਾਊਂ॥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੜੇ ਸਨ।

ਅੰਤਰੀਵ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਰਮੇ—

੧. ਸ੍ਰਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ, ੨. ਮੰਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਥੀ ਸੂਰਮੇ, ੩. ਨਿਧਿਆਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸੂਰਮੇ, ੪. ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਖਿਆਤਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤਿਰਥੀ ਸੂਰਮੇ ਹਨ।

ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ—

"ਸ੍ਰਵਨ, ਸਿਮਰਨ, ਕੀਰਤਨ, ਚਿਤਵਨ, ਬਾਤ ਇਕੰਤ॥

ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਪਰਜਤਨ ਤਨ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਟ ਕਹੰਤ॥

੧. ਸ੍ਰਵਨ=ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ।

੨. ਸਿਮਰਨ=ਵਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।

੩. ਕੀਰਤਨ=ਪਰਾਏ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜੱਸ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸੁਣਨਾ।

੪. ਚਿਤਵਨ=ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਬਿਭਚਾਰ ਦੀ ਚਿਤਵਨੀ ਲਗੀ ਰਹਿਣੀ।

੫. ਬਾਤ ਇਕੰਤ=ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ।

੬. ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ=ਪੱਕਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਕੁਰਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ।

੭. ਪਰ ਯਤਨ=ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ।

੮. ਪ੍ਰਾਪਤ=ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤ ਕਰਨੀ।

ਖਟ ਸੰਪਤੀ—

ਸਮ ਦਮ ਸਰਧਾ ਤੀਸਰੀ ਸਮਾਧਾਨ ਉਪਰਾਮ॥
ਛਟੀ ਤਿਤਿਸਾ ਜਾਨੀਵੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਿਹ ਨਾਮ॥

੧. ਸਮ=ਮਨ ਰੋਕਣਾ, ੨. ਦਮ=ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨੀਆਂ, ੩. ਸ਼ਰਧਾ=ਇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਉਪਰ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣੀ, ੪. ਸਮਾਧਾਨ=ਆਲਸ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ੫. ਉਪਰਾਮ=ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ, ੬. ਤਿਤਿਸਿਯ=ਭੁੱਖ, ਤ੍ਰੇਹ, ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਮ ਕਰ ਸਹਿਣਾ।

ਚਾਰ ਸਾਧਨ—

੧. ਵੈਰਾਗ, ੨. ਬਿਬੇਕ, ੩. ਖਟ ਸੰਪਤੀ, ੪. ਮੋਖ ਇੱਛਾ।

ਨੌਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਰਾਗ—

੧. ਕਾਰਣ ਵੈਰਾਗ, ੨. ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ, ੩. ਏਕ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵੈਰਾਗ, ੪. ਯਤਮਾਨ ਵੈਰਾਗ, ੫. ਵਿਤ੍ਰੇਗ ਵੈਰਾਗ, ੬. ਵਸੀਕਾਰ ਵੈਰਾਗ, ੭. ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ, ੮. ਤਰਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ, ੯. ਤਰਤੀਬਰ ਤਰਤਮ ਵੈਰਾਗ।

੧. ਕਾਰਣ ਵੈਰਾਗ=ਇਹ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ ਘੋੜ ਪਾਲਕ ਨਾਲ ਬਦਚਲਨ ਦੇਖ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਕੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਛੱਡ

ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਨ ਸੀ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਨ ਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਵੈਰਾਗ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਵੈਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੨. ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ=ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਹੈ, "ਨਾਰ ਮਰੈ ਘਰ ਸੰਪਦ ਨਾਸੀ॥ ਮੂੰਡ ਮੂੰਡਾਏ ਭਇਆ ਸੰਨਆਸੀ॥ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮਰ ਗਈ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਆ ਗਈ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਥੁੜ ਆ ਗਈ, ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁੰਨ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਤਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਗ ਮਗਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ, ਚੇਲੇ ਚੇਲੀਆਂ ਬਣਾ ਲਏ, ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ ਹੈ : "ਆਇਆ ਬੁਲ੍ਹਾ ਪਉਣ ਦਾ ਉਡਿਆ ਕੱਖ ਅਕਾਸ॥ ਢਹਿੰਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਢਹਿ ਪਿਆ ਕੱਖ ਕੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਸ॥ ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੱਖ ਉੱਡ ਕੇ ਅਕਾਸ਼ੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਪਉਣ ਦੀ ਗੰਢ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਖ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਕੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਘਰ ਦੇ ਸੁਖ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪ ਪਉਣ ਦਾ ਬੁਲ੍ਹਾ ਆਇਆ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛਡ ਕੇ ਤਿਆਗੀ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਫਿਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਦਹ ਦਿਸਾ ਜਲ ਪਰਬਤ ਬਨਰਾਇ॥
ਜਿਥੈ ਡਿਠਾ ਮਿਰਤਕੋ ਇਲ ਬਹਿਠੀ ਆਇ॥

(ਅੰਗ ੩੨੨)

੩. ਏਕ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵੈਰਾਗ=ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੇ ਕਰਕੇ ਡੋਲਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਕੱਲੇ ਸਰੀਰ ਕਰਕੇ ਕੁਕਰਮ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਇਕ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

ਮੋਨੀ ਹੋਇ ਬੈਠਾ ਇਕਾਂਤੀ ਹਿਰਦੈ ਕਲਪਨ ਗਾਠਾ॥'

(ਅੰਗ ੧੦੦੩)

੪. ਯਤਮਾਨ ਵੈਰਾਗ=ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਸੱਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਝੂਠੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਮ ਯਤਮਾਨ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਚੇਤਿ ਰੇ ਅੰਧਾ॥ ਸਤਿ ਰਾਮੁ ਝੂਠਾ ਸਭੁ ਧੰਧਾ॥

(ਅੰਗ ੩੨੯)

੫. ਵਿਤ੍ਰੇਕ ਵੈਰਾਗ=ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਐਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿੰਨੇ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਤਿਆਗੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ।

ਓਥੈ ਖੋਟੇ ਸਟੀਅਹਿ ਖਰੇ ਕੀਚਹਿ ਸਾਬਾਸਿ॥

(ਅੰਗ ੧੪੬)

ਇਹ ਵਿਤ੍ਰੇਕ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

੬. ਵਸੀਕਾਰ ਵੈਰਾਗ=ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮੇਟ ਦੇਣੀਆਂ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪਣਾ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਸਬਦਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇ॥

(ਅੰਗ ੮੭)

ਇਹ ਵਸੀਕਰ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

੭. ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ=ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰਹਿਣੀ, ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਣੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

੮. ਤਰ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ=ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤਾਂ ਕੀ ਹਨ, ਸੂਰਗ ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰਹਿਣੀ। ਭਾਈ ਤਿਲਕੂ ਨੂੰ ਮੇਹੇਸਾ ਜੋਗੀ ਗੜ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਿਤਨੇ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਤਿਲਕੂ ਨੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਗਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਤੇ ਮੈ ਰਹਿਓ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਰਸਾਦਿ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਕੀ ਮਉਜ ਮਹਿ ਰਹਉ ਅੰਤਿ ਅਰੁ ਆਦਿ॥

(ਅੰਗ ੧੩੭੦)

੯. ਤਰਤੀਬਰ, ਤਰ ਤਮ ਵੈਰਾਗ=ਇਸ ਲੋਕ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਗ ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਕਾਕ ਵਿਸ਼ਟਾ (ਵਿੱਠ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਤਰ ਤੀਬਰ ਤਰ ਤਮ ਵੈਰਾਗ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਲੈ ਹੋਤ ਦੇਹ ਧਰ ਭੋਗ॥
ਕਾਕ ਵਿਸਟਾ ਸਮ ਜੇ ਗਿਨੈ ਬੀਤ ਰਾਗ ਤੇ ਲੋਗ॥

(ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਲੋਕ ਲੌ ਭੋਗ ਜੋ ਚਹੈ ਸਭਨ ਕੋ ਤਿਆਗ॥
ਬੇਦ ਅਰਥ ਗਿਆਤਾ ਮਨੀ ਕਹਿਤ ਤਾਹਿ ਵੈਰਾਗ॥

(ਵੀਚਾਰ ਸਾਗਰ)

ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ—

੧. ਇਕ ਹੰਸ ਸੰਨਿਆਸ=ਹੰਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੱਤ ਜੜ੍ਹ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਸੱਤ ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੰਸ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ- ਇੱਕ ਕਟੀਚਕ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਹੂਦਕ।

(ੳ) ਕਟੀਚਕ ਸੰਨਿਆਸ=ਕਿਤੇ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਸਹਿਤ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ।

(ਅ) ਬਹੂਦਕ ਸੰਨਿਆਸ=ਜਿਥੇ (ਉਦਕ) ਪਾਣੀ (ਬਹ) ਵਗਦਾ ਰਹੇ ਭਾਵ ਨਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਣਾ।

੨. ਪਰਮਹੰਸ ਸੰਨਿਆਸ=ਤੱਤ ਮਿਥਿਆ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਚ ਅਰਥ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਥਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਈਸ਼ ਦੇ ਭੇਦ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਤਿਆਗ ਤੇ ਤੱਤ ਪਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਰਨੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਮਹੰਸ ਹੈ, ਇਹ ਭੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਬਿਬਦਿੱਖਾ ਸੰਨਿਆਸ=ਜੋ ਪਾਉਣੇ ਜੋਗ ਸੱਚ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ 'ਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਮ ਬਿਬਦਿੱਖਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿੱਦਤ ਸੰਨਿਆਸ=ਜੋ ਪਾਉਣੇ ਜੋਗ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿੱਦਿਤ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ—

ਵਿੱਦਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ-ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਦੂਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ। ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :-

੧. ਮਗ਼ਜ਼ ਖਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਗ਼ਜ਼ ਖਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

੨. ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪੇਟ ਤੋਰਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

੩. ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਬਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਅਨਪੜ੍ਹ

ਪਸ਼ੂ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਲੋਭ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਬਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤਾ ਸੁੱਕੀ ਹੱਡੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਚੱਬਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਹੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ

ਪੜਿਆ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੧੪੦)

ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ :-

ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ॥

(ਅੰਗ ੩੫੬)

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਕਲਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਣੀ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਪ—

੧. ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮਣੀ ਕੱਢ ਕੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਫੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਰੇਤ ਵਿਚ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੇਤ ਮਣੀ ਉਪਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਪ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਫਣ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

੨. ਦੂਜੇ ਸੱਪ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ 'ਤੇ ਜੋ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੇਟ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵਿਦਿਆ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਅਸਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ।

੩. ਤੀਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਪ ਜੋ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਣੀ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਉਪਰ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਮਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਮਦਾ (ਸ੍ਰਵਦਾ) ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੱਟ ਕੇ ਸੱਪ ਆਪਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ :-

ਸੋਮਵਾਰਿ ਸਸਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਝਰੈ॥ ਚਾਖਤ ਬੇਗਿ ਸਗਲ ਬਿਖ ਹਰੈ॥

(ਅੰਗ ੩੪੪)

ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਮਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਦਾ ਪੂਰਨ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਦੇ ਚੋਂ ਕਾਮ ਆਦਿਕ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮੇਟ ਕੇ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨੇਤ੍ਰ ਹੈ :-

ਦੁਇ ਦੁਇ ਲੋਚਨ ਸਰਬਾਨਾ, ਵਿਦਵਾਨਾ ਤ੍ਰਈ ਲੋਚਨਾ,
ਪੰਡਤਾਨਾ ਸਪਤਾਨਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਨੰਤ ਲੋਚਨਾ।

ਪੰਜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ—

'ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਪੰਜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ :-

ਮਹਿ ਕਠੋਰ ਅਰੁ ਦਰਵਤ ਜਲ ਤੇਜ ਉਸਨਤਾ ਮਾਨ।
ਚਲਤ ਵਾਯੂ ਖਾਲੀ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਅਕਾਸ ਵਖਾਨ।

(ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਕਠੋਰ ਜਲ ਦੀ ਦ੍ਰਵਿਤਾ ਤੇਜ਼ ਅਗਨੀ ਮੰਨਣਾ ਕਰੋ, ਹਵਾ ਦਾ ਚਲਣਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਅਕਾਸ਼ ਕਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੰਜ ਤੱਤ ਹਨ–

ਏਕ ਤਤਵ ਕੇ ਪਾਂਚ ਕਰ ਪਾਂਚਨ ਕੇ ਪਚੀਸ।

ਪਾਚ ਅੰਸ ਨਯਾਰੇ ਰਹੇ, ਮਿਸਰਤ ਕੀਨੇ ਬੀਸ।

(ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇੱਕ-ਇੱਕ ਤੱਤ ਦੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਹਿੱਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖ ਕੇ ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਭਾਗ ਜੋ ੨੦ (ਵੀਹ) ਬਣਦੇ ਹਨ, ਰਲਾ-ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਜੋ ਪੰਜ ਭਾਗ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਰਲਾ-ਮਿਲਾ ਕੇ ੨੦ ਤੱਤ ਵੱਖਰੇ ਕੁੱਲ ਪੰਝੀ ਹੋ ਗਏ।

ਛਪਯ ਛੰਦ

ਅਸਥ ਮਾਸ ਤਵਕ ਰੋਮ ਨਾੜਿਕਾ ਪਰਗਟ ਪੰਚ ਭੁਵ।
ਰੇਤ ਪਿਤ ਅਰ ਸਵੇਤ ਲਾਰ ਪੁਨ, ਰੁਧਿਰ ਨੀਰ ਧਰੁਵ।
ਭੂਖ ਪਯਾਸ ਮੁੱਖ ਪਰਭਾ ਨੀਂਦ ਆਲਿਸਯ ਸੁ ਤੇਜ ਗਨਿ।
ਧਾਵਨ ਕੂਦਨ ਚਲਨ, ਸਕੁਚ ਪਸਰਨ ਸੁ ਪਵਨ ਭਨ।
ਸਿਰ ਕੰਠ ਉਦਰ ਅਰ ਹਿਰਦਯ ਕਟਿ, ਯਹ ਅਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੰਚ ਲਹਿ।
ਇਨ ਪੰਚ ਭੂਤ ਪੰਚੀ ਕਰਨ, ਕਰ ਪਚੀਸ, ਸੁਖਦੇਵ ਕਹਿ॥

(ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ੨੫ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਸਾਸਿ ਨ ਮਾਸ ਸਨਿ ਅੰਧ ਧੁੰਧ ਕਛੁ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈ।
ਰਕਤਿ ਬਿੰਦ ਕੀ ਦੇਹ ਰਚਿ ਪੰਚਿ ਤਤ ਕੀ ਜੜਿਤ ਜੜਾਈ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੋ ਚਉਥੀ ਧਰਤੀ ਸੰਗਿ ਮਿਲਾਈ।
ਪੰਚਮਿ ਵਿਚਿ ਆਕਾਸੁ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਛਟਮੁ ਅਦਿਸਟੁ ਸਮਾਈ।
ਪੰਚ ਤਤ ਪੰਚੀਸਿ ਗੁਨਿ ਸਤ੍ਰੁ ਮਿਤ੍ਰੁ ਮਿਲਿ ਦੇਹਿ ਬਣਾਈ।
ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਚਲਿਤੁ ਕਰਿ ਆਵਾ ਗਉਣੁ ਚਰਿਤ ਦਿਖਾਈ।
ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਉਪਾਈ॥੨॥ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੨)

ਪੰਚੀਕ੍ਰਿਤ (ਰਲਾਉਣ-ਮਿਲਾਉਣ) ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਭਾਗ।

੧. ਧਰਤੀ-ਹੱਡ (ਮੁੱਖ ਭਾਗ), ਮਾਸ, ਨਾੜੀਆਂ, ਚਮੜੀ, ਰੋਮ।

੨. ਜਲ-ਬੀਰਜ (ਮੁੱਖ ਭਾਗ) ਪਿਤ, ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਲਾਲਾਂ, ਲਹੂ।

੩. ਅਗਨਿ-ਭੁੱਖ (ਮੁੱਖ ਭਾਗ) ਪਿਆਸ, ਮੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨੀਂਦ, ਆਲਸ।

੪. ਪੌਣ-ਦੌੜਨਾ (ਮੁੱਖ ਭਾਗ) ਕੁੱਦਣਾ, ਚਲਣਾ, ਸੁੰਗੜਨਾ, ਫੈਲਣਾ।

੫. ਅਕਾਸ਼-ਸਿਰ (ਮੁੱਖ ਭਾਗ) ਕੰਠ, ਪੇਟ, ਹਿਰਦਾ, ਲੱਕ।

☆☆☆

ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਂ (੯) ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ

ਆਸ਼ਕ (ਪ੍ਰੇਮੀ) ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :-

੧. ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ 'ਚ ਠੰਢੇ ਹਉਕੇ ਲੈਣੇ।

੨. ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ।

੩. ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਜਲ ਵਹਿਣਾ।

੪. ਨੀਂਦ ਦਾ ਘੱਟ ਆਉਣਾ।

੫. ਘੱਟ ਬੋਲਣਾ।

੬. ਘੱਟ ਖਾਣਾ।

੭. ਉਡੀਕ ਲੱਗੀ ਰਹਿਣੀ।

੮. ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਣੀ।

੯. ਗੋਡਿਆਂ 'ਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠਣਾ।

ਆਸ਼ਕਾ ਰਾ ਨਵ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਐ ਪਿਸ਼ਰ,
ਆਹ ਸਰਦੋ, ਰੰਗ ਜਰਦੋ, ਚਸ਼ਮਤਰ।
ਕਮ ਗੁਫਤਨੋ, ਕਮ ਖੁਰਦਨੋ, ਖੁਆਵਸ ਹਰਾਮ,
ਇੰਤਜ਼ਾਰੀ, ਬੇਕਰਾਰੀ, ਦਸਤਸਰ।

ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :-

ਹਉ ਰਹਿ ਨ ਸਕਾ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਮੈ ਨੀਰੁ ਵਹੇ ਵਹਿ ਚਲੈ ਜੀਉ ॥

(ਅੰਗ ੯੪)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੀ ਆਪਣੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਕੁਮਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਬੂਟਾ ਭੀ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਲ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-

ਸਾਖੇ ਉਮੀਦੇ ਆਸ਼ਿਕ ਹਰਗਿਜ਼ ਸਮਰ ਨ ਗੀਰਦ।

ਅਜ਼ ਆਬੇ ਅਸ਼ਕਿ ਮੇਜ਼ਗਾ ਤਾ ਸਬਜ਼ ਤਰ ਨ ਬਾਸ਼ਦ।

(ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ)

ਸਿੱਖੀ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ—

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਃ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ :

ਧੰਦੈ ਕੀ, ਇਕ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ। ਹਿਰਸੀ ਤ੍ਰੈ, ਸਿਦਕੀ ਅਵਰੇਖੀ।
ਪੰਚਮ ਅਹੈ ਭਾਵ ਕੀ ਭਲੇ।.....

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ ੩, ਅੰਸੂ ੩੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

੧. ਧੰਧੇ ਦੀ : ਨਿਗੁਰੀ, ਮਤਲਬ ਦੀ, ਸੁਆਰਥ ਦੀ।

੨. ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਦੀ : ਭੇਡ ਚਾਲ ਦੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਰਿਚੈ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਉਵੇਂ ਕਰੀ ਜਾਣਾ।

੩. ਹਿਰਸੀ : ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਖਚਿਤ, ਆਪਣੇ ਆਪੁ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ।

੪. ਸਿਦਕੀ : ਗੁਰੂ ਤੇ ਅਨਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੀ, ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਿਦਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਜਾਣ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ।

੫. ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਸੁਰਤ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ।

ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ-ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਸਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ। ਐਸੀ ਉੱਚਤਮ ਸਿੱਖੀ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਦੇਵ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ।

ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਦਾਤੇ—

੧. ''ਸਤੀਆ ਮਨ ਸੰਤੋਖ ਉਪਜੈ''

ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਦੇ ਹਨ।

੨. ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਤੇ ਹਨ ''ਦੇਣੈ ਕੈ ਵੀਚਾਰ'' ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇੰਨਾ ਹੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀਚੰਦ ਰਾਜਾ ੧੮ ਭਾਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ।

੩. ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਤੇ ਹਨ "ਦੇ ਦੇ ਮੰਗਹਿ ਸਹਿਸਾ ਗੂਣਾ" ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣ ਫਲ ਵੱਧ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। "ਸੇਵਾ ਥੋਰੀ ਮਾਗਨ ਬਹੁਤਾ"॥

੪. ਚੌਥੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਤੇ ਹਨ "ਸੋਭ ਕਰੇ ਸੰਸਾਰ"। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੋਭਾ ਕਰਾਉਣੀ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਲਿਖਕੇ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ (ਦਾਨੀ) ਦਾਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਊ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਚੋ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਕਹੀਏ ਪੱਠੇ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਫੰਡਰ ਗਊ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੱਲ ਵੜੇਵੇਂ ਪਾਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ? ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੀਜ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਬੀਜ ਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਨਹੀਂ ਉਹ ਥੋੜੇ ਦਾਣੇ ਬੀਜ ਕੇ ਬੋਹਲ ਦੀ ਆਸਾ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਦਾਨੀ ਦਾਤੇ ਨਾ ਹੋਇ ਇਹ ਤਾਂ ਅਸਲ ਮੰਗਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਚਨ ਹਨ : "ਜਾਚਕ ਅਨੇਕ ਸੁ ਏਕ ਦਵੱਈਆ" ਭਿਖਾਰੀ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਗਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਮੰਗਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—

੧. ਦੀਵੇ ਜੈਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੨. ਤਾਰੇ ਜੈਸਾ ਅਤੇ ਦੂਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਜੈਸਾ, ੩. ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਜੈਸਾ, ੪. ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ, ੫. ਕਰੋੜਾਂ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਛੇ ਜੋਤੀ ਮੰਨੇ ਹਨ—

੧. ਚੰਦ, ੨. ਸੂਰਜ, ੩. ਤਾਰੇ, ੪. ਬਿਜਲੀ, ੫. ਅਗਨੀ, ੬. ਜੁਗਨੂੰ (ਟਟਿਆਣਾ) ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਖਟ ਜੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਚਨ ਹਨ :

"ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਜਾ ਕੈ ਪਰਗਾਸ॥"

(ਅੰਗ ੧੧੬੨)

(ਅਥਵਾ)

"ਕੋਟਿ ਚੰਦ੍ਰਮੇ ਕਰਹਿ ਚਰਾਕ॥"

(ਅੰਗ ੧੧੬੩)

ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਤ—

੧. ਸੰਗਤ :-ਇਕੱਠ, ਸਭਾ ਮਜਲਿਸ, ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਾਭ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹੈ ਸੰਗਤ।

੨. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ :-ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

੩. ਕੁਸੰਗਤਿ :-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸੰਗੀਆਂ ਮਨਮੁਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁਰਖ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਲਵੇ, ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਦੀ ਲਾਜ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਨਖਿੱਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕੁਸੰਗਤਿ ਹੈ।

੪. ਸਤਸੰਗਤਿ :-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆਂ (ਗਤ) ਸੱਤ ਸਰੂਪ ਦੀ (ਸੰ) ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਗਤਿ) ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਸੰਗਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥

(ਅੰਗ ੭੨)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਸੰਗਤਿ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ (ਅਥਵਾ) ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਜੋ ਝੂਠ ਤੇ ਮਾਇਆ ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਤਿ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਵੇ।

"ਜਹ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਹਿ ਸਤਸੰਗਤਿ ਬਣਾਈ॥"

(ਅੰਗ ੧੬੦)

"ਸਤਿਸੰਗਤ ਊਤਮ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇਰੀ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇ॥"

(ਅੰਗ ੭੩੧)

***ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਮੇਲਹੁ ਸਤਸੰਗਤਿ
ਹਮ ਧੋਵਹ ਪਗ ਜਨ ਕੇ॥***

(ਅੰਗ ੭੩੧)

"ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਸਤਸੰਗਤਿ, ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇਆ"

(ਅੰਗ ੧੦)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

੧. ਸੰਗਤਿ—

ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਮੁਖ ਊਜਲ ਭਏ॥ ਸਗਲ ਥਾਨ ਨਿੰਦਕ ਕੇ ਗਏ॥ ੩॥

(ਅੰਗ ੮੬੯)

ਅਰਥ-ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਢੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

"ਨਿੰਦਕ ਕੀ ਗਤਿ ਕਤਹੂੰ ਨਾਹੀ ਖਸਮੈ ਏਵੈ ਭਾਣਾ॥"

(ਅੰਗ ੩੮੧)

ਭੇਟਤ ਸੰਗਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਚਿਤਿ ਆਇਆ॥
ਸੰਗਤਿ ਕਰਤ ਸੰਤੋਖੁ ਮਨਿ ਪਾਇਆ॥

(ਅੰਗ ੮੮੯)

ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਸ਼ਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਓਇ ਜਾਗਤ ਰਹਹਿ ਨ ਸੂਤੇ ਦੀਸਹਿ॥
ਸੰਗਤਿ ਕੁਲ ਤਾਰੇ ਸਾਚੁ ਪਰੀਸਹਿ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨੫)

ਸੰਗਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਅਵਿਦਿਆ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਦੇ ਸੁੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਐਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਤਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਮ ਪਰੋਸ ਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

੨. ਗੁਰਿਸੰਗਤਿ—

ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ ਨੀਕੀ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਰਾਮੁ ਰਵੀਜੈ॥
ਅੰਤਰਿ ਰਤਨ ਜਵੇਹਰ ਮਾਣਕ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਲੀਜੈ॥ ੭॥

(ਅੰਗ ੧੩੨੪)

ਸਾਧ ਸਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਪਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਰਤਨ, ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਜਵੇਹਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਰੂਪ ਮੋਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲੈ ਹੀਰੇ ਰਤਨ ਲਭੰਨ੍ਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਲਾਲੁ ਅਮਲੋਕਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਿ ਲਹੰਨ੍ਹਿ॥ ੩੦॥

(ਅੰਗ ੧੪੧੬)

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਹੀਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਰਤਨ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਮੋਲਕ ਨਾਮ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਖੋਜਦੇ ਹਨ।

੩. ਸਾਧਸੰਗਤਿ—

ਅਨਾਥਾ ਨਾਥ ਭਗਤ ਭੈ ਮੇਟਨ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਜਮਦੂਤ ਨ ਭੇਟਨ॥ ੨॥

(ਅੰਗ ੧੯੦)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਭੈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਮ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਸੰਗਿ ਜਮ ਜੇਵਰੀ ਕਾਟੀ ਨਾਨਕ ਸਹਜਿ ਸਮਾਇਆ॥ ੨॥

(ਅੰਗ ੧੩੦੦)

ਹਜ਼ੂਰ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਜਿ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੪. ਸੰਤ ਸੰਗਤਿ—

"ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨੁ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨ ਜਾਨੈ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥ ੧॥
ਸੰਤ ਚੀ ਸੰਗਤਿ ਸੰਤ ਕਥਾ ਰਸੁ॥
ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਝੈ ਦੀਜੈ ਦੇਵਾ ਦੇਵ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਅੰਗ ੪੮੬)

ਸੰਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਨ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ! ਸੰਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਰਸ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਦੇਣਾ ਕਰੋ ਜੀ।

੫. ਸਤ ਸੰਗਤਿ—

"ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ॥ ੨॥

(ਅੰਗ ੪੮੬)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਕੱਠੀਆਂ ਮਿਲਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਰਹੀਏ।

ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਚਟਸਾਲ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਗੁਣ ਸਿਖਾ॥
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਸਨਾ ਧੰਨੁ ਕਰ ਧੰਨੁ ਸੁ ਪਾਧਾ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਲੇਖਾ ਲਿਖਾ॥ ੮॥

(ਅੰਗ ੧੩੧੬)

ਸਤ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਸਿਖੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਸਨਾ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਜਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਪਾਂਧਾ ਵੀ ਧੰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹਰੀ ਦਾ ਜਸ ਰੂਪ ਲੇਖਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਵੀ ਧੰਨ ਹਨ।

ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਦੇ ਹਰਿ ਮੇਲੇ ਗੁਰੁ ਮੇਲਾਇ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੪)

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਮਿਲਾਏ ਹਨ।

੬. ਕੁਸੰਗਤਿ—

ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਸਟਾ ਕਾ ਵਾਸਾ॥
ਭਉਦੇ ਫਿਰਹਿ ਬਹੁ ਮੋਹ ਪਿਆਸਾ॥
ਕੁਸੰਗਤਿ ਬਹਹਿ ਸਦਾ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ ਦੁਖੋ ਦੁਖੁ ਕਮਾਇਆ॥

(ਅੰਗ ੧੦੬੮)

ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦ੍ਵੈਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਵਾਸਤੇ ਭਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਸਾਕਤ ਸੰਗੁ ਨ ਕੀਜੀਐ ਦੂਰਹਿ ਜਾਈਐ ਭਾਗਿ॥
ਬਾਸਨੁ ਕਾਰੋ ਪਰਸੀਐ ਤਉ ਕਛੁ ਲਾਗੈ ਦਾਗੁ॥

(ਅੰਗ ੧੩੭੧)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾ ਕਰੋ। ਖੋਟਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰੋ। ਕਾਲਖ ਵਾਲੇ ਬਰਤਨ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਨਾਲ ਕਾਲਖ

ਦਾ ਦਾਗ਼ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰਿਆ ਨਹੀਂ।

ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਸੁਨੀ ਇਹ ਸੋਇ॥
ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਬਿਨੁ ਤਰਿਓ ਨ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੩੭੩)

ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਭਾਗੀ ਪੁਰਸ਼—

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ (ਵਡਭਾਗੀ) ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

੧. ਪਹਿਲੇ ਵਡਭਾਗੀ ਉਹ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,

ਵਡਭਾਗੀ ਸਾਧਸੰਗੁ ਪਰਾਪਤਿ ਤਿਨ ਭੇਟਤ ਦੁਰਮਤਿ ਖੋਈ॥

(ਅੰਗ ੬੧੭)

ਤਥਾ :

ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਸਤਸੰਗੁ ਨ ਲਭੈ ਬਿਨੁ ਸੰਗਤਿ ਮੈਲੁ ਭਰੀਜੈ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੯੫)

੨. ਦੂਸਰੇ ਵਡਭਾਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਗਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਡੈ ਭਾਗ ਭੇਟੇ ਗੁਰਦੇਵਾ॥ ਕੋਟਿ ਪਰਾਧ ਮਿਟੇ ਹਰਿ ਸੇਵਾ॥

(ਅੰਗ ੬੮੩)

ਤਥਾ :

ਭਾਗੁ ਹੋਆ ਗੁਰਿ ਸੰਤੁ ਮਿਲਾਇਆ॥
ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਘਰ ਮਹਿ ਪਾਇਆ॥

(ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ਅੰਗ ੯੭)

ਤਥਾ :

ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾ ਮਿਲੈ ਘਰਿ ਬੈਠਿਆ ਨਿਕਟਿ ਨਿਤ ਪਾਸਿ॥

(ਅੰਗ ੪੦)

੩. ਤੀਸਰੇ ਵਡਭਾਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਡਭਾਗੀ ਤੇ ਜਨ ਜਗ ਮਾਹਿ॥
ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਹਿ॥

(ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੨੮੧)

੪. ਚੌਥੇ ਵਡਭਾਗੀ ਭਗਤ ਜਨ ਹਨ:

ਧੰਨੁ ਧਨੁ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਭਗਤ ਜਨਾ,
ਜੋ ਹਰਿ ਨਾਮਾ ਹਰਿ ਮੁਖਿ ਕਹਤਿਆ॥

(ਅੰਗ ੬੪੯)

੫. ਪੰਜਵੇਂ ਵਡਭਾਗੀ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਧਨੁ ਧਨੁ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਸੰਤ ਜਨਾ ਜੋ ਹਰਿ ਜਸੁ ਸ੍ਰਵਣੀ ਸੁਣਤਿਆ॥

੬. ਛੇਵੇਂ ਵਡਭਾਗੀ ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਧਨੁ ਧਨੁ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਸਾਧ ਜਨਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਬਣਤਿਆ॥

੭. ਸੱਤਵੇਂ ਵਡਭਾਗੀ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ :

ਧਨੁ ਧਨੁ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਗੁਰਮੁਖਾ, ਜੋ ਗੁਰਸਿਖ ਲੈ ਮਨੁ ਜਿਣਤਿਆ॥

੮. ਅੱਠਵੇਂ ਵਡਭਾਗੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਸਭ ਦੂ ਵਡੇ ਭਾਗ ਗੁਰਸਿਖਾ ਕੇ ਜੋ ਗੁਰ ਚਰਣੀ ਸਿਖ ਪੜਤਿਆ॥ ੧੮॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਕੀ, ਅੰਗ ੬੪੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ—

੧. ਪਹਿਲੀ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੨. ਦੂਜੀ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੩. ਤੀਜੀ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਸੋਭਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੪. ਚੌਥੀ ਰੋਗ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ, ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੫. ਪੰਜਵੀਂ ਨਾਮ ਰੂਪ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਸੱਚੇ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਜਿਸੁ ਧਨ ਕਉ ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਉਠਿ ਧਾਵਹਿ॥
ਸੋ ਧਨੁ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਾਵਹਿ॥
ਜਿਸੁ ਸੁਖ ਕਉ ਨਿਤ ਬਾਛਹਿ ਮੀਤ॥

ਸੋ ਸੁਖੁ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਪਰੀਤਿ॥
ਜਿਸੁ ਸੋਭਾ ਕਉ ਕਰਹਿ ਭਲੀ ਕਰਨੀ॥
ਸਾ ਸੋਭਾ ਭਜੁ ਹਰਿ ਕੀ ਸਰਨੀ॥
ਅਨਿਕ ਉਪਾਵੀ ਰੋਗੁ ਨ ਜਾਇ॥
ਰੋਗੁ ਮਿਟੈ ਹਰਿ ਅਵਖਧੁ ਲਾਇ॥
ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ ਮਹਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ॥
ਜਪਿ ਨਾਨਕ ਦਰਗਹਿ ਪਰਵਾਨੁ॥ ੨॥ (ਅੰਗ ੨੮੮)

ਹੇ ਭਾਈ ! ਜਿਸ ਧਨ ਵਾਸਤੇ (ਤੂੰ) ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਠ ਕੇ ਦੌੜਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਧਨ (ਤੂੰ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਹੇ ਮਿੱਤਰ! ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ (ਤੂੰ) ਸਦਾ ਹੀ ਲੋਚਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਸੁਖ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਤਿਆਂ (ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ)। ਜਿਹੜੀ ਸੋਭਾ ਲਈ (ਤੂੰ) ਭਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਸੋਭਾ (ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤੂੰ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣਾ ਕਰ। ਹੇ ਭਾਈ! ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਵਾਂ (ਯਤਨਾਂ) ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਰੋਗ ਹਰੀ (ਨਾਮ ਦਾ) ਦਾਰੂ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ (ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ) ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ (ਹਰੀ ਨਾਮ) ਨੂੰ ਜਪ ਕੇ ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹੋਈਦਾ ਹੈ॥੨॥

ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਅਸਟਪਦੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਹੈ :

੧. ਚਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੨. ਦੁੱਖ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੩. ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਸੋਭਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੪. ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ੫. ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਜੇ ਕੋ ਮਾਗੈ॥ ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਗੈ॥
ਜੇ ਕੋ ਆਪੁਨਾ ਦੂਖੁ ਮਿਟਾਵੈ॥ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸਦ ਗਾਵੈ॥
ਜੇ ਕੋ ਅਪੁਨੀ ਸੋਭਾ ਲੋਰੈ॥ ਸਾਧਸੰਗਿ ਇਹ ਹਉਮੈ ਛੋਰੈ॥
ਜੇ ਕੋ ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਡਰੈ॥ ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਸਰਨੀ ਪਰੈ॥
ਜਿਨ ਜਨ ਕਉ ਪ੍ਰਭ ਦਰਸ ਪਿਆਸਾ॥

ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੈ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਸਾ॥ ੫॥

(ਅੰਗ ੨੬੬)

ਜੇ ਕੋਈ (ਮਨੁੱਖ) ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ (ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ,) ਮੰਗਣ ਦੀ (ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ) ਸਾਧ ਜਨਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। (ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ , ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ) ਆਪਣਾ (ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ) ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ (ਤਾਂ ਉਹ) ਸਦਾ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰੀ ਨਾਮ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਕੋਈ (ਮਨੁੱਖ) ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਵੇ (ਤਾਂ ਉਹ) ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ (ਭਾਵ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇ)। ਜੇ ਕੋਈ ਜੰਮਣ ਅਤੇ ਮਰਣ (ਦੇ ਦੁੱਖ) ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ (ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ)ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣੀ ਪੈ ਜਾਏ। ਜਿਸ ਦਾਸ ਨੂੰ (ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ)ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇਹ ਭੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ :

੧. ਇੱਛਾ, ੨. ਪਰ ਇੱਛਾ, ੩. ਸਵੈ ਇੱਛਾ, ੪. ਅਨ ਇੱਛਾ।

੧. ਇੱਛਾ : ਜਿਵੇਂ ਧਰੂਹ ਨੇ ਕੀਤੀ। ''ਆਪਣੇ ਲੋਭ ਕੋ ਕੀਨੋ ਮੀਤ ਮੁਕਤ ਪਦਾਰਥ ਸਗਲ ਪਦ ਦੇਤ।

੨. ਪਰ ਇੱਛਾ : ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਣੀ ਪਰਾਇਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨੀ।

੩. ਸਵੈ ਇੱਛਾ : ਆਪਣੇ ਪਰਯੋਜਨ ਲਈ ਕਰਨੀ। ਆਪਣਾ ਸੁਆਏ ਰਿਦੈ ਲੈ ਧਾਰਿਆ।

੪. ਅਨ ਇੱਛਾ : ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ—

ਇਹ ਇੱਛਾ ਸਭ ਨੂੰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ :

੧. ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ।

੨. ਮੇਰਾ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਸਾਰੇ ਸੋਭਾ ਹੋਵੇ ਮੇਰੀ।

੩. ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਸੁੱਖ ਹੋਵੇ (ਕਦੇ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਵਾਂ)।

੪. ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ :

ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਤਿਨਾ ਫਿਰਿ ਬਿਘਨੁ ਨ ਹੋਈ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥
ਜਿਨੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਮਨਾਇਆ ਤਿਨ ਪੂਜੇ ਸਭੁ ਕੋਈ॥
ਜਿਨ੍ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਿਆਰਾ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਸੁਖੁ ਸਦ ਹੋਈ॥

ਜਿਨ੍ਹਾ ਨਾਨਕੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਸੋਈ॥ ੨॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਅੰਗ ੪੫੧)

ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਗੁਰੂ :-ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਰਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਆਏ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੈ-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਗੁਰਾ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ।

(ਵਾਰ ੩, ਪਉੜੀ ੧੨)

ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ-

ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦੁ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ॥
ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਸੋਈ ਜੀਉ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਗ ੫੯੯)

ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹਰਿ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਵਰਤੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਰ ਭਾਇਆ॥

(ਅੰਗ ੧੦੪੩)

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਾ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ॥
ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥ ੧੩॥

(ਅੰਗ ੭੫੯)

ਕੋਟਿਕ ਇੰਦ੍ਰ ਕਰ ਜਿਹ ਕੇ ਕਈ ਕੋਟਿ ਉਪਿੰਦ੍ਰ ਬਨਾਇ ਖਪਾਯੋ॥
ਦਾਨਵ, ਦੇਵ, ਫਨਿੰਦ੍ਰ, ਧਰਾਧਰ, ਪੱਛ, ਪਸੂ ਨਹਿ ਜਾਤ ਗਨਾਯੋ॥
ਆਜ ਲਗੇ ਤਪ ਸਾਧਤ ਹੈ ਸਿਵ ਊ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਛੁ ਪਾਰ ਨ ਪਾਯੋ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨ ਭੇਦ ਲਖਯੋ ਜਿਹ ਸੋਊ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਮੋਹਿ ਬਤਾਯੋ॥ ੧੭॥

(੩੩ ਸਵੱਯੇ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਦਸਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ, ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ, ਦਸਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਪਦ ਲਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਭਗਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਰਿਖੀ :-ਪਰਾਸ਼ਰ ਰਿਸ਼ੀ, ਅਤ੍ਰੈ, ਅੰਗਰੈ, ਬਾਲਮੀਕ ਰਿਖੀ ਜੀ, ਦਰਬਾਸਾ ਰਿਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਮੁਨੀ :-ਕਪਲ ਮੁਨੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੁਨੀ ਆਦਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ ਹੈ।

ਭਗਤ :-ਜਿੰਨਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਦੇਵਤੇ :-ਇੰਦ੍ਰਾਦਿਕ, ਕੁਬੇਰ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਧੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਪਦ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਫੁਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ,

ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਿਛੁ ਕਰਮੁ ਨ ਜਾਣਾ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ॥
ਸਭ ਤੇ ਵਡਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਾਖੀ ਮੇਰੀ॥

(ਅੰਗ ੭੦੨)

ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਸੁਣੀ ਅਰਦਾਸਿ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰੈ ਸਰਬ ਕਲਾ ਬਣਿ ਆਈ॥
ਪ੍ਰਗਟ ਭਈ ਸਗਲੇ ਜੁਗ ਅੰਤਰਿ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਕੀ ਵਡਿਆਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੬੧੧)

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣ ਹੋਆ॥

(ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੨੭)

ਕਲਿ ਤਾਰਣ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਇਆ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੨੩)

ਸੋ ਆਉ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਵੈਯੰ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਹਨ।

ਆਪ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ॥
ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ॥

ਜਹ ਕਹ ਤਹ ਭਰਪੂਰੁ ਸਬਦੁ ਦੀਪਕਿ ਦੀਪਾਯਉ॥
ਜਿਹ ਸਿਖਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਓ ਤਤੁ ਹਰਿ ਚਰਣ ਮਿਲਾਯਉ॥
ਨਾਨਕ ਕੁਲਿ ਨਿੰਮਲੁ ਅਵਤਰ੍ਹਿਉ ਅੰਗਦ ਲਹਣੇ ਸੰਗਿ ਹੁਅ॥੨॥

(ਅੰਗ ੧੩੯੫)

ਅਰਥ ਭਾਵ=ਨਿਰੰਕਾਰਿ=ਨਿਰ ਅਕਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨੇ। ਅਕਾਰ=(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਅਕਾਰ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਵ ਅਰਥ=ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਪ ਨਾਰਾਇਣ ਸਰੂਪ ਹਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰ ਕੇ ਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਨੇ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ) ਆਕਾਰ (ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੇ) ਜਗਤ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ (ਰੱਬੀ) ਜੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ (ਰੱਬੀ) ਜੋਤ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵ (ਸ਼ਬਦ) ਦੀਪਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਰੂਪ ਹੋਈ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲਿਆਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਪਾਵਣ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ॥
ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ॥
ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ॥
ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ ਛਤ੍ਰੁ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ॥
ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਯਣ॥
ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੪੦੮)

ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਹਨ। ਜਗਤ ਜੀਆਂ ਨੂੰ "ਬਾਝਹੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰ ਹੈ।" ਤੱਕ ਕੇ "ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਨ ਧਰਤ ਲੁਕਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, "ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਗੁਰਾ ਗੁਰ ਹੋਇਆ॥

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੰਗਹੁ ਅੰਗੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਗੰਗਹੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗੁ ਉਠਾਇਆ॥
ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੁ ਗਹੀਰੁ ਗੁਣੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਸਦਾਇਆ॥..
ਬਾਬਾਣੇ ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਆਇਆ॥ ੫॥

(ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ ੫)

ਪਰਖ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਹਾੜ ਵਦੀ ਤੇਰਾਂ, ਸੰਮਤ ੧੫੯੬ ਬਿ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਤੋਂ 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ' ਜੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਬਣੇ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

ਥਾਪਿਆ ਲਹਿਣਾ ਜੀਂਵਦੇ ਗੁਰਆਈ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰੁ ਫਿਰਾਇਆ।
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ ਕੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕਿ ਰੂਪੁ ਵਟਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੪੫)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਬਚਨ ਕਹੇ ਹਨ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰਾ ਦੀਪਕ ਜਗਾ ਦੇਈਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈਅਨੁ ਦੀਵੇ ਤੇ ਜਿਉ ਦੀਵਾ ਬਲਿਆ॥

(ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ ੮)

(ਅਥਵਾ)

"ਤਿਸ ਗੱਦੀ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਬੈਸੇ ਪੋਸਸ ਅਪਰ ਪਹਿਰ ਨ੍ਰਿਪ ਜੈਸੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ—

ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਤੋਂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਅੰਦਰ ੨੩ ਅੱਸੂ, ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਦਸ ੧੫੯੬ ਬਿ. ਤੇ ਸੰਨ ੧੫੩੯ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ—

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੧੨ ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਦੀ ਘਾਲ ਘਾਲੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਮਰੂ ਨਿਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਵਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਬਚਨ ਕਹੇ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਤੁਸੀਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਹੋ, ਨਿਥਾਵਿਆਂ ਕੋ ਥਾਉਂ ਹੋ।
ਨਿਉਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਹੋ। ਨਿਧਰਿਆ ਕੀ ਧਰ ਹੋ।
ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਕਾ ਆਸਰਾ ਹੋ। ਗਈ ਬਹੋੜ ਹੋ।
ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਹੋ। ਭੰਨਣ ਘੜਨ ਸਮਰਥ ਹੋ।
ਰਿਜਕ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਤੁਮਾਰੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਪੁਰਖਾ ਜੀ ਤੁਮ ਧੰਨ ਹੋ।

(ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਤਕ)

ਅੰਕ ਭਰ ਲਯੋ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਅਮਰਤਾਈ,
ਨੈਨ ਜਲ ਛਯੋ ਕੀਯੋ ਬਚਨ ਬਖਾਨ ਹੈ।
ਮਾਨ ਤੂੰ ਨਿਮਾਨਿਯੋ ਨਿਥਾਵਿਉਂਕਾ ਥਾਨ ਤੂੰ,
ਨਿਓਟਿਓ ਕੀ ਓਟ ਤੂੰ, ਨਿਤਾਨਿਉ ਕਾ ਤਾਨ ਹੈਂ।
ਇਤਯਾਦਿ ਬਰ ਦੇ ਕੇ ਦੰਪਤੈ ਬਲੈ ਕੈ ਬੂਝਯੋ,
ਕੀਨ ਤੌ ਜੁਲਾਹੀ ਸਬਿ ਨਿਸ ਕੈ ਬਯਾਨ ਹੈ।
ਹੋਇ ਕੈ ਪ੍ਰਸੰਨਯ ਧੰਨਯ ਧੰਨਯ ਕਹਿ ਅਮਰ ਕੋ,
ਕਰ ਦੀਨੋ ਤਿਲਕ ਗੁਰਆਈ ਕੋ ਮਹਾਨ ਹੈ॥ ੧੧੭॥
"ਪੁਨ ਸੰਗਤ ਮਹਿ ਕਹਿਤ ਸੁਨਾਈ॥ ਮਮ ਸਰੂਪ ਅਬਇਹੈ ਸੁਹਾਈ॥
ਮੋ ਮੈ ਇਸ ਮਹਿ ਭੇਦ ਨਾ ਜਾਨਹੁ। ਏਕ ਸਰੂਪ ਦੋਹਨ ਕੋ ਮਾਨਹੁ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ ਹਨ :-

ਗੁਰੁ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈ ਦਾਤਿ ਇਲਾਹੀ।
ਫੇਰ ਵਸਾਇਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲੁ ਅਚਰਜੁ ਖੇਲੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਈ॥

ਦਾਤਿ ਜੋਤਿ ਖਸਮੈ ਵਡਿਆਈ॥ ੪੬॥

(ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੪੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੪ ਸੰਮਤ ੧੬੦੯ (ਸੰਨ ੧੫੫੨) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਕੁਲ ੪੭ ਵਰੇ ੧੧ ਮਹੀਨੇ ੨੮ ਦਿਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ੩੫ ਵਰੇ ੨ ਮਹੀਨੇ ੧੨ ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ੧੨ ਸਾਲ ੯ ਮਹੀਨੇ ੧੭ ਦਿਨ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ—

ਜਿਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

"ਸਾਕ ਨਾ ਜਾਤਾ, ਹਿਰਦੇ ਰਖਿਆ ਸੇਵ ਕੀ ਭਾਉ॥
ਚੰਚਲਾਈ ਚਤ੍ਰਾਈ ਨਾ ਖੇਡਨ ਹਸਣ ਦਾ ਚਾਉ॥
ਪ੍ਰੀਤ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਕੀ ਰੱਖੀ।
ਬਰਸ ਅਠਾਈ ਸੇਵਕੀ ਕੀਤੀ ਸਹੁਰੇ ਨ ਜਾਤੇ।

ਫੇਰ ਥੜ੍ਹੇ ਬਣਾਵਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਬੀਬੀ ਦਾਨੀ ਦੇ ਪਤੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਇ। ਆਪ ਜੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਢਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਨੀਕੀ ਭਾਂਤ ਭਾਖ ਸਮਝਾਉ। ਮੈ ਮੱਤ ਮੰਦ ਅਭਾਗ ਵਿਚਾਰਾ।
ਜਾਨ ਸਕਿਉ ਨਹਿ ਕਹਯੋ ਤੁਮਾਰਾ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਜਣਾਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੋ ਮਨ ਭਾਵਹਿ।
ਆਪਾ ਕਬਹੂ ਨ ਕਰਹਿ ਜਨਾਵਣ।
ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਮਹਿ ਪਾਵਨ।

ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਦਾਨੀ (ਅਕਲ) ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਭਾਨੀ (ਰਜ਼ਾ) ਪਾ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਓਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ

ਹੀ ਚੁਣਿਆ :-

ਗੁਰੂ ਮੋਦ ਹੋਇ ਤਬੈ ਯੌਂ ਸੁਨੈ ਕੈ॥
ਲਯੋਪਰਖ ਨੀਕੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕੈ ਕੈ॥
ਉਰੰ ਸੰਗ ਲਾਯੋ ਗੁਰੰ ਰਾਮਦਾਸੰ॥
ਭੁਜਾ ਵੀਰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਯੋ ਕਾਮ ਰਾਸੰ॥ ੫੮॥
ਪੁਨਾ ਸਿੱਖ ਥੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਔਰ ਜੇਤੇ।
ਪਰੇ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪਗੀ ਆਇ ਤੇਤੇ॥
ਗੁਰੂ ਪੂਤ ਭੀ ਮੋਹਰੀ ਆਇ ਲਾਗਾ॥
ਪਦੰ ਰਾਮਦਾਸੰ ਭਯੇ ਬੱਡਭਾਗਾ॥ ੫੯॥

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਬੁੱਧਵਾਰ, ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ੧੫, ਸੰਮਤ ੧੬੩੧ ਬਿ: ੧੫੭੪ ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਪਿਛਲਿਆਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੋ ਠੋਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ੨੩ ਸਾਲ ਦੇ ਜਵਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਨ ਗੁਣ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਨ ੧੫੭੪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਬੈਠਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।
ਪੂਰਨੁ ਤਾਲੁ ਖਟਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਵਿਚਿ ਜੋਤਿ ਜਗਾਵੈ।

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੪੭)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਨ ੧੫੭੪ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ—

ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ : ਇਹ ਹੀ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਜੋਗਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਔਗਣ ਲੇਸ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ :

ਸਰਬ ਸਹਾਰਹਿ ਗੁਰਤਾ ਭਾਰ।
ਅਜਰ ਜਰਹਿਗੋ, ਨਹਿ ਹੰਕਾਰ।

(ਗੁਰ: ਪ੍ਰ: ਸੂ: ਗ: ਰਾਸ ੨)

ਅਤੇ ਭੱਟ ਮਥਰਾ ਸਵੱਈਆਂ ਅੰਦਰ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ।

"ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਅਵਤਾਰੁ ਬਨਾਇਅਉ॥

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ੍ਰੀ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਈ ਗੁਰਯਾਈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੋ ਠੀਕ ਵਹੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਛਤ੍ਰੁ ਸਿੰਘਾਸਨੁ ਪਿਰਥਮੀ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕਉ ਦੇ ਆਇਅਉ॥

(ਅੰਗ ੧੪੦੯)

ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਵੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸਤੇ ਨੇ ਠੀਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਹੈ-

ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੋਆ॥
ਉਗਵਣਹੁ ਤੈ ਆਥਵਣਹੁ, ਚਹੁ ਚਕੀ ਕੀਅਨੁ ਲੋਆ॥ ੮॥

(ਅੰਗ ੯੬੮)

ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਚਾਰੇ ਚੱਕ ਨਿਵਾਇਓਨੁ, ਸਿਖ ਸੰਗਤਿ ਆਵੈ ਅਗਣਤਾ।
ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪੂਰੇ ਪੂਰੀ ਬਣੀ ਬਣਤਾ।

(ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ ੨੦)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ, ੧੬੩੮ ਬਿ. ੧੫੮੧ ਈਃ ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ੧੬੩੧ ਬਿ. ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕੁੱਲ ਉਮਰ ੪੬ ਵਰ੍ਹੇ ੧੧ ਮਹੀਨੇ, ੭ ਦਿਨ ਭੋਗ ਕੇ ਆਪ ਸੱਚਖੰਡ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ—

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤ ਦੇ ਭਰੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਾਥੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ ਸੰਮਤ ੧੬੬੩, ਸੰਨ ੧੬੦੬ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਭਰੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਰੂਪ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

"ਪੰਜ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜਿ ਪੀਰ ਛਠਮੁ ਪੀਰੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰੁ ਭਾਰੀ।
ਅਰਜਨੁ ਕਾਇਆ ਪਲਟਿ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ।

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੪੮)

ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਆਏ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਨੱਥੂ ਮੱਲ ਤੇ ਢਾਡੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਦੋ ਤਲਵਾਰੀ ਬੱਧੀਆ ਇਕ ਮੀਰੀ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰ ਦੀ।
ਇਕ ਅਜਮਤ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਰਾਖੀ ਕਰੇ ਵਜੀਰ ਦੀ।
ਹਿੰਮਤ ਬਾਹਾਂ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ, ਦਰਵਾਜਾ ਬਲਖ ਬਖੀਰ ਦੀ।
ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀ ਨੀਲ ਨਲ ਮਾਰ ਦੁਸਟਾਂ ਕਰੇ ਤਗੀਰ ਦੀ।
ਪੱਗ ਤੇਰੀ ਕੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ।

ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

"ਹਾੜ ਪੰਚਮੀ ਕੋ ਦਿਨ ਜਾਨਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਉਦਮ ਕੀਨ ਮਹਾਨਾ।
ਗੁਰਦਾਸ ਬੁਢੇ ਕੋ ਲੈ ਨਿਜ ਸਾਥ। ਤਖਤ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦੀਨਾ ਨਾਥ।
ਕਿਸੀ ਰਾਜ ਨਹਿ ਹਾਥ ਲਗਾਯੋ। ਬੁਢਾ ੳ ਗੁਰਦਾਸ ਬਨਾਯੋ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ ਹਨ :

ਦਲਿ ਭੰਜਨ ਗੁਰੁ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ॥

(ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੪੮)

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸੰਨ ੧੬੩੮ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਸਮਾਧੀ ਅਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸੰਮਤ ੧੬੮੫ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਅਣੀਰਾਏ ਜੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜਾਮੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫੁੱਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਾਮਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਮਾ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਕੋਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁੜ ਕਦੇ ਵੀ ਜਾਮਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਮੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੁਮੱਤ ਸਿਖਾਵਨ ਕਾਜੈ॥ ਕਹਯੋ ਕਿ ਜਾਮਾ ਪਹਿਰਦਰਾਜੈ।
ਕਯੋ ਨਾ ਸੰਭਾਰ ਸੰਕੋਚ ਚਲੇ ਹੈ। ਚਪਲ ਚਾਲ ਚਲ ਬਿਘਨ ਕਰੇ ਹੈ।
ਮਾਨ ਪਿਤਾਮੇ ਕੇਰ ਸਿਖਾਵਨ। ਜਾਮਾ ਕਰ ਸੋਂ ਕਰਿਯੋ ਉਠਾਵਨ।
ਫਿਰ ਕਬਹੀ ਨਹਿ ਛੋਰ ਚਲੇ ਹੈ। ਅੰਤ ਪ੍ਰਯੰਤ ਨਿਵਾਹਿਉ ਭਲੇ ਹੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧, ਸੰਨ ੧੬੪੪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ।

ਜਗਬੰਦਨ ਬੰਦਨ ਕਰ ਦੀਨੀ, ਨੰਦਨ ਨੰਦਨ ਤਾਂਈ।
ਕਲਗੀ ਜਿਗਾ ਅਮੋਲ ਸਿਰੋਪਾ ਦੀਨੇ ਸਹਿ ਗੁਰਆਈ।
ਪੁਨ ਸੁਨਾਏ ਸਭਨ ਕੋ ਭਾਖਿਯੋ ਇਨ ਕੋ ਮਮ ਬਪ ਮਾਨਿਯੋ।
ਰਾਗ ਰੋਖ ਬਿਨ ਤੀਨੋ ਪੁਤਰਨ ਝਟ ਉਠਿ ਬੰਦਨ ਠਾਨਿਯੋ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸੰਨ ੧੬੪੪ ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ "ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੈ ਪਈ ਕੁਮਿਆਰ" ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮਰਾਇ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਗਏ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ 'ਮਿਟੀ ਬੇਈਮਾਨ ਕੀ' ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁਣ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਹਰਿਰਾਇ॥ ਸੁਤ ਦਿਸ ਤੇ ਰਿਸ ਮਨ ਲਿਆਇ॥
ਗੁਰਤਾ ਉਚਤ ਨਹੀ ਰਾਖਿਉ ਮਾਨ। ਸਬਦ ਬਿਪਰਜੇ ਕੀਨ ਬਖਾਨ।
ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਕ। ਫੇਰ ਸਕੇ ਕੌ, ਇਨ ਮਤ ਰਾਕ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੯)

ਯਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਕਾਹੇ ਕੌ ਟਾਰਾ।
ਅਬ ਮੋਕੋ ਨਹੀ ਲਗੈ ਪਿਆਰਾ।
ਲਿਖ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਠਾਯਾ।
ਤੁਮ ਭਲਾ ਨਹੀ ਕੀਆ ਹਮਕੋ ਨਹੀ ਭਾਇਆ॥

(ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੬੬੧ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਨ ੧੬੬੧ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ—

ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ੧੭੨੧ ਬਿ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਕੀਤਾ ਸੀ-

ਬਾਬਾ ਬਸਹਿ ਜੇ ਗ੍ਰਾਮ ਬਕਾਲੇ। ਬਨ ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਆਪ ਸੰਭਾਲੇ।

ਇਹ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੪ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਸੰਨ ੧੬੬੪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਭੇਜੇ ਸਨ।

ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। (ਗੁਰੂ) ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਲਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਧੀਰਮੱਲ ਤੱਕ ਪੁਜੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਨਗਰ ਬਕਾਲਾ ਵਿਚ ਆ ਆਸਣ ਜਮਾਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਧੀਰਮੱਲ ਦੇ ਮਸੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੇਵਲ ਧੀਰਮੱਲ ਵੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਧੀਰਮੱਲ ਜੀ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਮਸੰਦ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬੀੜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਹੋਈ ਧੀਰਮੱਲ ਜੀ ਕੋਲ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਥਾਪ ਗਏ ਹਨ। ਸੋ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਧੀਰਮੱਲ ਜੀ ਹੀ ਹਨ।

ਧੀਰਮੱਲ ਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਾ-ਵੇਖੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸੋਢੀ ਨਗਰ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਗੱਦੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹੱਕਦਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਚੁੱਪ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਭਜਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ—

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਭਾਣਾ ਇਕ ਨਾਮਵਾਰ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਹਾਜ਼, ਟਿੰਬਰੂ ਨਾਮੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੇਤ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ੫੦੦ ਮੋਹਰਾਂ ਇਸ ਨਮਿਤ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਠੀਕ ਠਾਕ ਟਿਕਾਣੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਕਮਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤੇ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ।

ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਸਨੇ ਤੰਬੂ ਲਾ ਕੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਲਦਾਰ ਸਾਮੀ ਵੇਖ ਕੇ ਧੀਰਮੱਲ ਆਦਿ ਬਨਾਉਟੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮਸੰਦ ਲੱਗੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੇਰੇ ਫੇਰੇ ਮਾਰਨ। ਹਰ ਮਸੰਦ ਆਪਣੇ ਥਾਪੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਰਾਤ ਭਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਉਹ ਕੁਛ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਧੀਰਮੱਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ''ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ! ਆਪ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੋ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭੇਟਾ ਆਪ ਮੰਗ ਕੇ ਲੈਣਾ ਕਰੋ।

ਆਤਮ ਦਰਸੀ ਗੁਰ ਜੋ ਹੋਇ।
ਮਾਂਗ ਲਏ ਗੋ ਮੁਖ ਤੇ ਸੋਇ।

ਧੀਰ ਮੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੱਥੇ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕੇ। ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਉਠਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਰ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ''ਸਿੱਖਾ! ਤੇਰੇ ਸਭ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ। ਤੇਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੁਖ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਹ ਸਾਡਾ ਵਰ ਹੈ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇਂਗਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਧਨ ਕਮਾਏਂਗਾ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ।

ਫਿਰ ਉਹ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗਿਆ। ਹਰ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਦੋ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਬੁਝੀ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਫਿਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦਿਆਂ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ, ਗੱਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ, ਜਿਥੇ ਬੈਠੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਏ। ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ

ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੈਠੇ ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਧਰ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ।

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ''ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ! ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੋ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਜੇ, ਦਾਸ ਦਾ ਭਰਮ ਨਵਿਰਤ ਕਰ ਦਿਉ। ਸੰਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ।''

ਕੁਛ ਮਿੰਟ ਸੋਚ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, ''ਸਿੱਖਾ ! ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਿਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇਰਾ ਭਰਮ ਨਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਸਾਡੀਆਂ ਤਾਂ ੫੦੦ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਸਮੇਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵੰਧ ਜੋ ਤੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਾਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੈਂ।''

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਰਮ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੋਠੇ ਉਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਫੇਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ,

''ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ, ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ।''
ਗੁਰੂ ਬਚਨ ਸੁਣ ਮੱਖਣ ਮਗਨਾਏ।
ਚੜ ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਟੇਰ ਸੁਣਾਇਆ,
ਆਵੋ ਗੁਰ ਸਿਖ ਮੈ ਸਤਿਗੁਰ ਲਾਧਾ।
ਜਾਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਗੰਮ ਅਗਾਧਾ।

(ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ੧੭੨੨ ਬਿ. ੧੬੬੫ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੱਖਣਾ ਦੀ ਪੰਜ ਸੌ ਮੋਹਰ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਭੋਗ ਦੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ

ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਦਿਲੀਉਂ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਤਿਲਕ ਚੱਲੀ ਆਈ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮਸਤਕ ਉਪਰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ, ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਬੰਸਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸੀਸ ਉਪਰ ਸਜਾਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਚਾਰੇ ਬੰਸਨ ਕੇ ਦਸਤਾਰੇ ਲੈ ਮਾਤੁਲ ਪੁਨ ਨਿਜ ਮੇਲਾਹਿ।
ਰਾਮ ਕੌਰ ਕਰ ਤੈ ਬੰਧਵਾਏ ਸੀਸ ਗੁਰੋ ਜਗਦੀਸ ਮਨਾਏ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਸੰਨ ੧੬੭੫ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੰਭਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਮਾਮੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ ਰਵਿਦਾਸ ਕੇ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਇਕ ਨਲੇਰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ।

(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ—

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ—

੧. ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸ ਸਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ, ਦਸਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ, ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪ ਅੰਦਰ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰਦਾ ਹੈ।

''ਸਾਖੀ ੨੪''

''ਮੇਲੁ ਸਬਦ ਕਾ ਕਰਣਾ॥ ਜਿਥੇ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਹੋਵੈ ਤਿਥੈ ਮਿਲਣਾ ਜਿਥੈ ਗੁਰੂ

ਵਿਸਰੈ ਤਿਥੈ ਮਿਲਣੈ ਨਾਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਆਖਣ ਹੈ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ)

੨. ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹੁਣ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਮੌਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅੰਦਰ ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਮ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਪੰਚਮ ਸਰੂਪ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਮੌਕੇ ਪੂਰਨ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਮਸਤਕ ਟੇਕਣਾ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ''ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਯੋ ਗ੍ਰੰਥ॥

੩. ਤੀਸਰੀ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਸਰੂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਕੇ ਪੰਚਮ ਸਰੂਪ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨੀ।

੪. ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਸਰੂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਬਿਨਾਸ਼ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਬਚਨ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ।

''ਕਾਚੀ ਗਾਗਰਿ ਦੇਹ ਦੁਹੇਲੀ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਦੁਖੁ ਪਾਈ॥

(ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਗ ੩੫੫)

''ਦੇਹੀ ਕਾਚੀ ਕਾਗਦ ਮਿਕਦਾਰਾ॥
ਬੂੰਦ ਪਵੈ ਬਿਨਸੈ ਢਹਤ ਨਾ ਲਾਗੈ ਬਾਰਾ॥

(ਮਹਲਾ ੩, ਅੰਗ ੧੦੪੮)

''ਕਬੀਰ ਧੂਰਿ ਸਕੇਲਿ ਕੈ ਪੁਰੀਆ ਬਾਂਧੀ ਦੇਹ॥
ਦਿਵਸ ਚਾਰਿ ਕੋ ਪੇਖਨਾ ਅੰਤਿ ਖੇਹ ਕੀ ਖੇਹ॥

(ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਅੰਗ ੧੩੭੪)

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੁੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ॥
ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀਂ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਅੰਗ ੬੫੯)

ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ॥
ਜਲਿ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ॥

(ਸੂਹੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਅੰਗ ੭੯੪)

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਨਿਹਚੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸੱਤ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬਚਨ ਕਹੇ ਹਨ- ਇਹ ਅਸਥੂਲ ਦੇਹ ਹੱਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇਵਤਾ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਆਤਮਾ ਸਾਡਾ ਜੋ ਦੇਹ ਨਾਲੋਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਗੁਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਸੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਬ ਥਾਂ ਤੁਸਾਡਾ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇਸੀ ਦੇਹ ਮਿਲਾਵਾ ਨਾਹਿ।

(ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੧੫੦)

ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਨੇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਤੇ ਦਾ ਘਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਹਚਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਸਵੇਰੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਅਸਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੈ।

"ਤਨ ਸਨੇਹੁ ਨਹਿ ਨਿਭਿ ਹੈ ਕਿਯੋ ਹੂੰ। ਸਿਕਤਾ ਸਦਨ ਨਦ ਤਟ ਜਿਯੋ ਹੂੰ।
ਨਿਸਚੇ ਸ਼ਬਦ ਰਿਦਾ ਹੈ ਮੇਰੋ। ਤਿਹ ਸੋ ਮਿਲੀਯਹਿ ਸੰਝ ਸਵੇਰੋ॥ ੫॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਐਨ ੨, ਅੰਸੂ ੨੩)

ਦਸਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ :-

ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ—

ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਗ ੬੩੫)

"ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥ ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥

(ਅੰਗ ੯੪੩)

"ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ॥ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਹੋਰੁ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ॥

ਸਬਦੇ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਿ ਧਾਰਿ॥ ਸਬਦੇ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਗ ੧੩੪੨)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੂਜੀ—

"ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਤਤੁ ਵਖਾਣੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚਿ ਆਈ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ ਸੁਰਤੀ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੨, ਅੰਗ ੧੨੪੩)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੀਜੀ—

"ਸਬਦਿ ਮਰਹੁ ਫਿਰਿ ਜੀਵਹੁ ਸਦ ਹੀ ਤਾ ਫਿਰਿ ਮਰਣੁ ਨ ਹੋਈ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਮੀਠਾ ਸਬਦੇ ਪਾਵੈ ਕੋਈ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੩, ਅੰਗ ੬੦੪)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਚੌਥੀ—

"ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ॥
ਗੁਰੁ ਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ॥

(ਨਟ ਮਹਲਾ ੪, ਅੰਗ ੯੮੨)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪੰਜਵੀਂ—

"ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਉਜਾਰੋ ਦੀਪਾ॥
ਬਿਨਸਿਓ ਅੰਧਕਾਰ ਤਿਹ ਮੰਦਰਿ ਰਤਨ ਕੋਠੜੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅਨੂਪਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ੫, ਅੰਗ ੮੨੧)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ—

ਬਨੋ ਆਦਿਕ ਹੈ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੈਠ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਯੋ।
ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪਾਸ ਬਿਰਾਜਤ ਚੰਦ ਮਨੋ ਪਰਵਾਰ ਸੁਹਾਯੋ।
ਸੀਖ ਲਗੇ ਸਭ ਕੋ ਤਬ ਦੇਵਨ ਸ੍ਰੇਯ ਭਰਯੋ ਬਚ ਯੋਂ ਫੁਰਮਾਯੋ।
ਗ੍ਰੰਥ ਜਹਾਜ ਸੁ ਭਉਜਲ ਕੋ ਤਰਜਾਤ ਸੁਖੈਨ ਜਿਨੀ ਚਿਤ ਲਾਯੋ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸੱਤਵੀਂ—

ਸੁਨਨਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਰਾਇ ਉਚਾਰੇ। ਸੁਨਹੁ ਸਿਖ ਤੁਮਹੁ ਮਮ ਪਿਆਰੇ।
ਗੁਰ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰੂਪ। ਯਾਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਮਿਤ ਅਨੂਪ।
ਜੋ ਸਿਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭੈ ਕਰੈ। ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੈ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਠਵੀਂ—

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਕੇਰਾ ਜੋ ਹਮਰੋ ਚਹੈ ਦਰਸਨ ਹੇਰਾ।
ਸੋ ਸਰਧਾ ਧਰ ਹੇਰਯੋ ਕਰੈ ਪਾਪਨ ਗਨ ਕੋ ਤਤਛਿਨ ਹਰੈ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ—

"ਸਤਿਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਆਚਰੀਅਹਿ। ਜਨਮ ਮਰਣ ਬੰਧਨ ਨਿਰਵਰੀਅਹਿ।
ਭਵ ਸਾਗਰ ਦੁਤਰ ਕੌ ਤਰੀਅਹਿ। ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਸਦੀਵ ਬਿਚਰੀਅਹਿ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੱਸਵੀਂ—

"ਨਿਸਚੈ ਸ਼ਬਦ ਰਿਦਾ ਹੈ ਮੇਰੋ॥ ਤਿਹ ਸੋ ਮਿਲੀਐ ਸੰਝ ਸਵੇਰੋ॥

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ)

ਨੰਦੇੜ ਦੀ ਧਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਪਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਜੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਪਠਾਨ ਗੁਲ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਤਾਉੱਲ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੰਜਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਭਾਰੀ ਧਨੁੱਸ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਖਿਚ ਕੇ ਤੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦੇ ਟਾਂਕੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਮੁੜ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘੋ ! ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮਾਲਕ ਦਾ ਭਾਣਾ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਖ਼ੂਨ ਬਹੁਤਾ ਨਿਕਲਣ ਕਰਕੇ ਚੋਜੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ! ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਅੰਤਮ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੱਟ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਵਾਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਰਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ 'ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

"ਸੰਗਤ ਕੋ ਲੜ ਕੌਣ ਕੇ ਲਾ ਚਲੇ ਗੁਸਾਈ।
ਬਿਨੈ ਦੀਨਸਾ ਸੁਨ ਗੁਰੂ ਇਮ ਗਿਰਾ ਅਲਾਈ।
ਅਬ ਹਮ ਸੋ ਗੁਰ ਥਾਪ ਹੈ ਜੋ ਸੁਧ ਉਦਾਰੀ।
ਅਜਰ ਅਮਰ ਅਖੰਡ ਰਹਿ ਸਦ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।
ਭੇਦ ਪੱਖ ਬਿਨ ਸਰਬ ਕੋ ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਦੈ ਹੈ।
ਇਮ ਕਹਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੈ ਹੈ।
ਪੈਸੇ ਪੰਚ ਨਲੇਰ ਲੈ ਤਿਸ ਅੱਗੇ ਟਿਕਾਯੋ।
ਕਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਭਿ ਬੰਦਨ ਕੀਉ।
ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਥਪ ਪੂਜ ਕੈ ਸਭ ਤੇ ਪੁਜਵਈਉ।"

ਤਥਾ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ-ਦੋਹਰਾ

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ ਤਬੀ ਚਲਾਯੋ ਪੰਥ।
ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਯੋ ਗ੍ਰੰਥ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਯੋ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭਿ ਕੋ ਮਿਲਬੋ ਚਹੈ ਖੋਜ ਸਬਦ ਮੇ ਲੇਹ।
ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਆਕੀ ਰਹੇ ਨਾ ਕੋਇ।
ਖ਼ੁਆਰ ਹੋਇ ਸਭ ਮਿਲਹਿਗੇ ਬਚੇ ਸਰਨ ਜੋ ਹੋਇ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੀ ਪੰਥ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ' ਜੋ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਕਾ 'ਹੁਕਮ' ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਲਿਜੁਗ ਭਯੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਮਾਨ।
ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਰੂਪ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਜਾਨ।੪੧੨।
ਗੁਰੂ ਦਰਸ ਜਿਹ ਦੇਖਣਾ, ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸਾਇ।
ਬਾਤ ਕਰਨ ਗੁਰ ਸੋ ਚਾਹੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਨ ਲਾਏ।੪੧੩।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਮਹਿ ਨਿਹਚਾ ਧਾਰਾਂ। ਤਾਂ ਬਿਨ ਚਾਹ ਨਾ ਧਰੋ ਪਿਆਰੇ।
ਤਾਕੀ ਵਾਛਾ ਸਭ ਗੁਰ ਪੂਰੇ। ਯਾ ਪਰ ਨਿਹਚਾ ਭ੍ਰਮ ਸਭ ਦੂਰੇ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ)

ਲਿਖਾਰੀ ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ—

"ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਲ ਦਸਮਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕਾ ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਪੈਂਸਠ ਕਾਰਤਿਕ ਮਾਸ ਕੀ ਚਉਥ ਸੁਕਲਾ ਪਖੇ ਬੁਧਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਦੈਆ ਸਿੰਘ ਸੇ ਬਚਨ ਹੋਆ–'ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲੇ ਆਉ।' ਬਚਨ ਪਾਇ ਦੈਆ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਂਚ ਪੈਸੇ ਏਕ ਨਲੀਏਰ ਭੇਟ ਰਖ ਕੇ ਮਥਾ ਟੇਕਾ। ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਸੇ ਕਹਾ 'ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ–ਮੇਰੀ ਜਗਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਜਾਨਨਾ, ਜੋ ਸਿਖ ਜਾਨੈਗਾ ਤਿਸ ਕੀ ਘਾਲ ਥਾਇੰ ਪਏਗੀ। ਗੁਰੂ ਤਿਸਕੀ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ।'

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਢਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਜੀਂਦ ਤੇ ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ)

ਸ੍ਰੀ ਸਰਬ ਲੋਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਭੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਚਨ ਆਏ ਹਨ :–

"ਆਪਨ ਪੌ ਸ੍ਰੀ ਖਾਲਸਹਿ ਸੌਂਪਾ ਦ੍ਵਤਿਯ ਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਾ॥
ਬੋਲਨ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦ ਸੰਭਾਖਨ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀਰਤਨਿ ਸੰਥਾ॥
ਗੁਨਾਨੁਵਾਦ ਪੁਨਿ ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹਨਿ ਉਠਤੁ ਬੈਠਤੁ ਸੈਨ ਕਰੰਥਾ॥
ਪਾਵਨ ਪੰਥ ਖਾਲਸਹਿ ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਚਾਰ ਵਰਨ ਆਸ੍ਰਮ ਸੁਭ ਪੰਥਾ॥ ੧॥
ਇਸ ਕੇ ਦਰਸ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਦਰਸਨ ਬੋਲਨ ਗੁਰੂ ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਾ॥
ਦ੍ਵਾਦਸਿ ਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰ ਏ ਕਹਿਯਤਿ ਦ੍ਵਾਦਸਿ ਭਾਨੁ ਪ੍ਰਗਟ ਹਰਿ ਸੰਤਾ॥
ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਲਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਧਣੀਛੈ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਵਰਤੰਤਾ॥
ਦਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਫਤਹਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀ ਖਾਸ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਬਦੰਤਾ॥ ੨॥

(ਪੰਨਾ ੬੪੫-੪੬)

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ

ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਾ :–

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੇ ਬਚਨ ਸਿਉ ਪ੍ਰਗਟਿਉ ਪੰਥ ਮਹਾਨ॥
ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਮਾਨੀਏ ਤਾਰੇ ਸਕਲ ਕੁਲਾਨ॥

(ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਪਰ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਅੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਇਕੱਲਾ ਕੈਰਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਥ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਕੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅਜ ਤੇ ਖਾਲਸ ਪੰਥ ਮਹੁ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ॥
ਤਾਬਿਆ ਇਨਹੀ ਕੀ ਰਹੈ ਸਦਾ ਹਮਾਰੋ ਪੰਥ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਅਤੇ ਘਨੱਈਆ ਲਾਲ ਦੀ ਲਿਖੀ ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ :–

"ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਆਗੇ ਪਾਂਚ ਪੈਸੇ ਅਉ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾ ਰੱਖਾ।"

ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੇ ਬਚਨ ਸਿਉ ਪ੍ਰਗਟ ਚਲਾਯੋ ਪੰਥ
ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੋ ਬਚਨ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨੀਅਹੁ ਗ੍ਰੰਥ। ੩੦।
ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਮਾਨੀਅਹਿ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰੂ ਕੀ ਦੇਹਿ
ਜੋ ਸਿਖ ਮੋ ਮਿਲਬੋ ਚਹਿਹ ਖੋਜ ਇਨਹੁ ਮੈਂ ਲੇਹਿ। ੩੧।
ਥਾਪ ਚਲਯੋ ਜੁ ਜਗਤ ਮੈਂ ਤਿਨਹਿ ਨਿਵਾਵਉ ਮਾਥ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੇ ਮੰਤਰ ਬਿਨ ਮਿਥਿਆ ਸਾਰੀ ਗਾਥ। ੩੨।

(ਅਥਵਾ)

ਬਚਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਰਖਹਿ ਸਿਖ ਜੋਈ ਤੈਸੋ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਗੁਰ ਕਾ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਵਰ ਸਾਚੋ ਪੂਰਤਿ। ੩੫।
ਰਹਿਣੀ ਰਹੈ ਸੋਈ ਸਿਖ ਮੇਰਾ। ਉਹ ਠਾਕੁਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕਾ ਚੇਰਾ।
ਕਰਹਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਆਸ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਟਿ ਡਾਰੈ ਫਾਸ। ੩੬।

(ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਿ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੋ ਭੇਦ ਨ ਕਾਈ।
ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਇ ਤੌ ਨਿਕਟਿ ਧਰਾਈ।੧੧੦।

(ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਤੀਨ ਰੂਪ ਹੈ ਮੋਹਿ ਕੇ ਸੁਨਹੁ ਨੰਦ ਚਿਤ ਲਾਇ।
ਨਿਰਗੁਣ, ਸਰਗੁਣ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਕਹਹੁ ਤੋਹਿ ਸਮਝਾਇ। ੬।
ਏਕ ਰੂਪ ਤਿਹੁ ਗੁਨ ਤੇ ਪਰੇ। ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਜਿਹ ਨਿਗਮ ਉਚਰੇ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰਜਾਮੀ। ਪੂਰ ਰਹਯੋ ਜਿਉਂ ਜਲ ਘਟ ਭਾਨੀ। ੭।
ਦੂਸਰ ਰੂਪ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਜਾਨਹੁ। ਆਪਨ ਅੰਗ ਮੇਰੇ ਕਹਿ ਮਾਨਹੁ।
ਰੋਮ ਰੋਮ ਅਛਰ ਸੋ ਲਹਹੁ। ਬਾਤ ਜਥਾਰਥ ਤੁਮ ਸੋ ਕਹਹੁ। ੮।
ਜੋ ਸਿਖ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਕੀ ਚਾਹਿ। ਦਰਸਨ ਕਰੈ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਆਹਿ।
ਪ੍ਰਭਾਤ ਸਮੈ ਕਰਕੈ ਇਸਨਾਨ। ਤੀਨ ਪ੍ਰਦੱਛਣਾ ਕਰੈ ਸੁਜਾਨ। ੯।
ਸਬਦ ਸੁਨੈ ਗੁਰ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ। ਗਿਆਨ ਸਬਦ ਗੁਰ ਸੁਨੈ ਸੁਨਾਇ।
ਜੋ ਮਮ ਸਾਥ ਚਹੈ ਕਰਿ ਬਾਤ। ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਪੜ੍ਹਹਿ ਬਿਚਾਰਹਿ ਸਾਥ। ੧੦।
ਜੁ ਮੁਝ ਬਚਨ ਸੁਨਨ ਕੀ ਚਾਹਿ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਸੁਨਹੁ ਚਿਤ ਲਾਇ।
ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਜਾਨ। ਇਸ ਮਹਿ ਭੇਦ ਨ ਰੰਚਕ ਮਾਨ। ੧੧।
ਤੀਸਰ ਰੂਪ ਸਿਖ ਹੈ ਮੋਰ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਤਿ ਜਿਹ ਨਿਸ ਭੋਰ।
ਵਿਸਾਹੁ ਪ੍ਰੀਤ ਗੁਰ ਸਬਦ ਜੁ ਧਰੈ। ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸਨ ਨਿਤ ਉਠ ਕਰੈ।੧੨।
ਗੁਰਸਿਖ ਸੇਵ ਕਰੇ ਮਨ ਲਾਇ। ਆਪਾ ਮਨ ਕਾ ਸਗਲਿ ਮਿਟਾਇ।
ਇਨ ਕਰਮਨ ਮਹਿ ਜੋ ਪਰਧਾਨ। ਸੋ ਸਿਖ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਪਹਿਚਾਨ। ੧੩।

(ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ)

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛਿੱਬਰ ਅਨੁਸਾਰ—

ਦਸਵਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੱਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਹੈ ਗਇਆ।
ਅੱਜ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਰੂ ਅਸਾਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਸੋਈ ਗਇਆ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਗਇਆ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ੩੬੪)

ਕਰਤਾ ਸੌ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰ ਏਕ ਸਮ ਜੋ ਜਾਨਹੁ ਸੋ ਮੇਰੁ।
ਏਕਾਦਸ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਰ।

(ਸੌ ਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ ੭੮ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ)

ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਅਨੁਸਾਰ—

ਮਮ ਆਗਯਾ ਸਬਹੀ ਸੁਨਹੁ ਸਤ ਬਾਤ ਨਿਰਧਾਰ।
ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਸਮ ਮਾਨਿਓ ਭੇਦ ਨ ਕੋਊ ਬਿਚਾਰ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਲਿਜੁਗ ਭਯੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਮਹਾਨ।
ਦਸਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆ ਰੂਪ ਯਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਜਾਨ।੪੧੨।
ਗੁਰ ਦਰਸ ਜਿਹ ਦੇਖਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸਾਇ।
ਬਾਤ ਕਰਨ ਗੁਰ ਸਿਉ ਚਹੈ ਪਢਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਮਨ ਲਾਇ।੪੧੩।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ, ਅਧਿਆਇ ੪)

ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ, "ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ। ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਸਤੇ ਉੱਦਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬੱਤ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ॥ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ॥" ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ਼ਸਤਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ—

ਫਿਰ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਓਵੇਂ ਬਲਵਾਨ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਤਪ ਤੇਜ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਅੰਤਮ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗਈ ਅਰਧ ਰਾਤੰ ਘਰੀ ਚਾਰ ਅਉਰੇ।
ਭਏ ਸਬਦ ਰੂਪੀ ਭਈ ਬਾਤ ਅਉਰੇ।੩੩।

ਦੋਹਰਾ

ਬਿਸਮੇ ਸਭ ਹੋਇ ਰਹੇ ਮਨ ਮੈ ਕਛ ਕੀ ਕਛੂ ਹੋਇ ਗਈ ਅਬ ਹੀ।
ਮਿਲਕੈ ਸਬ ਸਿੰਘਨ ਤਾਹਿ ਸਮੈ ਇਹ ਭਾਂਤ ਬਿਚਾਰ ਕਿਯੋ ਤਬ ਹੀ।
ਸਸਕਾਰ ਕਰੋ ਜਿਸ ਹੀ ਕੈ ਸਮੈ ਨਿਕਸੈ ਨਹੀ ਨਾਨ ਕਹਯੋ ਸਭ ਹੀ।
ਇਮ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਕੋ ਕਰ ਹੀ ਮਿਲਿ ਜੋਤ ਸੋ ਜੋਤ ਗਈ ਤਬ ਹੀ। ੩੯।

(ਗੁਰ ਸੋਭਾ)

ਉਸ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ, ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਸੀ।

ਕਰਤਾਰ ਕੀ ਸੁਗੰਧ ਹੈ ਨਾਨਕ ਕੀ ਕਸਮ ਹੈ।
ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਹੋ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵੁਹ ਕਮ ਹੈ।

(ਅੱਲਾਯਾਰ ਖ਼ਾਂ)

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ—

ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਇਲਾਕਾ ਦੱਖਣ, ਸ਼ਹਿਰ ਨੰਦੇੜ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਧਾਮ ਜਿਸ ਥਾਂ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫, ਸੰਨ ੧੭੦੮ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਰਕੇ "ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਯੋ ਗ੍ਰੰਥ।" ਆਪ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਹਨ। ਸੂਹੀ ਛੰਤ ਦੀ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਕਾ" ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਰਖਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਇਸ ਦਾ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੈ। (ੳ) ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਖ਼ਤ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕਰਕੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੇ ਇਥੇ ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਹਨ :-

੧. ਚਕ੍ਰ, ੨. ਚੌੜਾ ਤੇਗਾ, ੩. ਫ਼ੌਲਾਦ ਦੀ ਕਮਾਣ, ੪. ਗੁਰਜ, ੫. ਨਰਾਚ (ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਤੀਰ), ੬. ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਛੋਟੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਛੇ ਇੰਚ ਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਅਮੋਲਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਸਿਲਹਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚਖੰਡ ਅੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੀ ਸਾਂਗ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।

ਇਥੇ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ (ਅ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਘਾਟ ਨਾਦੇੜ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ

ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪਏ ਭਾਈ ਮੂਲੇ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ।

(ੲ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਥਾਂ ਨੰਦੇੜ ਪਹੁੰਚਣ ਸਾਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਹੈ।

(ਸ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੀਰਾ ਘਾਟ ਜਿਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੀਰਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਵਿਚ ਸਿਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ।

(ਹ) ਗੋਬਿੰਦ ਬਾਗ਼ ਵੱਡੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਦੋ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਕ ਹਾਤਾ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜਾ ਕੇ ਬਿਰਾਜਦੇ ਸਨ।

(ਕ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਗੀਨਾ ਘਾਟ, ਇਸ ਥਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਸੁਦਾਗਰ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਕੀਮਤੀ ਨਗੀਨਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਚਮਕੀਲੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰੇਜ਼ੇ ਭੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

(ਖ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਤੇ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨ ਪਾਏ ਅਤੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਤਖ਼ੱਲਸ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

(ਗ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

(ਘ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਲ ਟੇਕੜੀ, ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਪਠਾਨ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੰਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਚਿਆ ਧਨ ਇਥੇ ਹੀ ਗਡਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਦਾ ਕੁਝ ਹਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ ੭੦, ਛਾਪਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਦੀ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖ-ਲੱਖ ਵਧਾਈ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ ਲੇਖਕ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ॥ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ॥